

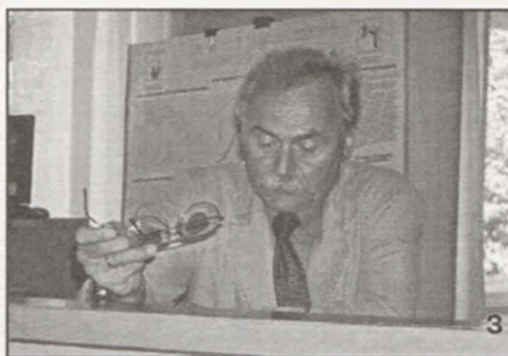
2/2006

100-річчю від початку археологічних досліджень
Більського городища присвячується

Археологічний літопис Лівобережної України

Міжнародна наукова конференція
**«Більське городище у контексті вивчення
 старожитностей раннього залізного віку Європи»**
 7-9 червня 2006 р., смт. Котельва та с.Більськ Полтавської обл.

1. Відкриття конференції. Перше пленарне засідання.
2. Виступ І.Шрамко.
3. Доповідає професор Я.Хохоровські.
4. Учасники другого пленарного засідання конференції.
5. Під час першого знайомства з Більським городищем (доповідає П.Гавриш).
6. Робочий момент "польової" частини конференції.
7. Одна з доповідей на Західному укріпленні.
8. Рятівні розкопки валу Великого укріплення поблизу с.Куземин.
9. О.Супруненко.
10. Учасники "польового" засідання.
11. Маршрутна екскурсія вздовж валів.
12. В.Грицюк, С.Скорий та Я.Хохоровські.

Закінчення див. на с.3

Археологічний літопис Лівобережної України

Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської обласної державної адміністрації

Інститут археології
Національної
Академії наук
України

Науковий журнал

Заснований у 1997 р.

Видається раз на півріччя

Редакційна колегія:

Олександр СУПРУНЕНКО,
головний редактор, кандидат історичних наук,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Петро БОНДАРЕВСЬКИЙ,
заслужений працівник культури України (Полтава)

Вадим ВАДИМОВ,
академік Української Академії Архітектури,
доктор архітектури (Полтава)

Гліб ІВАКІН,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Володимир КОВАЛЕНКО,
кандидат історичних наук, доцент,
заслужений працівник освіти України (Чернівці)

Ірина КОВАЛЬОВА,
доктор історичних наук, професор (Дніпропетровськ)

Володимир МІХЄЄВ,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Олександр МОШЯ,
член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Олексій НЕСТУЛЯ,
доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України (Полтава)

Андрій ОБЛОМСЬКИЙ,
доктор історичних наук (Москва)

Олександр СИМОНЕНКО,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Ростислав ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Петро ТОЛОЧКО,
академік НАН України,
доктор історичних наук, професор (Київ)

Борис ШРАМКО,
доктор історичних наук, професор (Харків)

Редакція:

Ірина КУЛАТОВА,
всіловідальний секретар

Олександр ТІТКОВ,
технічний редактор, комп'ютерна верстка

Андрій ТИМОЩУК
комп'ютерний набір

Адреса редакції:
Україна, 36011, м. Полтава-11, вул. Комсомольська, 37,
Центр охорони та досліджень пам'яток археології
управління культури Полтавської
обласної державної адміністрації
Тел., факс: (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

Editorial office:
Centre of Protection & Research
of Archaeological Sites Culture Board
of the Poltava Regional State Administration
37, Komsomolska Str.,
Poltava, 36 011, Ukraine
tel., fax: +380 (053-22) 226-12
e-mail: cpram@ua.fm

© АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЛІТОПИС
ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ,
число 2 (20) * 2006

© ARCHAEOLOGICAL CHRONICLES OF THE
DNIEPER LEFT-BANK UKRAINE
SCIENTIFIC MAGAZINE
№ 2 (20) * 2006

Видас: ВЦ "Археологія" ЦОДПА

№ 2 * 2006

З М І С Т

ЮВІЛЕЇ

**Супруненко О.Б. (Полтава), Скорий С.А. (Київ),
Приймак В.В. (Котельва).** Конференція, присвячена
100-річчю від початку археологічних досліджень на
Більському городищі

З ОФІЦІЙНИХ ДЖЕРЕЛ

Мовою документів (Про створення історико-культурного
заповідника "Більськ") 6

АРХЕОЛОГІЯ: СТАТТІ І ПУБЛІКАЦІЇ

Ромашко В.А. (Дніпропетровськ). Стаціонарні культові
комплекси іраномовних племен пізньобронзового віку України
(за матеріалами зрубної та зрубно-білозерської культур) 7

Шрамко І.Б., Задніков С.А. (Харків). Культові споруди VI ст.
до н.е. Західного Більського городища 12

Щербань А.В., Рахно К.Ю. (Опішня). Глиняні черпаки початку
доби раннього заліза з пам'яток поблизу Диканьки 29

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. (Полтава). Два поховання
курганного некрополя скіфського часу в ур.Перещепине в
околицях Більська 40

Маєвська С.В. (Полтава). Текстиль та неткані матеріали
з Перещепинського курганного некрополя 47

Коваленко О.В., Луговий Р.С. (Полтава). Курган V ст. до н.е.
поблизу селища Опішня Полтавської області 52

Лугова Л.М. (Полтава). Сарматські поховання з Ярохівки в
окрузі Більського городища 64

Луговий Р.С., Верещака В.М. (Полтава). Неукріплені
поселення скіфського часу Середнього та Нижнього Посулля 68

Каравайко Д.В. (Київ). Басейн Середньої Десни на рубежі ер
(Юхнове-Почеп) 73

Любичев М.В. (Харків). Про споруди на селищі черняхівської
культури Войтенки (за матеріалами розкопок 2004-2005 рр.) 79

АНТРОПОЛОГІЯ

Артем'єв А.В., Зайцев А.В. (Полтава). Мікроскопічна
структура зубів як джерело антропологічної інформації 90

ПОВІДОМЛЕННЯ

Шерстюк В.В. (Полтава). Пам'ятки доби пізньої бронзи на
території та в околицях Більського археологічного комплексу 96

Гейко А.В. (Опішня), Ткаченко О.М. (Полтава) Знахідка
боспорського статера на селищі Сердюки-1 у Поворсклі 100

Головко І.В. (Пирятин). Невідомий сарматський поховальний
комплекс на Удаї 102

Тимощук А.І. (Полтава). Обстеження різночасового поселення
у с.Залізничне Полтавського райснчу 104

Пуголовох Ю.О. (Київ). Угорські прикраси вузди з околиць
с.Шушвалівка на Полтавщині 106

МУЗЕЙНІ КОЛЕКЦІЇ

Тітков О.В., Кондратенко Т.К. (м.Полтава). Дві іспанські шпаги
кінця XVI — першої чверті XVII ст. у зібранні Полтавського
краєзнавчого музею 108

З АРХІВІВ

Супруненко О.Б. (м.Полтава). Поховання Більського
курганного некрополя "Б" (за розкопками 1995 р.) 114

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

SUMMARY 123

НАШІ АВТОРИ 124

126

Згідно з постановою Президії Вищої Атестаційної Комісії України від 9 червня 1999 р.
№ 1-05/7 затверджено "Перелік № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися
результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук", в який у розділ
"Журнали" за позицією № 1 включено "Археологічний літопис Лівобережної України" (м.Полтава) —
спеціальність історія, археологія.

THE CONTENTS

JUBILEES

- Suprunenko O.B. (Poltava), Skoryi S.A. (Kyiv), Pryimak V.V. (Kotelva)** Conference Devoted to 100 Years of the Archaeological Exploration Beginning at the Belsk Site 3

FROM OFFICIAL SOURCES

- About creation of Belsk Reserve 6

ARCHAEOLOGY: ESSAYS & PUBLICATIONS

- Romashko V.A. (Dnepropetrovsk)** Stationary Cult Complexes of the Late Bronze Age Iranian-Speaking Tribes of the Ukraine (after the materials of the Logs' and the Logs' on Belozor cultures) 7
- Schramko I.B., Zadnykov S.A. (Kharkiv)** Cult Buildings of the Belsk Site Western Side VI B.C. 12
- Scherban A.L., Rakhno K.Y. (Oposhnia)** Clay Scoops of the Early Iron Age from the Sites near to Dykanka 29
- Kulatova I.M., Suprunenko O.B. (Poltava)** Two Burials of the Scythian Time Barrow Necropolis in Cemetery, Pereschepino In Belsk Environs 40
- Mayevska S.V. (Poltava)** Textile and Unwoven Materials from the Pereschepyna Barrow Necropolis 47
- Kovalenko O.V., Lugovoy R.S. (Poltava)** A Barrow of V B.C., near to Town Oposhnia in the Poltava Region: Preliminary Results of the Researches 52
- Lugovaya L.M. (Poltava)** Burials of Sarmats in Yarokhivka in Environs of the Belsk Site 64
- Lugovoy R.S., Wereschaka V.M. (Poltava)** Unfortified Settlements of the Scythian Time in the Middle and the Down Flow of the River Sula 68
- Karavajko D.V. (Kyiv)** Basins of the Middle Flow of the River Desna at the Edge of Eras (Yukhnovo - Potchep) 73
- Lubichev M.V. (Kharkiv)** Of Buildings in the Village of the Tchernyakhivska culture "Voytenky 1" (after the materials of digs 2004-2005) 79

ANTHROPOLOGY

- Artemyev A.V., Zaitsev A.V. (Poltava)** Microscopic Dental Structure as a Source of Anthropological Information 90

INFORMATION

- Scherstuk V.V. (Poltava)** The Sites of the Late Bronze Age in the Belsk Archaeological Complex 96
- Heyko A.V. (Oposhnia), Tkaczenko A.M. (Poltava)** A Find of a Stater of Bosphorus in the Settlement Serduki-1 in the River Vorskla adjacent Area 100
- Golovko I.V. (Pyriatyn)** An Unknown Sarmatian Burial Complex upon Uday 102
- Tymoschuk A.I. (Poltava)** Examination of Different Time Settlement in Zaliznychnoe in Poltava district 104
- Pugolovok Yu.O. (Poltava)** Hungarian Adornment of Bridle from Environs of Schuvalovka in the Poltava Region 106

MUSEUM COLLECTIONS

- Titkoff O.V., Kondratenko T.K. (Poltava)** Two Spanish Swords of the Late XVI - First Quarter XVII, from the Collection of the Poltava Regional Historical Museum 108

FROM ARCHIVES

- Suprunenko O.B. (Poltava)** Burials in the Belsk Barrow Nekropolis "B" (after the digs in 1995) 114

ABBREVIATIONS

123

SUMMARY

124

OUR AUTHORS

126

© Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, 2006.

© Інститут археології НАН України, 2006.

© *Автори статей:* Артем'єв А.В., Верещака В.М., Гейко А.В., Головка І.В., Задніков С.А., Зайцев А.В., Каравайко Д.В., Коваленко О.В., Кондратенко Т.К., Кулатова І.М., Лугова Л.М., Луговий Р.С., Любичев М.В., Масєвська С.В., Приймак В.В., Пуголюков Ю.О., Рахно К.Ю., Ромашко В.А., Скорий С.А., Супруненко О.Б., Тітков О.В., Тимошук А.І., Ткаченко О.М., Шерстюк В.В., Шрамко І.Б., Щербань А.В., 2006.

© *Рисунки:* Автори, Коваленко Г.В., 2006.

КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ВІД ПОЧАТКУ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ

2006 рік — ювілейний для історії археологічного вивчення Більського городища — найвеличнійшого укріпленого поселення доби раннього залізного віку не тільки на території України, а й Європи в цілому. Грандіозні розміри пам'ятки (близько 4500 га), добре збережена оборонна система у вигляді високих валів і глибоких ровів, що тягнуться на десятки кілометрів, здавна збуджували уяву місцевого населення і не залишали байдужими мандрівників, фортифікаторів, освічених аматорів старожитностей. Однак, початок по-справжньому наукового дослідження Більського феномену поклав відомий російський археолог Василь Олексійович Городцов, який здійснив у 1906 р. масштабні, як на той час, і порівняно невеликі, за сучасними мірками, розкопки на Західному і Великому укріпленнях Більського городища, а також на кількох курганних некрополях, розташованих поблизу. Отримані матеріали дозволили однозначно віднести поселення і супутні йому некрополі до числа пам'яток скіфської епохи.

Історія вивчення Більського городища та його округи налічує чимало важливих відкриттів і славних імен представників вітчизняної археологічної науки, але особливе місце в ній, безумовно, посідає професор Борис Андрійович Шрамко, який присвятив, по суті, все своє наукове життя цій видатній пам'ятці. На протязі майже чотирьох десятиліть (1957-1994) експедицією Харківського державного університету під його керівництвом були проведені на Більському городищі безпрецедентні за своїми обсягами археологічні роботи (це, в першу чергу, стосується Східного укріплення, хоча увага приділялася і вивченню системи оборони на різних її ділянках і розкопкам поховальних пам'яток на території та поблизу городища тощо). У підсумку в руках дослідників виявилися дані, що проливають світло на найрізноманітніші аспекти життєдіяльності мешканців Більського городища, зокрема, побут, господарські заняття, соціальну структуру, культурну практику, поховальний обряд і т. ін. Найважливіші результати та

висновки цих робіт викладені Б.А. Шрамком у широко відомому монографічному дослідженні, присвяченому цій пам'ятці. Серед них принципове значення для вивчення скіфської епохи мають два положення (а втім, відображені ним і в попередніх численних статтях і відстоюванні протягом багатьох років): визначення історичного місця Більського городища в якості центра переддержавного утворення регіональної поселенської системи басейну р. Ворскла і співставлення його з містом Гелоном, де проживали племена будинів і гелонів, про що повідомляє Геродот.

Варто відзначити і такий важливий підсумок роботи експедиції під керівництвом Б.А. Шрамка: за роки досліджень Більського городища сформувалася школа спеціалістів-скіфологів, що відіграли важливу роль у вивченні лівобережних старожитностей скіфської доби (Андрієнко В.П., Бойко Ю.М., Моруженко А.А., Радзієвська В.Є., Шрамко І.Б. та ін.). Слід відмітити і те, що у співдружності із Б.А. Шрамком у розкопках Більського городища брали участь відомі російські скіфологи, зокрема, московський професор Б.Н. Граков.

З початком 90-х рр. ХХ ст., практично одночасно на Більському городищі і в його окрузі розпочали роботу кілька археологічних експедицій, а саме: Українсько-Німецька (керівники *Р. Ралле, В.Ю. Мурзін / Є.В. Черненко, С.В. Махортих*), експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник *О.Б. Супруненко*), Харківського палацу дитячої та юнацької творчості (керівник *І.Б. Шрамко*), Полтавського державного педагогічного університету (керівник *П.Я. Гавриш*). Основна увага дослідників була зосереджена на вивченні пам'яток та об'єктів Західного та Великого укріплень Більського городища, а також курганних некрополів у межах Великого укріплення і могильників, розташованих поблизу поселення.

Підведенню підсумків багаторічних робіт з вивчення Більського феномену і визначенню перспектив його подальших дослід-

жень була присвячена Міжнародна наукова конференція «Більське городище у контексті вивчення старожитностей раннього залізного віку Європи», що відбулася 7-9 червня 2006 р. у смт. Котельва Полтавської обл. (поблизу якої і знаходиться Більський археологічний комплекс — пам'ятка археології національного значення). Організаторами конференції виступили: управління культури і туризму Полтавської облдержадміністрації, Полтавський обласний Центр охорони та досліджень пам'яток археології та Історико-культурний заповідник «Більськ», за участі Котелевських районної і селищної рад та Котелевської райдержадміністрації. Певний внесок у підготовку конференції зробив й Інститут археології НАН України, що виступав одним із дієвих ініціаторів її проведення.

У роботі наукового форуму взяли участь більше 40 дослідників із 10 міст. Найбільшими делегаціями були представлені Полтава і Київ. Зарубіжних колег представляв відомий польський дослідник, директор Інституту археології Ягелонського університету, професор Ян Хохоровські. В силу різних об'єктивних причин, не взяли участь у роботі конференції деякі вчені, в тому числі із Росії.

Традиційно, з привітаннями до учасників конференції звернулися представники державних адміністрацій і рад різних рівнів: Полтавської і Сумської облдержадміністрацій, Полтавської обласної ради, Котелевської райдержадміністрації і районної ради. Зокрема, про роботу зі створення ІКЗ «Більськ» доповів начальник управління культури і туризму Полтавської ОДА *В.Д.Годзенко*.

На пленарному засіданні заслухано ряд доповідей, присвячених історії вивчення археологічного комплексу (*О.Б.Супруненко*), основним підсумкам вивчення Більського городища (*Б.А.Шрамко* і *І.Б.Шрамко*), в тому числі, силами Українсько-Німецької експедиції (*С.В.Махортих* і *Р.Ролле*), загальним питанням скіфознавства і проблематиці Більського городища в контексті вивчення старожитностей скіфського часу Східної та Центральної Європи (*С.А.Скорий*, *Я.Хохоровські*), охоронним дослідженням в окрузі Більського городища у 2005 р. (*В.В.Приймак*). Дві доповіді хронологічно нібито «випали» із тематики раннього залізного віку («Неолітичні пам'ятки в окрузі Більського городища» — *І.М.Гавриленко*, «Більськ та Котельва за козацької доби» — *В.О.Мокляк*), хоча органічно доповнили знання учасників щодо історії регіону.

На конференції працювали дві секції: «Археологія скіфського часу» та «Археологія середньовічної доби». На першій із них було заслухано 11 доповідей і повідомлень, що висвітлювали результати робіт на конкретних поховальних (*І.М.Кулатова*, *С.А.Скорий*, *О.Б.Супруненко*; *О.В.Коваленко*, *Р.С.Луговий*; *Л.М.Лугова*) або поселенських (*П.Я.Гавриш*; *А.В.Гейко*; *Д.В.Каравайко*; *Є.М.Осадчий*, *А.В.Коротя*, *Ю.М.Берест*; *І.В.Головка*; *В.М.Верещак*, *Р.С.Луговий*; *А.І.Охріменко*) пам'яток території та округи Більського городища, Поворскля і Дніпровського Лівобережжя в цілому, а також присвячених тим чи іншим категоріям чи виробам матеріальної культури скіфського часу (*С.С.Безсонова*; *О.Є.Фіалко*; *І.Б.Шрамко*; *С.А.Задніков*; *С.В.Маєвська*; *А.В.Артем'єв*; *А.Л.Щербань*; *В.М.Троцька*; *О.В.Сидоренко*; *В.В.Шерстюк* та ін.).

На секції «Археологія середньовічної доби» заслухані доповіді й повідомлення про вивчення середньовічних старожитностей у Середньому Поворсклі та на Лівобережжі (*Р.В.Терпиловський*; *М.В.Любичев*; *В.В.Приймак*; *В.М.Приймак*; *О.В.Євглевський* та ін.).

Слід відзначити, що більшість доповідей виявилися досить цікавими і важливими, а самі доповідачі продемонстрували достатньо високий науковий рівень (це стосується і групи молодих колег), про що свідчили численні питання й оцінки, висловлені у ході обговорення.

Дуже важливою подією проведеної конференції стало науково-практичне засідання, проведене організаторами безпосередньо на Більському городищі і на пам'ятках його округи. Учасники конференції оглянули Східне і Західне укріплення городища, а також частково — Велике укріплення, здійснили поїздку на курганні могильники в ур. Марченки і Скоробір. Основні дослідники Більського городища мали можливість детально розповісти колегам про останні розкопки тих чи інших ділянок укріплень, курганних некрополів, поселень. Так, про роботи на Західному укріпленні Більського городища розповіли *І.Б.Шрамко* і *С.А.Задніков*, а також *П.Я.Гавриш*, про розкопки поселення в ур. Лісовий Кут у межах Великого укріплення — *С.А.Скорий*, дослідження курганів Перецетинського некрополя — *С.В.Махортих* і *О.Б.Супруненко*. Про результати військово-інженерних спостережень, що стосуються фортифікаційних споруд Більського городища, під час кількокілометрових пішохідних екскурсій до-

повів представник Академії Генерального штабу Міністерства оборони України полковник *В.М.Грицюк*. Учасникам конференції був продемонстрований розріз ділянки оборонної системи Великого укріплення, одержаний в ході рятівних розкопок, проведених силами співробітників Історико-культурного заповідника «Більськ» (керівник робіт *В.В.Приймак*). Учасники засідання відвідали історичні об'єкти округи городища, про які розповів співробітник заповідника *А.І.Охріменко*.

Органічним доповненням до роботи ювілейної конференції стало засідання Координаційної ради з вивчення Більського городища і його округи, що відбулося у Котельві. На ньому визначене коло осіб, що увійшли до складу Ради (керівник — заст. директора Інституту археології НАН України, д.і.н *Д.Н.Козак*, члени Ради — всі дослідники Більського городища, із закордонних колег, окрім професора *Р.Ралле*, професор *Я.Хахоровські*), розглянуті ряд організаційних питань і заслухані всі пропозиції та побажання членів Ради. Найбільший інтерес викликала пропозиція про необхідність вироблення єдиної наукової концепції для перспективних багаторічних досліджень Більського городища та його округи. У ній повинні бути враховані вся наявна інформація про цю пам'ятку, наукові інтереси вчених і визначені найбільш актуальні питання майбутніх археологічних робіт. Їх рішення передбачає координацію роботи всіх експедицій, що досліджують Більський археологічний комплекс. В якості перших практичних кроків було запропоновано створити єдину уніфіковану систему оформлення польової документації, видавати щорічний науковий збірник, у якому будуть відображені результати робіт кожної із експедицій.

Надзвичайно позитивним моментом проведеної конференції стала публікація більшої частини доповідей (прослуханих на засіданнях) у двох випусках журналу «Археологічний літопис Лівобережної України» (№№ 1-2/2005; № 1/2006), приурочених до її відкриття й оперативного підготовлених науковими співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації. Два збірники праць до ювілею досліджень Більського городища були опубліковані і спеціалістами Інституту археології НАН України. Це «Більське городище та його округа» (Київ, 2006) і брошура «Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической

экспедиции у с.Бельск Котелевского района Полтавской области в 2005 году» (Київ, 2006). У перший день роботи конференції відбулася презентація цих видань та монографії *В.В.Приймака* й *Є.М.Осадчого* «Північний Схід Дніпровського Лівобережжя у кінці XVI-XVII ст.» (Полтава, 2006).

Організатори конференції потурбувалися і про культурну програму. Учасникам була надана можливість ознайомитися не тільки з пам'ятками та архітектурними спорудами Котельви, а й з художніми цінностями, у першу чергу, — прекрасною збіркою живопису вітчизняних і західноєвропейських майстрів, що зберігається в Історико-художньому музеї с.Пархомівка Харківської області. Група київських учених відвідала також Інститут керамології та Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішні — одному із прославлених центрів української кераміки.

Резюмуючи наведене вище, можна констатувати, що наукова конференція, присвячена 100-річчю від початку археологічних робіт на Більському городищі, пройшла на високому науковому рівні і, безумовно, стала черговим стимулом для подальших досліджень цієї видатної пам'ятки.

Фотознімки окремих моментів засідань конференції, її науково-практичної частини вміщені та сторінках 2 і 3 обкладинки журналу (фото *О.В.Тіткова* і *В.О.Мокляка*).

Супруненко А.Б., Скорый С.А., Приймак В.В.
**Конференция, посвящённая 100-летию
начала археологических исследований на
Бельском городище**
Резюме

В публикации помещён иллюстрированный отчёт о проведении Международной научной конференции «Бельское городище в контексте изучения древностей раннего железного века Европы», которая состоялась 7-9 июня 2006 г. в пгт.Котельва и с.Бельск Полтавской области. Её организовали и провели управление культуры и туризма Полтавской облгосадминистрации, Полтавский областной Центр охраны и исследований памятников археологии, Историко-культурный заповедник «Бельск», при участии Института археологии НАН Украины. В работе конференции приняли участие более 40 учёных Украины, Польши и России. Материалы конференции, в виде статей и публикаций, увидели свет в трёх номерах журнала «Археологическая летопись Левобережной Украины» — №№ 1-2/2005 г., 1/2006 г. и 2/2006 г.

10.08.2006.

3 офіційних джерел

УКРАЇНА
ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА РАДА
(Дев'ятнадцята сесія четвертого скликання)
Р І Ш Е Н Н Я
від 15 квітня 2005 року

Про створення історико-культурного заповідника «Більськ» та програму його розвитку на 2005-2009 роки.

Керуючись статтею 43 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», на виконання протокольного рішення наради при голові обласної ради від 27.09.04 №44 «Про хід виконання рішення шістнадцятої сесії обласної ради 23 скликання від 15.02.2001 року стосовно збереження унікальної пам'ятки археології «Більське городище» та першочерговою завданням щодо утворення на його території історико-археологічного заповідника», статтями 6-9, 13, 14 Закону України «Про музеї та музейну справу».

ОБЛАСНА РАДА ВИРІШИЛА:

1. Створити історико-культурний заповідник «Більськ» в с. Більське Котелевського району, передбачивши його фінансування за рахунок коштів обласного бюджету.
2. Внести зміни у додаток 1 до рішення обласної ради другої сесії 23 скликання від 17.11.1998 р. «Про заходи по забезпеченню управлінням майна обласної ради спільної власності територіальних громад Полтавської області», доповнивши розділ «Культура» пунктом «14 Історико-культурний заповідник «Більськ»».
3. Управлінню культури облдержадміністрації у двомісячний термін:
 - забезпечити розробку та затвердження у встановленому чинним законодавством порядку Статуту заповідника;
 - затвердити штатний розпис заповідника на 2005 рік;
 - вирішити питання, пов'язані зі створенням адміністрації заповідника.
4. Управлінню культури, містобудування та архітектури облдержадміністрації протягом 2005 року вирішити питання придбання приміщення для адміністрації заповідника.
5. Затвердити обласну «Програму розвитку історико-культурного заповідника «Більськ» на 2005-2009 роки» (додаток).
6. Організацію виконання даного рішення покласти на управління культури облдержадміністрації, контроль за його виконанням — на постійну комісію обласної ради з питань освіти, науки і культури.

ГОЛОВА
ОБЛАСНОЇ РАДИ

ХАНЦЕНЯР
Д.В. ГРИШКО
19.04.05

1. Директорам: Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації (Супруненко О.Б.), Полтавського краєзнавчого музею (Фесик К.Б.), Музею авіації та космонавтики (Кальний Д.П.) з 01 листопада 2005 року передати Історико-культурному заповіднику «Більськ» попередньо обумовлену кількість штатних одиниць (відповідно — 3, 4 і 2 од.) та фонд оплати праці з нарахуванням на заробітну плату для їх утримання.

2. Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації (Супруненко О.Б.) здійснити передачу археологічних колекцій Центру у кількості 8000 (вісім тисяч) одиниць на постійне зберігання Історико-культурному заповіднику «Більськ» (Приймак В.В.) та до 01 березня 2006 року оформити передачу відповідно до чинного законодавства.

3. Історико-культурному заповіднику «Більськ» (Приймак В.В.) забезпечити прийом, збереження, облік предметів Музейного фонду України у спеціальних фондово-облікових документах, які повинні забезпечувати можливість повної ідентифікації цих предметів і колекцій та містити відомості про їх місцезнаходження, стан збереження тощо відповідно до чинного законодавства.

4. До вирішення питання про придбання постійного приміщення для дирекції, експозиції та наукових фондів Історико-культурного заповідника «Більськ», Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації (Супруненко О.Б.) безоплатно надати робоче приміщення для розміщення наукових фондів заповідника та тимчасового перебування директора заповідника і двох його співробітників.

5. Відділу економіки та планування управління культури облдержадміністрації (Вітряк Т.В.) передбачити збільшення асигнувань Історико-культурному заповіднику «Більськ» для відшкодування витрат заповідником Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації на електроенергію, телефонний зв'язок, витратні матеріали для оргтехніки дати підписання наказу до кінця 2006 року.

6. Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури облдержадміністрації (Супруненко О.Б.) надати дозвіл на використання засобів зв'язку та оргтехніки співробітниками заповідника у період його становлення.

7. Контроль за виконанням наказу покласти на заступника начальника управління — начальника відділу охорони культурної спадщини управління культури Фасія Г.І.

Начальник управління

В.Д.Годзенко

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА
АДМІНІСТРАЦІЯ
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ

НАКАЗ № 294

12 жовтня 2005 р.

м. Полтава

**Про створення умов для роботи
Історико-культурного заповідника «Більськ»**

На виконання рішення дев'ятнадцятої сесії Полтавської обласної ради четвертого скликання від 15.04.2005 «Про створення історико-культурного заповідника «Більськ» та програму його розвитку на 2005-2009 роки», з метою організації роботи заповідника наказую:

СТАЦИОНАРНЫЕ КУЛЬТОВЫЕ КОМПЛЕКСЫ ИРАНОЯЗЫЧНЫХ ПЛЕМЕН

ПОЗДНЕГО БРОНЗОВОГО ВЕКА УКРАИНЫ

(по материалам срубной и срубно-белозерской культур)

Стационарные культовые комплексы на поселениях срубной и срубно-белозерской культур позднего бронзового века Украины, носители которых в лингвистическом отношении традиционно отождествляются с этносами иранской группы индоевропейской языковой семьи, представлены на таких памятниках Левобережной Украины как Ильичевка (Шапвалов, 1976, с. 154-155; 1983), Усово Озеро (Березанская, 1990, с. 85-91), Богуслав I (Ромашко, 1993, с. 81-89), Капитаново I (Отрощенко, Бровендер, Пряхин, Беседин, 1993, с. 6), Безыменное II (Мимоход, 1996, с. 124-126; Горбов, Mimoход, 1999, с. 24-26). Аналогичные комплексы выявлены и на срубных поселениях Нижнего Поволжья (Изотова, 1997, с. 91-93).

Под термином «стационарные культовые комплексы» понимаются специально оформленные места, предназначенные для многократного отправления ритуальных действий. Типология культовых объектов этого круга в свое время была предложена нами (Ромашко, 1993, с. 79-91) и в последствии В.Н. Горбовым и Р.А. Мимоходом (Горбов, Мимоход, 1999, с. 24-96; Мимоход, 2000, с. 86-93). Определенные расхождения типологических схем предопределили необходимость дальнейшей систематизации сведений о подобных культовых объектах.

В основу предлагаемой типологии положены принципы авторской систематизации культовых мест срубных и срубно-белозерских поселений левобережной Лесостепи (Ромашко, 1993, с. 79-90), с учетом элементов типологий, разработанных С.С. Березанской, В.Н. Горбовым, Р.А. Мимоходом (Березанская, 1990, с. 85-88; Горбое, Мимоход, 1999, с. 30-32; Мимоход, 2000, с. 86-93).

Стационарные культовые комплексы представлены двумя категориями – святилищами и жертвенниками.

Святилища, по общепринятым определениям, могут быть естественными (например, пещера) или искусственными («особые

постройки или огороженные участки земли с разными постройками»). Это место совершения религиозных обрядов, место пребывания божества (СИЭ, 1969, т. 12, с. 611; БСЭ, 1976, т. 23, с. 95) или, как формулирует В. Даль, «святое место; дом, здание, посвященное святому делу; храм, церковь» (Даль, 1989, т. IV, с. 131). Применительно к рассматриваемому культурно-хронологическому кругу памятников нами предлагается следующее определение: святилище – обособленное от жилых и хозяйственных построек место, имеющее специально оформленную площадку, в пределах которой находится жертвенник или система жертвенников, а также иные объекты, свидетельствующие о систематическом совершении культовых действий.

По особенностям архитектурного оформления пространства святилища поселений срубной и срубно-белозерской культур Левобережной Украины возможно разделить на две группы: открытые и закрытые, т.е. имеющие кровлю. Первая представлена тремя типами: I, II – односекционные, III – многосекционные.

Святилища I типа. Характеризуются наличием жертвенника или системы жертвенников, расположенных в центральной части археологически зафиксированных культовых площадок, внешние контуры которых не маркированы оградами или рвами. В известной степени его выделение условно, так как вполне вероятно, что ограды не прослежены при полевых исследованиях, или их остатки (часток, плетень) не сохранились. Известно два таких памятника – святилище Усова Озеро и святилище №2 Богуслава I.

Святилища II типа. Имеют оформленные границы культовых площадок. Такой комплекс (святилище №1), отличающийся сложной системой жертвенников, выявлен на поселении Богуслав I. Его площадь окружена прямоугольным в плане рвом, заполненным костями животных. Неординарность комп-

лекса не означает, что он уникален для памятников ираноязычных народов Евразии. Кроме несомненной близости святилищам I типа, о чем речь пойдет ниже, в плане аналоговых сопоставлений интерес представляют очерченная вром прямоугольная площадка, выявленная О.А.Кривцовой-Граковой (*Кривцова-Гракова, 1948, с.96-99, табл. VIII*) на Алексеевском поселении. На некоторых участках площадку окружали не один, а два-три параллельных рва, что, вероятно, связано с неоднократной реконструкцией сооружения. Так как на памятнике не было найдено «ничего, что связывало бы это место с какими-либо ритуальными процессами», О.А.Кривцовой-Граковой сооружение интерпретировано как загон для скота. Современная источниковая база позволяет обоснованно поставить вопрос о культовом назначении площадки, подтверждением чему может служить ее форма, размеры, способ оформления границ, аналогичных или близких отмеченным на Богуславском святилище № 1. Косвенным подтверждением является симметричное, по отношению ко входу, расположение скоплений речных галек, возможно, остатков жертвенников (тип I?), наличие углубления, заполненного «углистым слоем» (жертвенник IV типа?).

К святилищам III типа, многосекционным, относится Северо-восточное святилище Безыменного II, состоящее из двух углубленных площадок, котлованы которых облицованы камнем или имеют ограду. Аналогии этому сооружению в культурах бронзового века Восточной Европы нам неизвестны.

Отнесение объектов, выявленных на поселениях срубной и срубно-белозерской культур Левобережной Украины, к группе закрытых святилищ основывается, прежде всего, на нестандартности их метрических и планиметрических характеристик, в сравнении с постройками жилого и хозяйственного назначения. Такой, в частности, является одна из построек поселения Капитаново I, так как, судя по приведенной в публикации иллюстрации (*Отрощенко, Бровендер, Пряхин, Беседин, 1996, рис. 1*), расположенная в ее центре яма-жертвенник занимает большую часть сооружения, что исключает возможность его использования в утилитарных целях. Капитановское святилище отнесено нами к IV типу.

Близкая по конструктивным особенностям культовая постройка, круглой в плане фор-

мы, известна на восточнотшинецком поселении Пустынка (*Березанская, 1982, с.159, рис. 57:1*).

Закрытым культовым сооружением В.Н.Горбов и Р.А.Мимоход считают «Южное святилище» Безыменного II. Оставляя за исследователями право подобной интерпретации, отметим, что приводимые ими аргументы в пользу «неординарности» конструктивных элементов комплекса (*Горбов, Мимоход, 1999, с.37*) не настолько убедительны, чтобы однозначно рассматривать его в предлагаемом качестве. В равной степени он может быть определен как один из наиболее полно и тщательно раскопанных комплексов хозяйственно-бытового назначения позднего бронзового века Восточной Европы, в котором зафиксированы не только жилые и хозяйственные помещения, но и площадь подворья с оформляющей его оградой.

Термин «жертвенник» в энциклопедическом понимании соответствует термину «алтарь» (*Даль, 1989, т.1, с.12, 535; Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат, 1910, т.2, с.303; т.20, с.186; Энциклопедический словарь, изд. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон, 1894, т.II, с.303; т.XI, с.898; БСЭ, 1970, т.1, с.463*). В «Энциклопедическом словаре» Ф.А.Брокгауза и И.А.Ефрона «алтарь» определен как жертвенное место или жертвенный очаг, первоначально сооружаемый из земли или дерна, впоследствии, когда начали возводить храмы, из камня или металла. Отмечается, что алтари-жертвенники у древних народов находились не только в храмах, но и на открытых пространствах, «на улицах, площадях, в священных рощах и у священных ручьев», различались по форме и архитектуре, в зависимости от характера и направленности ритуальных действий (*Энциклопедический словарь, изд. Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефрон, 1894, т.II, с.482-483*).

Таким образом, жертвенник — специально оформленное культовое место, предназначенное для ритуальных подношений божествам и духам предков-покровителей, продуктов животного и растительного происхождения или их имитаций. В зависимости от таксономического ранга обрядов, в которых использовались жертвенники, они могли быть составной частью более сложных культовых комплексов, например, святилищ, или являться самостоятельным культовым объектом.

Применительно к рассматриваемым материалам, к последним следует отнести и жерт-

венники, расположенные в площади хозяйственно-жилых помещений. Их пространственная и культово-функциональная обособленность не вызывает сомнений. В связи с этим вряд ли правомерна точка зрения В.Н.Горбова и Р.А.Мимохода, рассматривающих жертвенники и святилища в качестве одной разновидности культовых мест (Горбов, Мимоход, 1999, с.25). Действительно, домашние святилища существовали в древности и известны у многих современных народов (Сарианиди, 1962, с.44-56), однако конструктивно они всегда отделены от остальных помещений многосекционных домов. Так как на срубных и срубно-белозерских памятниках идентификация подобных помещений и святилищ остается проблематичной, то в отношении культовых мест, выявленных в жилищах, более правомерным представляется термин «домашний жертвенник».

По особенностям оформления известные нам жертвенники срубной и срубно-белозерской культур Левобережной Украины можно разделить на две группы. Первая включает *жертвенники-алтари*, т. е. приподнятые площадки, что, по справедливому замечанию В.Н.Горбова и Р.А.Мимохода (Горбов, Мимоход, 1999, с.25), соответствует классическому пониманию термина. Ко второй группе отнесены *жертвенники, устроенные в ямах или ямы-жертвенники*. Всего на памятниках рассматриваемого круга известно 19 жертвенников, которые, по особенностям устройства, можно отнести к четырем типам.

Жертвенники первой группы, то есть жертвенники-алтари, представлены двумя типами.

Жертвенники I типа — приподнятые на 0,1-0,2 м над уровнем пола площадки — вымостки прямоугольной и овальной формы, сложенные из глины или песчано-меловой массы, реже из глиняных вальков или камней. Их функциональная принадлежность не всегда определяется однозначно. Например, Т.А.Шаповаловым и С.С.Березанской они разделяются на две разновидности. Находящиеся непосредственно у очагов, интерпретируются как кухонные столики; в центральной части жилищ — как алтари или жертвенники (Шаповалов, 1983; Березанская, 1990, с.34). Систематизация данных показывает, что 50% таких площадок-вымосток, обнаруженных на срубных и срубно-белозерских памятниках, сопровождалась глиняными «хлебцами», «яйцами», зооморфными

фигурками, охрой, мелом, порошком гематита. Уровень взаимовстречаемости признаков, по нашему мнению, позволяет отнести всю группу таких конструкций к остаткам культовых мест — домашних жертвенников, тем более, что такие же вымостки, при которых найдены глиняные вотивные предметы, представлены на поселениях сабашиновской и белозерской культур Северо-Западного Причерноморья и Нижнего Поднепровья (Шарафутдинова И., 1964, с.155, 169-178; Березанская, 1990, с.8; Ванчугов, 1977, с.275-276; 1978, с.306). В восточном ареале культур эпохи бронзы они встречаются значительно реже (Зданович, 1988, с.28).

На территории Левобережной Украины известно восемь жертвенников I типа, что составляет 42,1% от всех жертвенников срубной и срубно-белозерской культур региона. В подавляющем большинстве они находятся в жилищах, то есть являются наиболее распространенной разновидностью домашних алтарей-жертвенников. Единственный случай обнаружения вымостки из камней на святилище зафиксирован на поселении Усово Озеро, однако хронологическое соотношение конструкции и остальных элементов культового места осталось неустановленным (Березанская, 1990, с.87). Вероятно, такие жертвенники сооружались во многих жилищах, о чем косвенно свидетельствуют находки вотивных предметов в жилищах поселений Зливки (Швецов, 1985; 1987, с. 33-434), Степановка (Бровендер, 2000), в жилище №8 Ильичевки (Шаповалов, 1983), в жилище №3 Николаевки (Привалова, Привалов, 1987, с.102), на поселениях Любовка и Таранцево (Берестнев, 1983; 1994, с.130, рис.4:16-18; 7).

Жертвенники II типа сложены из костей животных, образующих вымостки прямоугольной и овальной формы. Могли быть оформлены непосредственно на грунте или песчано-глиняных основаниях. Как правило, находятся вне помещений, что отличает их от жертвенников I типа. Единственный случай размещения подобного комплекса в помещении зафиксирован на поселении Усово Озеро в срубном жилище №9. На святилищах представлено пять жертвенников. Два, большой и малый, выявлены на святилище Усова Озера, два — на двух святилищах Богуслава I. Жертвенником так же, вероятно, является скопление костей животных, выявленное в центральной части «Северо-Вос-

точного» святилища Безыменное II. Жертвенникам этого типа аналогичны некоторые культовые комплексы более восточных срубных и андроновских поселений. Показательна, например, вымостка из костей животных подпрямоугольной формы из поселения Мартышкино в Поволжье (Изотова, 1997, с.91-93; Мимоход, 2000, с.88, рис.2:5; 3:1).

Углубленные жертвенники или жертвенники-ямы также можно разделить на два типа.

Тип III – прямоугольные в плане ямы с облицованными камнем стенами. Выявлены только на поселении Безыменное II, в помещениях №№ 24, 25 и на Северо-восточном святилище. По конструктивным особенностям они более всего близки очагам кобьяковской культуры Нижнего Дона, сложенным из поставленных на ребро камней (Шарафутдинова Э., 1980, с.42), однако, отсутствие в ямах из помещений Безыменного II следов горения, находка в одной из них глиняной «лепешки», позволяет согласиться с интерпретацией В.Н.Горбова и Р.А.Мимохода (Горбов, Мимоход, 1999, с.33, 34), рассматривающих объекты в качестве жертвенников.

Тип IV – неглубокие ямы круглой или овальной формы значительных размеров, содержащие остатки кострищ, черепа и кости животных, охру. Такие жертвенники выявлены на святилище №1 Богуслава I и в постройке-святилище Капитаново I. В качестве аналога, особенно близкого жертвеннику из Капитаново, возможно привлечение комплекса из петровского жилища №4 поселения Кулевчи III в Южном Зауралье. На дне неглубокой ямы прямоугольной формы находились ребра и позвонки животных, в углах лежали челюсти лошадей и череп коровы. Упорядоченное положение последних сближает комплекс с жертвенниками II типа, на что уже обращалось внимание Р.А.Мимоходом (Мимоход, 2000, с.88).

Систематизация данных о культовых комплексах различных таксонимических уровней позволяет утверждать, что в религиозно-идеологических представлениях срубных и срубно-белозерских племен Украины нашли отражение две культово-обрядовые традиции – западная (общеевропейская) и восточная.

Свидетельством первой являются остатки жертвенников I типа. В Восточной Европе она зарождается еще в эпоху нео-энеолита в среде ранних земледельцев и скотоводов,

например, в трипольской культуре, и связана с культом плодородия (Массон, Мерперт, Мунчаев и др., 1982, с.241-252). Стойкость традиции и форм ее выражения подтверждают материалы бронзового и раннего железного веков. В частности, находки глиняных «хлебцов», «лепешек», зооморфных фигурок, моделей колес и землеобрабатывающих орудий известны в комплексах сабастиновской культуры (Мелюкова, 1961, с.22; Шарафутдинова, 1982, с.104, рис.39:5-12), белозерской (Лесков, 1970, с.26-28, рис.21; 22:1-6; Ванчугов, 1977, с.275-276; 1978, с.306; 1990, с.38, рис.23:9-11), восточнотшинецкой и белогрудовской (Березанская, 1956, с.49, табл.1:9; 1982, с.177-180), культурах предскифского времени Молдовы (Мелюкова, 1961, с.20, рис.7), скифского времени лесостепной Украины (Шрамко, 1957, с.195-197; 1984, с.251-257). Ритуальные глиняные «хлебцы» встречаются в жертвенных ямах славян вплоть до VI-VII вв. (Русанова, 1992, с.54).

Вторая традиция представлена святилищами I – III типов, жертвенниками II типа. Эти комплексы свидетельствуют о существовании у срубных и срубно-белозерских племен Украины особых религиозно-идеологических представлений, присущих именно этому обществу. Аналоговое соответствие культовым объектам более восточных культур позднего бронзового века позволяет констатировать близость стандартов их оформления как срубными, так и андроновскими племенами на всем протяжении их культурно-исторического развития, а, следовательно, и определенную близость духовной культуры, и религиозных систем. В культурах Восточной Европы, более западных по отношению к Днепровскому Левобережью районов, подобные культовые комплексы неизвестны.

Литература

Березанська С.С. Поселення раннього залізного віку в Житомирській області // АП УРСР. – Київ, 1956. – Т. 6. – С.48-51.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – Киев: Наук. думка, 1982. – 207 с.

Березанская С.С. Усово Озеро: Поселение срубной культуры на Северском Донце. – Киев: Наук. думка, 1990. – 156 с.

Берестнев С.И. Поселение Таранцево и вопрос о населении Днепровского Левобережья в начале раннего железного века // СА. – Москва, 1994. – № 3. – С.121-138.

Берестнев С.И. Срубная культура лесостепного Левобережья Украины: Дис. ... канд. ист. наук. – Харьков, 1983. – 311 с.

Большая советская энциклопедия. — Москва: Сов. энциклопедия, 1976.

Бровендер Ю.М. Поселения срубной общности в среднем течении Северского Донца: Дисс. ... канд. ист. наук — Киев, 2000. — 486 с.

Ванчугов В.П. Белозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье. — Киев: Наук. думка, 1990. — 165 с.

Ванчугов В.П. Работы Балтского отряда Причерноморской экспедиции // АО 1976 г. — Москва: Наука, 1977. — С.275-276.

Ванчугов В.П. Работы Балтского отряда Причерноморской экспедиции // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С.306.

Горбов В.Н., Мимоход Р.А. Культурные комплексы на поселениях срубной культуры Северо-Восточного Приазовья // Древности Северо-Восточного Приазовья. — Донецк: изд. Украин. культуролог. центра, 1999. — С.24-69.

Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х томах. — Москва: Изд-во «Русский язык», 1989.

Зданович Г.Б. Бронзовый век Урало-Казахстанских степей. — Свердловск: Изд-во Уральского ГУ, 1988. — 182 с.

Изотова М.А. Культурные комплексы на поселениях поздней бронзы Нижнего Поволжья // Эпоха бронзы и ранний железный век в истории древних племен Южно-русских степей / ТДНК. — Саратов, 1997. — С.91-93.

Кривцова-Гракова О.А. Алексеевское поселение и могильник // АС ГИМ. — Москва, 1948. — Вып. 17. — С.55-172.

Кузьмина Е.Е. Андроновское поселение и могильник Шандала // КСИА АН СССР. — Киев, 1964. — Вып. 98. — С.100-106.

Лесков А.М. Кировское поселение // Древности Восточного Крыма. — Киев: Наук. думка, 1970. — С.7-59.

Либеров П.Д. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. — Москва: Наука, 1964. — 208 с.

Массон В.М., Мерперт, Н.Я., Мунчаев Р.М., Черныш Е.К. Энеолит СССР. — Москва: Наука, 1982. — 359 с.

Мелюкова А.И. Культуры предскифского периода лесостепной Молдавии // МИА. — Москва, 1961. — № 96. — С.5-52.

Мимоход Р.А. Жертвенники на срубных поселениях: вопросы классификации, происхождения и культурной специфики // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк: Вид-во «Східний видавничий дім», 2000. — С.86-93.

Мимоход Р.О. Культурный комплекс на поселении срубной культуры у Північно-Східному Надазов'ї // IV міжнародна археол. конф. студентів та молодих вчених / ТДК. — Київ, 1996. — С.124-126.

Отрошенко В.В., Бровендер Ю.М., Пряхин А.Д., Беседин В.И. Украинско-российская экспедиция по изучению Капитановского археологического микрорайона памятников эпохи бронзы (итоги работ 1995-1996 гг.) // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской степи и лесостепи: ТД и мат-лы рос.-укр. научн. конф. — Воронеж, 1996. — Вып. 2. — С.4-10.

Привалова О.Я., Привалов А.И. Поселение эпохи поздней бронзы возле с. Николаевка в Северном Приазовье // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — Киев: Наук. думка, 1987. — С.94-108.

Ромашко В.А. Святилища и жертвенники на поселениях срубной культуры Украины // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993. — С.79-91.

Русанова И.П. Культурные места и языческие святилища славян VI-XIII вв. до н.э. // РА. — Москва, 1992. — № 1. — С.50-67.

Сарианиди В.И. Культурные здания поселения анауской культуры // СА. — Москва, 1962. — № 1. — С.44-56.

Советская историческая энциклопедия. — Москва: Сов. энциклопедия, 1969.

Шановалов Т.А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев: Наук. думка, 1976. — С.150-172.

Шановалов Т.А. Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1983. — 246 с.

Шарафутдинова И.М. Поселения эпохи поздней бронзы поблизу Кременчука // Археология. — Київ, 1964. — Вып. XVII. — С.153-169.

Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — 160 с.

Шарафутдинова Э.С. Памятники предскифского времени на Нижнем Дону (кобяковская культура) // САИ. — Москва, 1980. — Вып. VI-II. — 128 с.

Швецов М.Л. Исследование Зливинского многослойного памятника // АО 1985 г. — Москва: Наука, 1987. — С.433-434.

Швецов М.Л. Отчет об археологических исследованиях многослойного памятника «Зливки» у с. Ильичевка Краснолиманского района Донецкой области // НА ИА НАНУ. — 1985/132. — Ф.э. — №№ 22191, 22192.

Шрамко Б.А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1984. — С.251-255.

Шрамко Б.А. Новые памятники предскифского времени на Северском Донце // КСИИМК. — Москва-Ленинград, 1957. — Вып. 67. — С.17-27.

Энциклопедический словарь. — Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. — Санкт-Петербург, 1890-1907. — Т.1-86, четыре дополн. тома.

Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. 7-е перераб. изд. — Москва, [1910]-1948. — Т. 1-55, 57, 58, дополн. том.

Ромашко В.С.

Стационарные культовые комплексы ираномовных племен позднего бронзового века Украины
(за материалами срубной та зрубно-білозерської культур)
Резюме

У статті наводиться типологія й огляд стаціонарних культових комплексів іраномовних племен зрубної та зрубно-білозерської культур доби пізнього бронзового віку України, до числа яких включені залишки спеціально оформлених місць, призначених для багаторазового відправлення ритуалів та ін. сакральних дій.

15.05.2006.

КУЛЬТОВІ СПОРУДИ VI ст. до н.е. ЗАХІДНОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

Найбільше в Східній Європі Більське городище за скіфської епохи було значним економічним, політичним та релігійним центром, що почав формуватися ще у другій половині VIII ст. до н.е. Про розвинутість релігійних уявлень мешканців городища свідчать не тільки матеріали поховань, а й численні залишки культових предметів і комплексів, виявлених під час багаторічних досліджень на території укріплень (Городцов, 1911, с. 103-127; Шрамко, 1985; 1987, с. 127-140; 1996, с. 67-87; Шрамко І., 1994; та ін.).

Перші поселенці, які з'явилися в середині-третьій чверті VIII ст. до н.е. на правому березі р. Суха Грунь, на території майбутнього Більського городища, мали складні релігійні уявлення та пов'язані з ними культові традиції. Сліди відправлення різних культів добре простежуються при археологічних розкопках городища. Вже самі ранні горизонти містять залишки культових дій (Шрамко І., 2006, с. 42, рис. 4). По-перше, це господарська та ритуальна традиція, пов'язана з культом вогню і домашнього вогнища, за якою необхідно було зсипати побутовий попіл та речові залишки у певні місця, що з часом призводило до виникнення зольних насипів (Граков, 1971, с. 153; Дараган, 1996, с. 359-362; Русанова, 1998, с. 160-169). Важливою складовою частиною культових дій було принесення в жертву свійських тварин, таких як свиня, собака, коза або вівця. Частіше за все для жертвоприношення використовували різні частини туш цих тварин, що археологічно зберігаються у вигляді залишків кісток, покладених в анатомічному порядку (Андрієнко, 1974, с. 90; Шрамко, 1975, с. 126, рис. 15; 1987, с. 128; Шрамко І., 1999, с. 208; Бондаренко, 2006, с. 120). Рідше виявляються цілі скелети тварин (собак), умисно забитих з метою принесення їх у жертву (Шрамко І., 2006, с. 48, рис. 4:1). Серед них вдалося виділити навіть різні породи (Бондаренко, 2006, с. 120-130). Відомі також випадки принесення у жертву людей (Козак, Шульц, 2006, с. 77-100).

Серед культових речей у культурному шарі в значній кількості виявлені вотивні посу-

динки, кістяні ложки, бронзові ножі, глиняні антропоморфні, орнітоморфні та зооморфні фігурки, моделі зерен, хліба, рала, ложки, воза та ін. предмети (Шрамко, 1987, 1996 та ін.), які, разом з відкритими культовими комплексами, свідчать про складність і розвиненість релігійних уявлень місцевого населення.

За даними розкопок встановлено, що для відправлення культів мешканці городища використовували відкриті майданчики, господарські ями, житла, споруджували жертovníки з глиняною поверхнею (більш давні орнаментовані геометричним візерунком) та будували спеціальні культові приміщення (святилища), а в пізній період — навіть храми (Бойко, 1990).

Культові комплекси найранішого хронологічного періоду (VIII-VII ст. до н.е.) зафіксовані лише на Західному укріпленні (Шрамко, 1971; Шрамко І., 2006). Вони виявлені у зольних насипах серед господарсько-житлової забудови, зокрема, в зольниках №№ 19 та 5. Чітких залишків культових споруд у ранній період на укріпленні поки що ще не простежено. Зафіксовані лише уламки від глиняних орнаментованих жертovníків. Вони у значній мірі знаходилися в перевідкладеному стані і досі не дають можливості остаточно уявити навіть їх повний зовнішній вигляд. Попередньо можна лише стверджувати, що жертovníки мали заглажену поверхню, вкриту рельєфним візерунком, який складався з концентричних ліній, спіральних завитків (Городцов, 1911, с. 151, рис. 112; Шрамко І., 2006, с. 48, рис. 4:2) або трикутників і елементів меандру (?) (Шрамко, 1971, с. 52, рис. 2:17, с. 53), були частиною глиняної підлоги культової споруди та трохи підвищувалися над її рівнем. Близькість типологічних особливостей цих жертovníків до трахтемирівських (Ковпаненко, 1967, с. 104) і жаботинських (Покровская, 1962; 1973, с. 173, 174, рис. 3) зразків, виявлених у культових спорудах, дозволяє пов'язувати їх із розповсюдженням в Середньому Подніпров'ї традицій фракійських племен, перш за все, з культурою Басараб (Бессонова, 1996, с. 35; Дараган, 2006; Шрамко І., 2006).

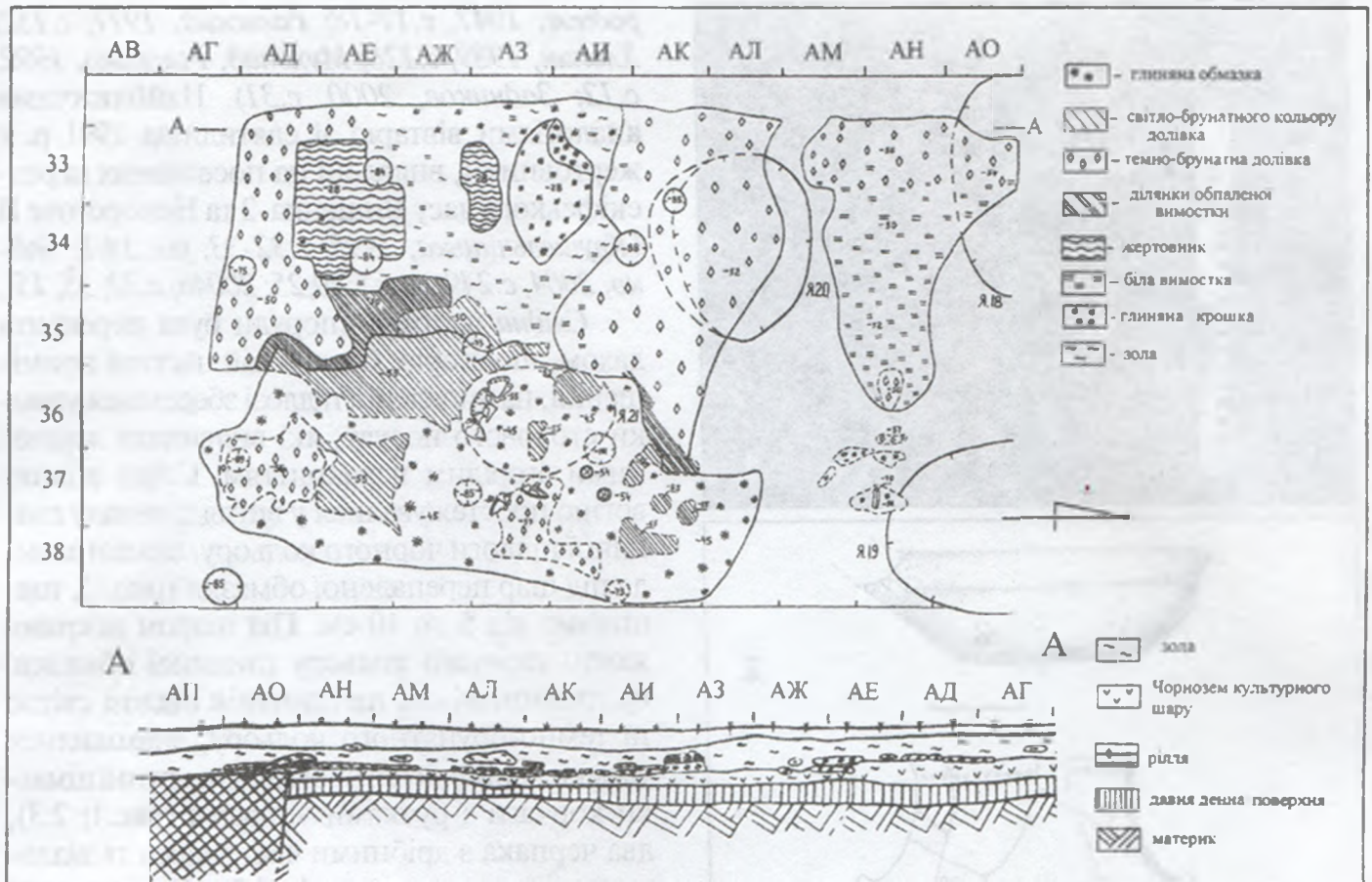

Рис. 1. Культове приміщення. Зольник № 28. 1991 р.

На Західному укріпленні Більського городища вплив цієї культури добре простежується і в керамічному комплексі ранніх горизонтів (зольники №№ 19 та 5), в яких виявлені уламки жертвників з відзначеними елементами геометричного візерунку (Шрамко, 1971, с.51-53; 1987, с. 110, рис.49; Шрамко І., 2006, с.37, 40-42).

Нашарування VI ст. до н.е. займають на території Більського городища значну площу і на Західному укріпленні зафіксовані майже у всіх зольних насипах, що досліджувалися. На деяких вдалося прослідити чітку схему розташування садиб (житла, господарські комплекси) та сформувати певне уявлення про розвиток життя на поселенні. Культіві споруди в цей час добре вписуються у план садибної забудови (Шрамко І., 2000, с.31). Відкриті наземні культові приміщення і численні жертвники VI ст. до н.е., за зовнішнім виглядом та конструкційними особливостями, відрізняються від культових витворів більш раннього часу.

Під час розкопок двох зольників на Західному Більську вдалося простежити залишки значних за розмірами наземних споруд VI ст. до н.е., які можна ототожнювати з культовими комплексами (приміщення та жертвник).

Перше з них було відкрите у 1991 р., в ході дослідження зольника № 28 (Шрамко І., 1992, с.9-11; 1994, с.190; Задников, 2000, с.31-32).

Приміщення прямокутної в плані форми займало площу 66 кв. м, із розмірами — 11х6 м, було орієнтоване за лінією північ-південь (рис. 1) і було наземною культовою спорудою (святилищем), в основі конструкції якої використовувалися дерево та глина. Його споруджено на вже існуючому культурному шарі потужністю 10-20 см (під глиняною підлогою виявлені три ями більш раннього часу).

Споруда мала частково побілену глиняну підлогу (долівку) та була облаштована глиняними жертвниками. Глиняна підлога залягала щільним шаром, потужністю від 3 до 8 см на глибині 50-55 см, в основному, мала рівну поверхню, яка лише трохи підвищувалась до заходу, де фіксувалася на глибині 40-45 см (рис.2:1). Збереглася долівка не повністю. В кількох місцях вона простежувалася тільки частково. В окремих місцях її поверхня зберегла сліди побілки. На рівні глиняної долівки виявлені 11 ям, глибиною від 23 до 47 см від рівня підлоги, в які вбивалися опорні стовпчики, діаметром від 30 до 46 см.

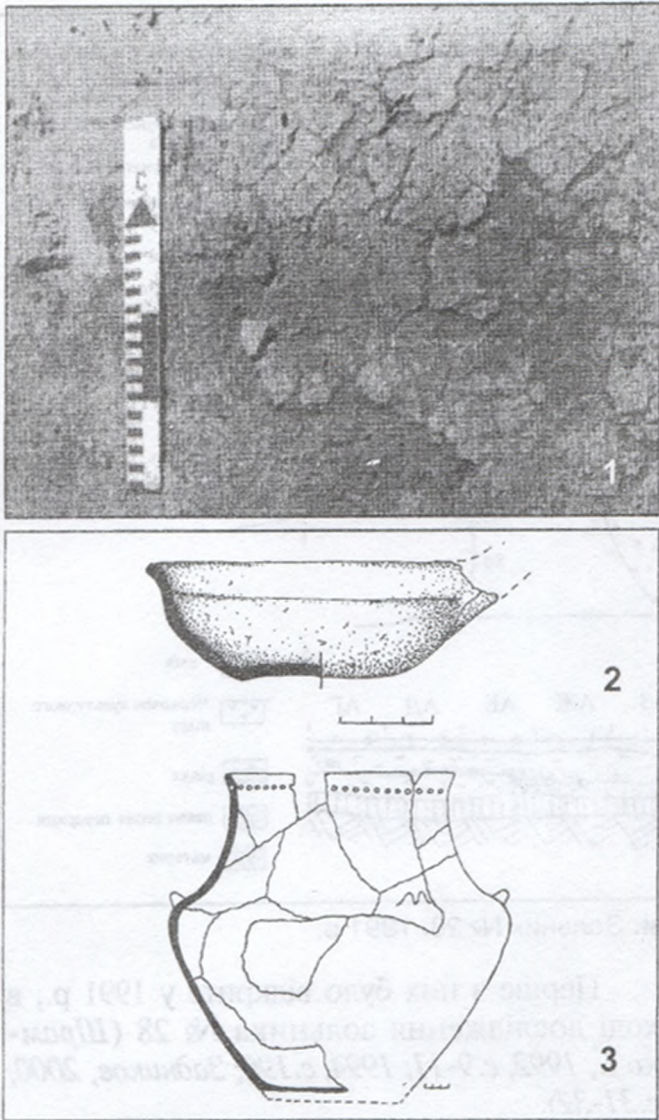

Рис.2. Культове приміщення 1991 р.
Зольник № 28.

1 — глиняна підлога приміщення;
2-3 — глиняний посуд з приміщення.

За розташуванням стовпчикових ям та ін. особливостями, у святилищі вдалося виділити три основних частини (зони): західну, східну і південну, що розрізнялися між собою облаштуванням та призначенням (Задніков, 2000, с.31).

У західній частині, на відміну від інших, знаходилися жертovníки. На жаль, зберігся практично повністю лише один з них, поверхня якого здіймалася над рівнем підлоги на 17-22 см. Це дозволяє віднести його до жертovníків — вівтарів, відомих ще з давніх часів (Мимоход, 2000, с.87, рис.3).

Жертovníк мав прямокутну в плані форму, випалену і побілену поверхню, розміри 125x175 см (рис.1).

Подібна форма жертovníків зустрічається на пам'ятках різних епох і пов'язується дослідниками з хтонічними кльтами (Го-

родиов, 1947, с.17-18; Раевский, 1977, с.152; Хлопин, 1989, с.128; Мухопад, Ромашко, 1992, с.12; Задніков, 2000, с.31). Найближчими аналогіями вівтарю зі святилища 1991 р. є жертovníки, виявлені на поселеннях передскіфського часу Вишенка-2 та Непоротове II (Крушельницька, 1998, с.32-33, рис.14:1; Бойко, 2004, с.249, рис. 5:20,25; 2004а, с.32, 35, 15).

Східна частина споруди була перекрита дахом, що згорів. Саме в цій частині приміщення, на випаленій підлозі збереглися уламки столового посуду, які виявилися заваленими згорілим перекриттям. Сліди впливу вогню простежувалися у вигляді випалу глиняної підлоги чорного кольору, що потрапила під шар перепаленої обмазки (рис.1), товщиною від 5 до 10 см. Під шаром яскравої жовто-гарячого кольору глиняної обмазки, на глибині 54 см, на глиняній підлозі світло та темно-брунатного кольору, знаходилися уламки чорнолискованої миски, крупні шматки корчаги з ручками-упорами (рис.1; 2:3), два черпака з дрібними чашечками та відламаними ручками (рис.1; 2:2). Сліди вогню були помітні і на керамічних виробках (жовтий колір частини корчаги, розтріскані та деформовані стінки черпаків, миски і корчаги).

Два черпаки мали широко відкриту і неглибоку чашечку S-подібного профілю, з виділеним ребром. Дно округле, із заглибленням у центрі. Ручки відламані (рис.2:2). Неорнаментовані черпаки подібної форми відомі на Немирівському городищі, де їх віднесено до VII-VI ст. до н.е. (Смирнова, 1996, с.191,193, рис.9:1,7-8), є вони і серед столового посуду Мотронинського городища, котрий датується кінцем VII - початком VI ст. до н.е. (Бессонова, Скорый, 2001, с.71).

Корчагу вдалося зібрати та отримати повний профіль. За зовнішнім виглядом вона мала наближену до біконічної форму, лисковану поверхню, високе горло, трохи відігнуті назовні вінця з наколами по краю, які утворювали на внутрішньому боці „намистини”. У місці найбільшого розширення корпусу, у середній частині корчаги, на плічках розташовані подвійні виступи. Від плічків стінки тулуба плавно звужуються до широкого денця (рис.2:3). Подібні форма й орнаментация вінця наявні серед корчаг Мотронинського городища (Бессонова, Скорый, 2001, с.63, рис.31:2), що датуються кінцем VII - початком VI ст.

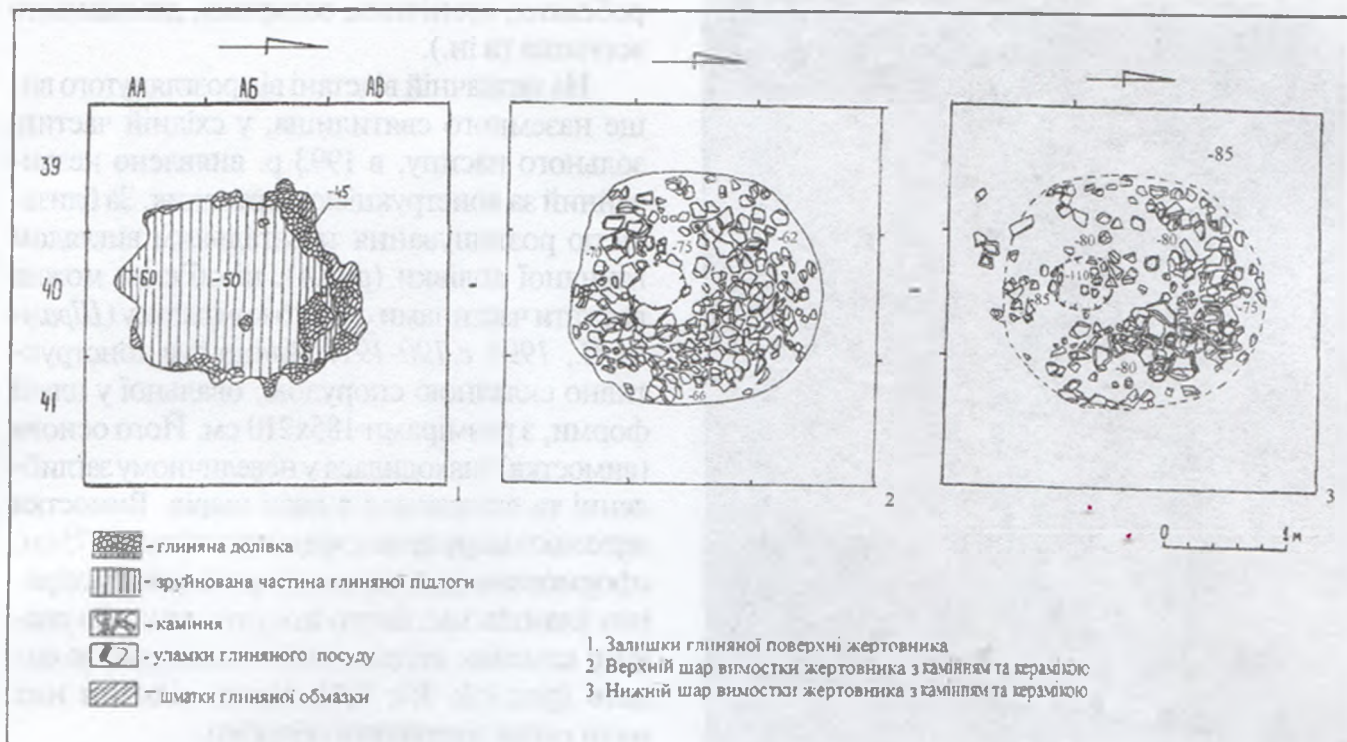

Рис.3. Жертвник 1993 р. з розкопок зольника № 28.

до н.е. (Бессонова, Скорый, 2001, с.63). Проклами під вінцем прикрашалися й деякі корчаги з Непоротівського поселення (Крушельницька, 1998, с.151-153, рис.93:4-6). Найбільш близькі аналогії знаходимо серед корчаг (II тип, за Г.Т.Ковпаненко), що походять з поховальних пам'яток басейну р.Рось (Ковпаненко, 1981, с.92,93, рис.55:3-6). Частина з них має орнамент, характерний ще для передскіфського часу. За загальними пропорціями, орнаментациєю вінця, розмірами дна, вінця та формою шийки, до більської близька корчага, знайдена в Канівському повіті (Ковпаненко, 1981, рис.55:5). Вона не має чіткої дати, але, порівняно з іншими, може бути віднесена вже до скіфського часу. Отже, типи столового посуду, знайденого на підлозі культового приміщення (святилища) зольника № 28, можна вважати характерними для VII - початку VI ст. до н.е. Проте, в горизонті, до якого відноситься святилище, вже переважають матеріали другої чверті-середини VI ст. до н.е. За стратиграфічними спостереженнями, приміщення відноситься до горизонту В (за І.Б.Шрамко) (Шрамко І., 2004, с.106), для якого характерні біконічні та дрібні черпаки з округлою чашечкою, корчаги без візерунків, миски із загнутим краєм, профільовані горщики, банкові посудини з носиком для зливу, блюда з пісковіку. Вироби з металу репрезентовані бронзовими базисними три-

лопатовими наконечниками стріл, які значно переважають серед інших типів, звичайні бронзові цвяхоподібні шпильки, залізні ножі та серпи з руків'ям у вигляді гачка. Серед античної кераміки відомі уламки амфор з Мілету, Хіосу, Клазомен, що датуються другою - третьою чвертями VI ст. до н.е. та навіть "не заходить" в останню чверть цього століття. Крім того, в цьому горизонті відсутній античний імпорт останньої чверті VI ст. до н.е. Таким чином, отримані під час розкопок матеріали свідчать про те, що культовий посуд зі святилища характерний для більш раннього періоду. Він зберігався протягом тривалого часу і використовувався досить довго, навіть тоді, коли керамічні традиції і художні вподобання вже змінилися.

Західна та східна частини споруди, певно, мали каркасно-плетневі стіни і були перекриті одним дахом.

Північна частина приміщення не мала перекриття й стін. Стовпчикові ямки тут відсутні. Проте глиняна обмазка долівки в цій частині також добре фіксувалася і була продовженням єдиної підлоги, що простежувалася у західній та східній частинах (рис.1). Вірогідно, з цього, північного боку споруди знаходився і вхід до приміщення.

Особливості кожної із частин споруди вказують на те, що вони були пов'язані з різними функціями. Так, наприклад, у західній

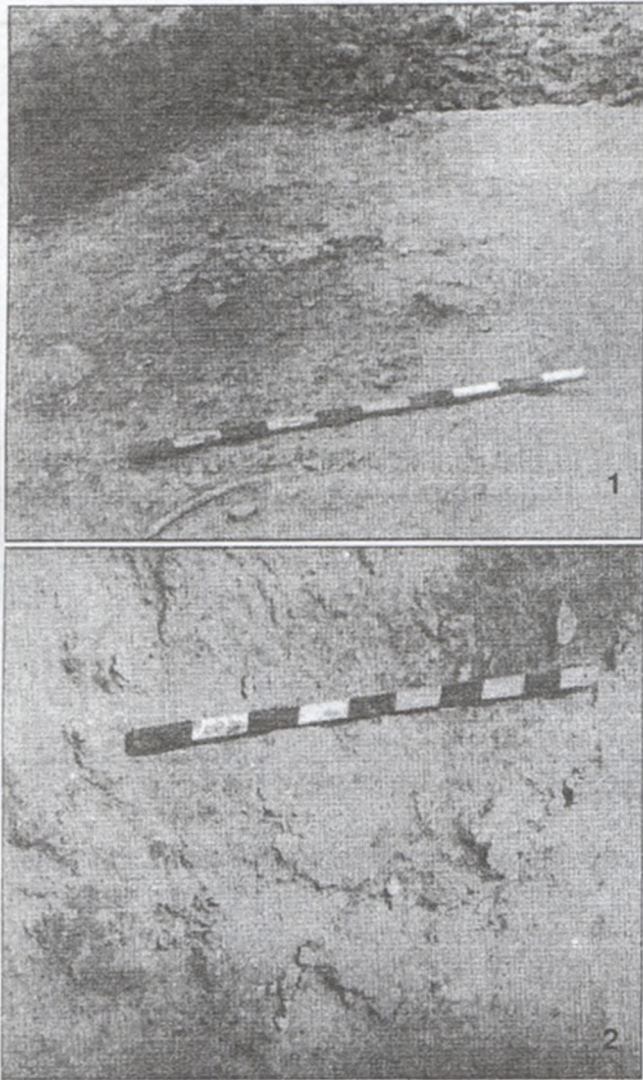

Рис. 4. Глиняна долівка над кам'яним шаром жертovníка 1993 р. Зольник № 28.

1 — загальний вигляд глиняної підлоги (долівки) в північній частині комплексу; 2 — загальний вигляд.

частині, облаштованій жертovníками, могли відбуватися ритуальні багатократні жертвоприношення, пов'язані з хтонічними культами, хоча безпосередньо будь-яких слідів культових дій на них не виявлено. Культові дії у північній частині святилища проходили на відкритому майданчику, просто неба, де виконувалися обряди у присутності значної кількості людей. Це могли бути найбільш розповсюджені масові заходи, пов'язані з різними землеробськими культами. Особливе місце у розподілі культових дій займала східна частина приміщення. Саме тут на підлозі знаходився культовий посуд та могли здійснюватися деякі особливі сакральні дії. Можливо, цю частину споруди було спалено умисне. Таким чином, відкритий культовий комплекс був обшинним святилищем, що призначалося для здійснення різноманітних обрядів, пов'язаних з різними культами (земле-

робських, хтонічних, солярних, домашнього вогнища та ін.).

На незначній відстані від розглянутого вище наземного святилища, у східній частині зольного насипу, в 1993 р. виявлено незвичайний за конструкцією жертovníк. За близькістю розташування та загальним виглядом глиняної долівки (рис. 4), ці об'єкти можна вважати частинами одного комплексу (Шрамко И., 1994, с. 190-191). Вітвар був конструктивно складною спорудою, овальною у плані форми, з розмірами 185x210 см. Його основа (вимостка) знаходилася у невеличкому заглибленні та складалася з двох шарів. Вимостка верхнього шару простежена на глибині 62-75 см, сформована за допомогою ретельно підібраних уламків місцевого посуду і шматків рваного каменю, щільно підігнаних один до одного (рис. 3:2; 5:1; 6:1). Лише кілька з них мали сліди додаткової обробки.

Окремі місця жертovníка були доповнені глиняною обмазкою, товщиною близько 10 см. Поверхню основи перекривала глиняна долівка, товщиною 3-5 мм, яка збереглася лише частково (рис. 3:1; 4).

На глибині 75-85 см знаходився ще один шар вимостки жертovníка (рис. 3:2; 5:1; 6:2). Основна більшість каменів (більш дрібних, ніж у верхньому шарі) і уламків кераміки була розташована з північного та східного боків жертovníка. Із західного та південного — зустрічалася незначна кількість каменів й окремі дрібні уламки кераміки. У південній частині жертovníка знаходилася ямка, діаметром 40x50 см та глибиною 30 см, в якій знаходилася частина камінців з вимостки. В нижньому шарі черепки в більшості лежали на тонкому прошарку глини. Глиняні прошарки, товщиною 5-6 мм, відділяли також уламки кераміки, що перекривали один один. Під каміння був попередньо підсипаний білий річковий пісок. Крім каменів, у жертovníку виявлені фрагменти ліпних горщиків, корчаг, глиняні конуси і пряслице. Південний край жертovníка був викладений уламками корчаги, з ручками-упорами на стінках. Чернолискована корчага та один із горщиків виявилися майже цілими (рис. 5:2,3). Корчага має конічне горло, біконічний корпус і невеличке дно. Горло переходить у широке плоске вінце, різко відігнуте під прямим кутом. У верхній частині тулуба розташовані ручки-

упори. Стінки корпусу поступово звужуються до невеличкого денця (рис.5:3). Ліплений горщик з вимостки, зі злегка лискованою поверхнею, має високі округлі плічки, коротку шийку, слабко відігнуті назовні вінця, за розмірами близькі діаметру тулуба. Вінця прикрашені наліпленим із зовні валиком, з пальцевими вдавленнями і наскрізними проколами над ним. Форма посудини трохи витягнута, стінки різко звужуються до дна. Найбільше розширення припадає на середню частину (рис.5:2). Подібні корчаги та горщики характерні для VI ст. до н.е. (Ковпаненко, 1981, с.93-94, рис.55:13; Бессонова, Скорый, 2001, с.56-58, 63, рис.32:6,11).

Незвичайність цього жертовника зумовлена тим, що при його спорудженні використовували значну кількість каменів, природні виходи яких в окрузі практично відсутні. До того ж, слід додати, що використання такої кількості каменів для спорудження будь-яких комплексів на Більському городище та в його окрузі було відзначене вперше*.

Пізніше, у 1998-1999 рр., під час досліджень селища скіфського часу в ур.Гуринівщина у с.Глинське Зінківського району, розташованого нижче за течією Ворскли і південніше Більського городища, на одному з попелищ досліджений ще один двошаровий (кам'яна основа, вкрита глиняною долівкою) жертовник, діаметром 0,60x0,78 м (Гейко, 1999, с.24; 2006, с.132). За матеріалами розкопу, жертовник віднесений до другої половини VI — початку V ст. до н.е. (Гейко, 1999, с.26; 2006, с.133).

Округлу кам'яну вимостку, діаметром 1,4 м, з глиняною поверхнею, що, вірогідно, використовувалася як жертовник, зафіксовано і на поселенні Сахарна 1, з матеріалами ранньо- та середньогальштатського горизонтів у басейні р.Дністер (Кашуба, 2000, с.415). Вимостка була розташована поряд зі східним краєм зольного насипу.

На Дніпровському лісостеповому Правобережжі подібні за конструкцією культові майданчики виявлено у північних розкопах (XVIII і X) поселення у Жаботині. Вимостка, викладена з ретельно підігнаних один до одного камінців, з розкопу XVIIІ також мала

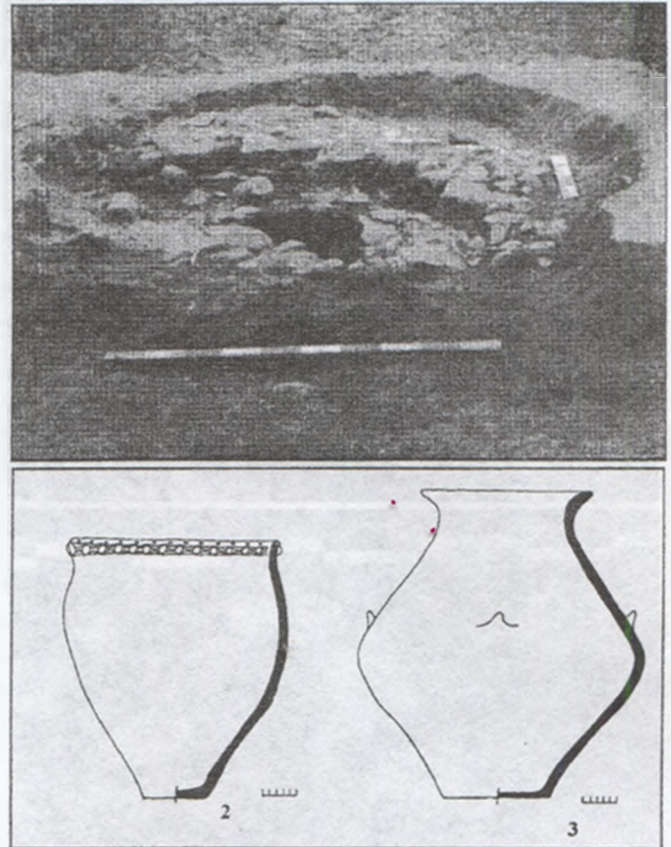

Рис.5. Кам'яний жертовник у зольнику № 28. Розкоп 1993 р.

1 — загальний вигляд; 2-3 — зразки ліпленого посуду з кам'яної вимостки.

овальну в плані форму та діаметр близько 1,5 м, а в розкопі X — вимостка круглої форми, менших розмірів, була викладена з каменів та уламків кераміки (Покровская, 1973, с.174), що, безумовно, за конструктивними особливостями, зближує ці комплекси з відкритим на Західному Більському та Глинському поселенні жертовниками. Проте, за матеріалами розкопів (Покровская, 1973, с.174; Кашуба, 2000, с.416; Дараган, 2003, с.313-315; 2006 та ін.), в яких були виявлені вимостки (жертовники), на поселеннях Жаботин і Сахарна 1 вони займають більш ранню хронологічну позицію, порівняно із комплексами, відкритими у басейнах Ворскли та Псла.

Ще один двошаровий жертовник другої половини VI — початку V ст. до н.е. був відкритий на Західному Більському городищі у 1997 р. Він мав майже круглу в плані форму, розміри 145x135 см. Основа жертовника споруджена з кісток тварин, що залягали щільним шаром, потужністю 7-10 см (рис.7; 8). Серед кісток лише іноді зустрічалися уламки

* Значне скупчення каменю було виявлене на захід від зольника, у шарі кінця VI-V ст. до н.е. (Шрамко, 1997).

Рис.6. Кам'яний жертвник 1993 р. Зольник № 28.
1 — фрагмент верхнього шару вимостки жертвника;
2 — фрагмент нижнього шару вимостки жертвника.

ліпленої кераміки. Традиція споруджувати жертвники, основою яких є шар з кісток тварин, простежується на давніх поселеннях ще від доби бронзи. Розповсюдженість подібних жертвників дозволяє виділити їх в окремий тип культових споруд (Мимоход, 2000, с.88, 90, 91, рис.2), для яких характерні не тільки щільно покладені у певному порядку кістки (або цілі черепи) тварин, а й наявність у жертвнику будь-яких утилітарних речей, що за новим контекстом змінювали своє призначення, тобто відігравали роль культових предметів (Мимоход, 2000, с.88). Саме таку структуру мав і більський жертвник. У скупченні основи, крім звичайних кісток тварин, виявлене знаряддя праці — кістяний тупик. Поверх кісток був покладений шар глини, товщиною 5-6 см, який додатково побілили. З часом він просів та розтріскався (рис.7; 8).

Жертвник споруджено на відкритому майданчику, за межами зольника № 28, проте його оточував інший зольний шар, в яко-

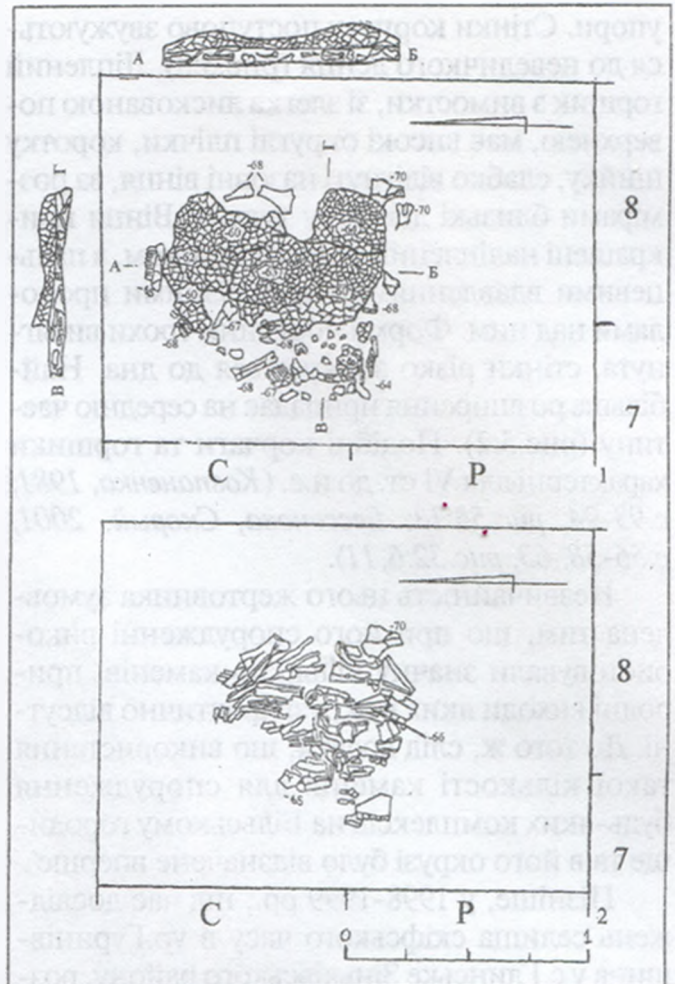

Рис.7. Залишки глиняного двошарового жертвника. Зольник № 28.
1 — верхній шар; 2 — нижній шар.

му не було слідів будь-якого приміщення. Можливо, над жертвником встановлювали просту стовпчикову конструкцію, яка держала легкий дах. Стратиграфічні спостереження та речові залишки з культурного шару (перш за все, уламки античної кераміки), вказують на те, що жертвник використовувався у другій половині VI — на початку V ст. до н.е.

Найбільш виразним є культовий комплекс, що був виявлений у 2005 р. при розкопках зольника № 13, розташованого на значній відстані від зольника № 28, у східній (ближче до центру) частині Західного укріплення.

За даними попередньо проведеної геомагнітної зйомки (Бондар, Тимофеева, 2005, с.20-26), в південно-східній частині зольного насипу фіксувалася значна аномалія, що виявилася залишками наземної споруди, яка знаходилася на незначній глибині і частково була зруйнована оранкою. В плані споруда мала неправильну форму і максимальні розміри 300x310 см (рис.9). Розкопками встанов-

лено, що споруда була культовим комплексом, котрий складався з двох приміщень (східне та західне), і мала складну конструкцію. Підлога приміщень під завалом стін та перекриття збереглася досить повно, що дозволило зробити ряд важливих спостережень. Завдяки ретельній розчистці та фіксації нашарувань вдалося уявити основні етапи будівництва культової споруди.

Конструктивні особливості, форма та розташування кожної із частин комплексу свідчать про те, що місце і вигляд майбутнього святилища були сплановані та продумані заздалегідь. Будівництво розпочалося з облаштування центрального об'єкту – викопування ями – ботросу, овальної у плані форми, розміщеної в західному приміщенні комплексу (рис. 11:4). Яма, глибиною 50 см та розмірами 80x120 см, була вирита з рівня давньої денної поверхні. До рівня глиняної підлоги в її заповненні зустрічалися шматки глиняної обмазки від стін і підлоги (з рівною поверхнею) (рис.10). Нижче рівня глиняної підлоги яма була заповнена сірим попелом, без речових залишків (рис.10). За зовнішнім виглядом та функціональним призначенням, її можна віднести до типу ємкісних жертovníків (Мимоход, 2000, с.88-93). На особливе місце ями у майбутній споруді вказує і те, що саме з її врахуванням викладалася кам'яна вимостка, що була основою підлоги (рис.17:1). На відстані 18-23 см від краю ями залишалася вільна від каміння смуга (рис.11:3), вірогідно призначена для забезпечення можливості розширення меж жертovníка. У зв'язку з тим, що давня денна поверхня в західному напрямку мала невеликий ухил, попередньо зі сходу, навколо ями поклали шар великих пласких каменів, який нівелював нерівності ґрунту. Тільки потім зверху додатково було викладено ще один шар більш дрібного каміння, щільно підігнаного один до одного (рис.10; 11:3). В цілому, для вимостки застосовувалися природні камені (кварцит), зі рваними і гострими краями, з розмірами від 5x5 до 40x30 см. На цьому шарі розвели вогнище, сліди якого були добре помітні на вимостці. Значна кількість каміння та ґрунт між ним мали сліди впливу вогню. Слід відзначити, що найбільш прокаленими виявилися окремі місця в північній та південній частинах приміщення (рис.11:4). Вимостка мала складну в плані

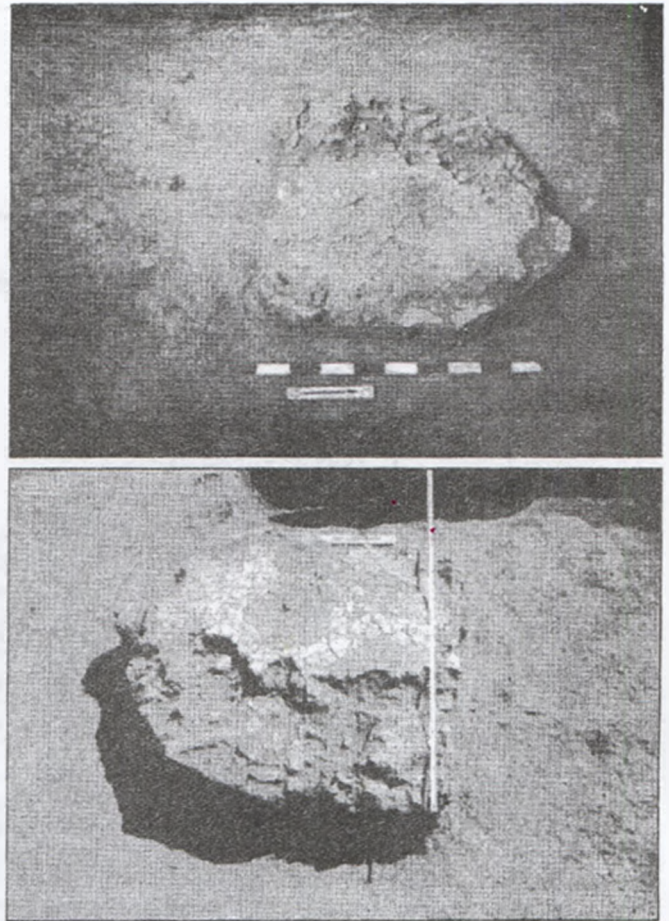

Рис.8. Загальний вигляд двошарового жертovníка 1997 р. Зольник № 28.

форму (в західній її частині розташована яма, яку каміння обминало) і максимальні розміри 300x190 см (рис.10; 11:2-4; 17:1).

Зі східного боку вимостки каміння умісно було вкопане в ґрунт, поставлене на ребро, в якості основи конструкції стіни (рис.17:2). Серед глиняної обмазки, розташованої по краю долівки, чітко виділялися контури червоної випаленої глини (обмазки), завширшки 5-10 см, яка виявилася стіною західної частини приміщення (рис.9; 11:2; 16:2). До півдня та заходу ця стіна була дуже зруйнованою і простежувалася тільки за залишками глиняної крихти, шар якої на глибині 30-40 см мав потужність 10-15 см (рис.11:2; 16:1).

Східну частину комплексу побудовано за іншим принципом. Спочатку на ділянці площею 150x125 см, де планувалося викласти підлогу майбутнього святилища, на рівні денної поверхні, було розведене вогнище, внаслідок чого похований чорнозем дуже пропалився, досягаючи в окремих місцях глибини до 10 см в прокалі (рис.11:2).

Основа підлоги знаходилася на глибині 50-55 см (рівень давньої денної поверхні) і

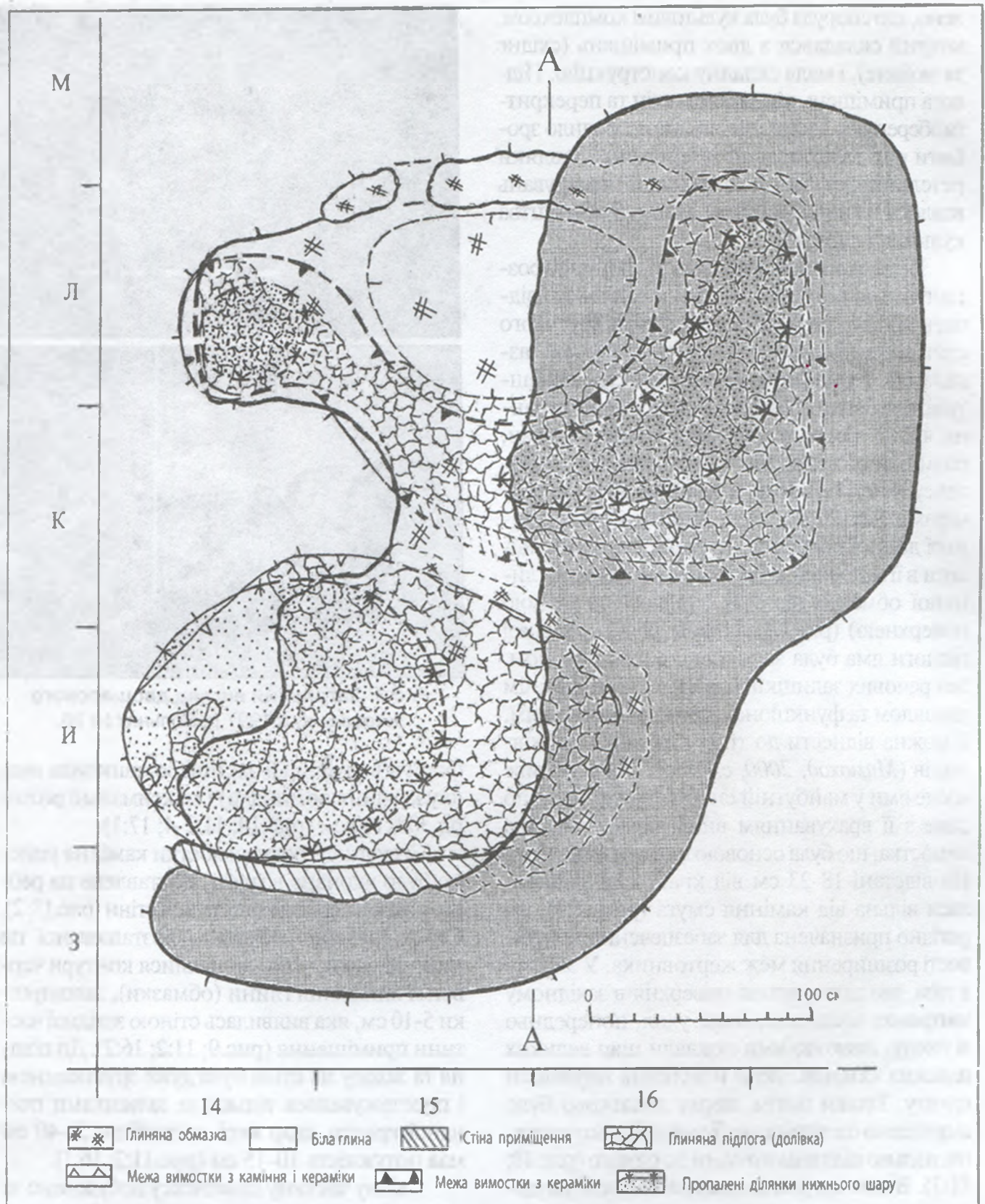

Рис.9. Загальний план культової споруди. Зольник №13, розкоп 2005 р.

складалася із крупних фрагментів кераміки (стінки, вінця, дещя горщиків, корчаг, мисок) та каменя (рис.12; 13; 14:2; 15). Важливо підкреслити, що для формування основи, крім рваного каменя, використовувалися розламани на шматки кварцитові зернотерки, а також нижні частини посуду, покладеного ден-

цем догори, що є звичайним засобом облаштування культових місць у давнину і добре відоме на поселеннях доби бронзового віку (Березанська, 1974, с.77; Мимоход, 2000, с.87). Вимостка мала розміри — 140x230 см (рис.11:2).

У західному приміщенні вдалося з'ясувати, що спочатку на викладене каміння ви-

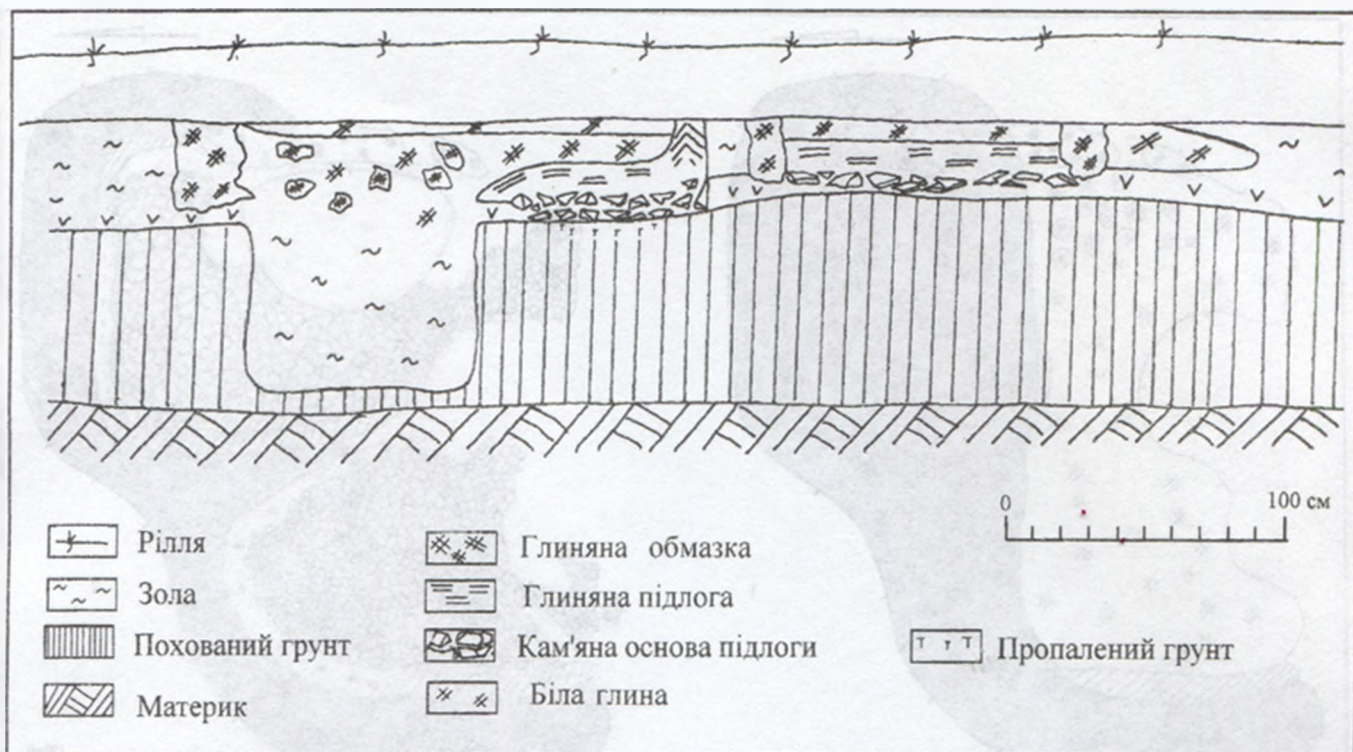

Рис. 10. Розріз культової споруди по лінії А-А. Зольник №13.

мости встановлювалися стіни, а потім формувалася глиняна підлога, яка мала товщину 10-12 см. Один з великих каменів умисно був покладений для додаткового укріплення східного боку стіни західного приміщення (рис.17:2). Краще за все збереглася основа східної глинобитної стіни, де чітко простежувалося місце, в якому глиняна долівка частково, підвищившись, плавно з'єдналася зі стіною (рис.16:2). На рівні глиняної підлоги добре фіксувалася частина стіни, що обвалилася до середини приміщення (рис.16:2). З південного боку приміщення вона збереглася погано і простежувалася менш чітко. З південно-західного боку стіна також збереглася частково, а в західній частині — зустрічалися тільки шматки глиняної обмазки, на яких були помітні окреслення конструкції (рис.11:2). Саме завдяки добре збереженим частинам стін і глиняної підлоги, що мала чіткі контури, стало можливим виділити у комплексі два приміщення. На південно-західній ділянці східного приміщення каміння було викладене за прямою лінією (рис.11:3; 15:1), окресливши можливе місце входу до споруди.

Таким чином, східне приміщення мало овалну у плані форму, а західне — підпрямокутну. Обидва орієнтовані по лінії північ-південь (рис.9). Підлога приміщень мала пе-

репад від 1 до 10 см, тому західне приміщення виявилось розташованим у невеликому заглибленні (рис.10). Глиняна підлога приміщень була перекрита шаром дрібних фрагментів випаленої обмазки від стін, потужністю 5-10 см. Приміщення не мали суміжної стіни. Між стінами існував простір у 25-30 см, але перекриття було спільним, про що свідчить єдиний завал глини білого кольору, товщиною від 2 до 10 см, що перекривав глиняну обмазку від стін (рис.9; 11:1-2). Біла глина виходила за межі приміщень і знаходилась на глибині 30-35 см під ріллею, яка частково зруйнувала рештки завалу. На білій поверхні добре були помітні сліди від сучасної оранки. Необхідно підкреслити, що межа між глиняною обмазкою і білою глиною, на рівні основи стіни, була достатньо чіткою і виключала випадковість характеру їх розташування. Після зняття обмазки від стін (випалена глина) та перекриття (біла глина) на всій площі приміщення, виявилось, що глиняна підлога (долівка) локалізується у двох частинах споруди (західному та східному приміщеннях), котрі знаходилися поряд, на незначній відстані.

Відкрита споруда конструктивно помітно відрізняється від господарсько-житлових комплексів Західного Більського укріплення і, безумовно, є залишками культового приміщення. Принцип її побудови близький до

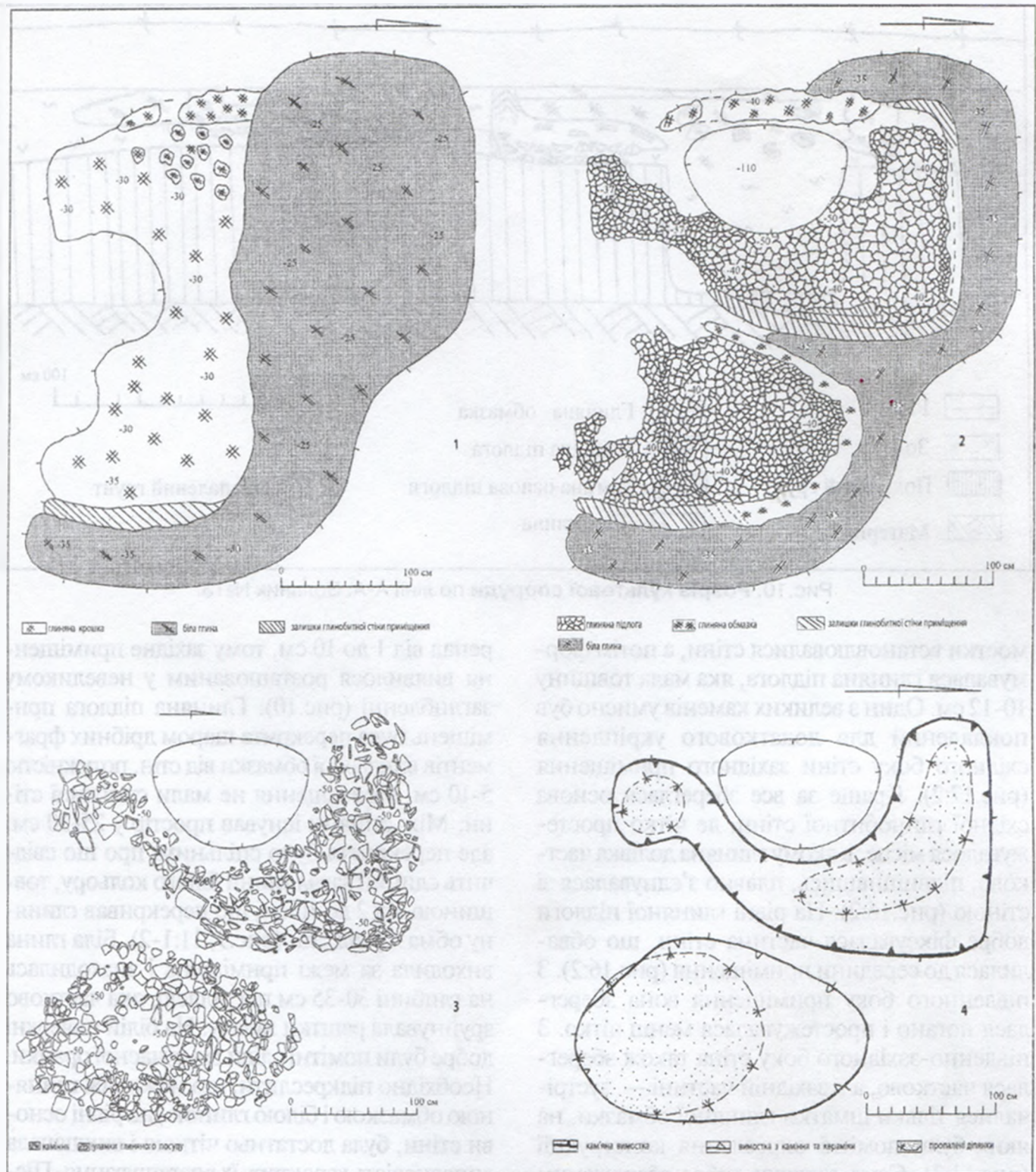

Рис. 11. Загальний вигляд залишків культової споруди у зольнику №13 на різних глибинах.

1 — глибина 25-35 см; 2 — глибина 35-40 см; 3 — глибина 50 см; 4 — глибина 55-70 см.

багатошарових жертovníків та культового наземного приміщення, відкритих в зольнику № 28. До речі, всі вони відносяться до одного часу. Крім того, спільні риси помітні і в розташуванні цих споруд та їх частин.

По-перше, жертovníки та окремі частини святилищ (приміщення) округлої та овальної у плані форм займають східну частину

зольного насипу, або знаходяться на схід від них. Прямокутні жертovníки або культові приміщення близькі до прямокутної у плані форми, розташовані у західній частині споруд (святилищ). Цікаво, що на захід від городища знаходяться і його могильники.

По-друге, у відкритих святилищах чітко виділяються окремі самостійні частини чи приміщення.

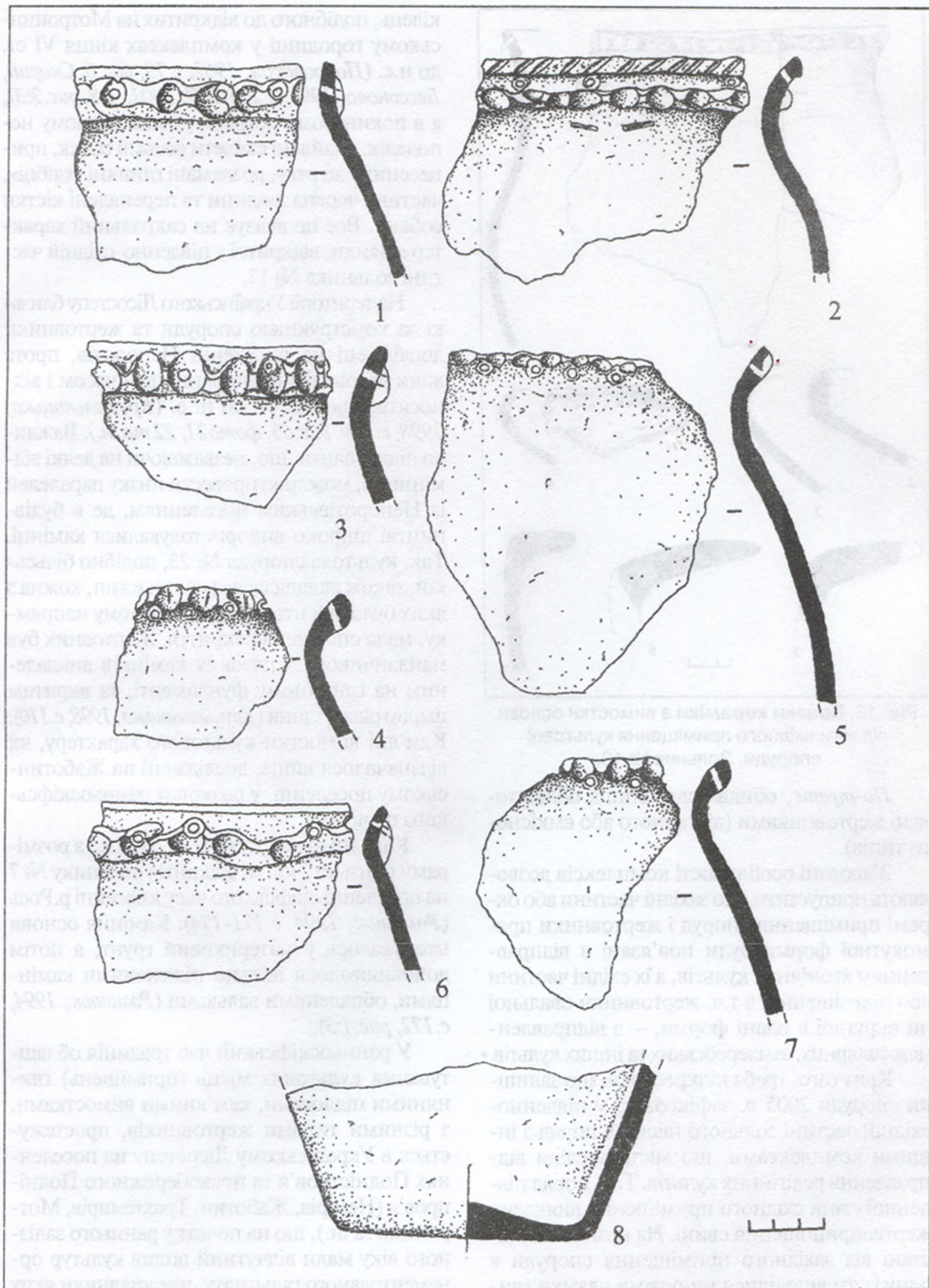

Рис. 12. Зразки кераміки з вимостки основи підлоги східного приміщення культової споруди.
Зольник № 13.

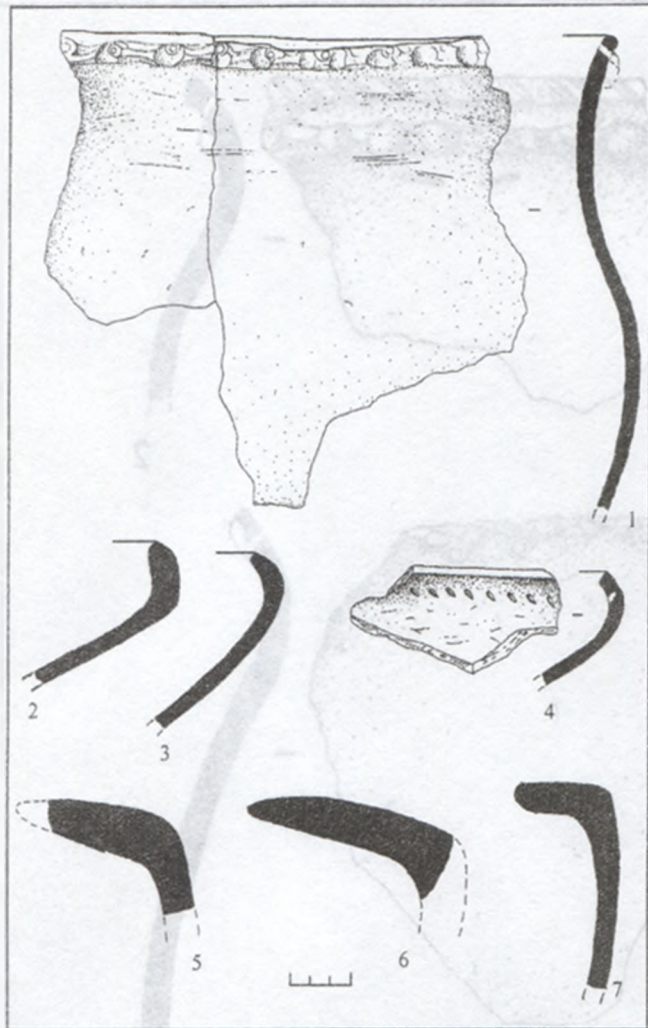

Рис. 13. Зразки кераміки з вимостки основи підлоги східного приміщення культової споруди. Зольник № 13.

По-третє, обидва святилища облаштовані жертівниками (вівтарного або ємкісного типів).

З'ясовані особливості комплексів дозволяють припустити, що західні частини або окремі приміщення споруд і жертівники прямокутної форми були пов'язані з відправленням хтонічних культів, а їх східні частини або приміщення, в т.ч. жертівники овальної чи округлої в плані форми, — з відправленням солярних, землеробських та інших культів.

Крім того, треба підкреслити, що залишки споруди 2005 р. зафіксовані у південно-східній частині зольного насипу, поряд з іншими комплексами, що містять сліди відправлення релігійних культів. Так, поряд південної стіни східного приміщення виявлено жертвоприношення свині. На незначній відстані від західного приміщення споруди в одну із ям виявилися кинутими уламки глиняного жертівника, прикрашеного рельєфним орнаментом, у вигляді концентричних

кілець, подібного до відкритих на Мотронинському городищі у комплексах кінця VI ст. до н.е. (Покровская, 1962, с. 79, рис. 6; Скорий, Бессонова, 1996, с. 225-227; 2001, с. 8, рис. 2.3), а в покинутому погребі, розташованому неподалік, знайдені скелети восьми собак, принесених у жертву, розламані глиняні «хлібці», частина черепа людини та перепалені кістки собаки. Все це вказує на сакральний характер ділянки, відкритої у південно-східній частині зольника № 13.

На території Українського Лісостепу близькі за конструкцією споруди та жертівники досліджені на поселенні Непоротів, проте вони датовані значно раннішим часом і відносяться до VII ст. до н. е. (Крушельницька, 1998, с. 109, рис. 65, фото 21, 22 та ін.). Важливо підкреслити, що, незважаючи на деякі відмінності, можливо провести низку паралелей із Непоротівським поселенням, де в будівництві широко використовувалися камінці. Так, культова споруда № 23, подібно більській, також складалася із двох частин, кожна з яких була орієнтована у широтному напрямку, мала спільне перекриття. Жертівник був майданчиком, з плоских камінців викладеним на глиняному фундаменті, та вкритим шаром рідкої глини (Крушельницька, 1998, с. 110). Кам'яні вимостки культового характеру, як відзначалося вище, досліджені на Жаботинському поселенні, у розкопах ранньоскіфського періоду.

Кам'яні вимостки VII ст. до н.е., з розмірами близько 2 кв. м, відкриті у зольнику № 7 на поселенні скіфського часу в басейні р. Рось (Романюк, 1994, с. 171-174). Каміння основи вкопувалось у материковий ґрунт, а потім доповнювалося щільно підігнаними камінцями, обпаленими вальками (Романюк, 1994, с. 172, рис. 1:3).

У ранньоскіфський час традиція облаштування культових місць (приміщень) глиняними підлогами, кам'яними вимостками, з різними типами жертівників, простежується в Українському Лісостепу на поселеннях Подністров'я та правобережного Подніпров'я (Немірів, Жаботин, Трахтемирів, Мотронине та ін.), що на початку раннього залізного віку мали відчутний вплив культур орнаментованого гальштату, представники яких кількома хвилями пересувалися у східні області Лісостепу та протягом тривалого часу

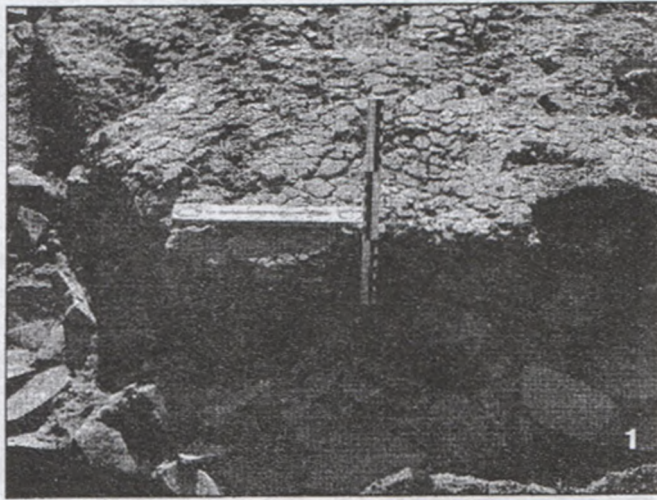

Рис. 14. Культова споруда із зольника № 13. Східна частина приміщення. Розкоп 2005 р.
1 — глиняна долівка над вимостою з каміння та кераміки;
2 — загальний вигляд вимостки з каміння та кераміки.

Рис. 15. Східне приміщення культової споруди. Зольник № 13. Розкоп 2005 р.
1 — загальний вигляд вимостки з каміння та кераміки;
2 — фрагмент вимостки (збільшено).

впливали на матеріальну культуру і традиції місцевого населення (Русанова, 2002, с.148; Кашуба, 2002, с.233).

У басейні Ворскли і Псла носії нових традицій з'являються у середині-другій половині VIII ст. до н.е. Саме з цього часу тут широко розповсюджується звичай культового зсіпання попелу у певні місця, змінюється асортимент і декор керамічного посуду, перш за все, столового, простежуються інші новації, а вже в нашаруваннях першої половини VII ст. до н.е. виявляються спільні із пам'ятками західних областей Лісостепу риси, відзначені у типах жертovníків, конструкції культових комплексів, їх облаштуванні. Орнаментовані геометричним візерунком жертovníки, що були невід'ємною частиною наземних святилищ, відкритих на Західному Більську, подібні до західних зразків і знаходять аналогії серед культових споруд фракійських племен та комплексів гальштатського культурного кола ще з кінця бронзового — почат-

ку раннього залізного віків (Бессонова, 1996, с.34-35 та ін.). Ранньоскіфським часом (VII ст. до н.е.) датуються і найбільш ранні культові споруди у вигляді кам'яних вимосток, що також відомі в західних областях лісостепової України (Непоротів, Жаботин, поселення в басейні р.Рось). В VI-V ст. до н.е., коли контакти фракійських племен з Лісостеповою Скіфією стають "дуже стислими" (Никчулиць, 1987, с.67), подібна культова традиція у басейнах Ворскли і Псла не тільки не згасає, а набуває свого розвитку і відзначена не тільки на Західному Більському городищі (друга чверть - кінець VI ст. до н.е.), а й поза його межами (поселення в ур.Гуринівщина у с.Глинське) навіть в нашаруваннях кінця VI - початку V ст. до н.е.

У північних фракійських племен культові споруди з кам'яною основою підлоги зафіксовані і в більш пізній час. Так, на городищі Бутучени відкриті залишки ранньогетського святилища. Воно було кам'яною

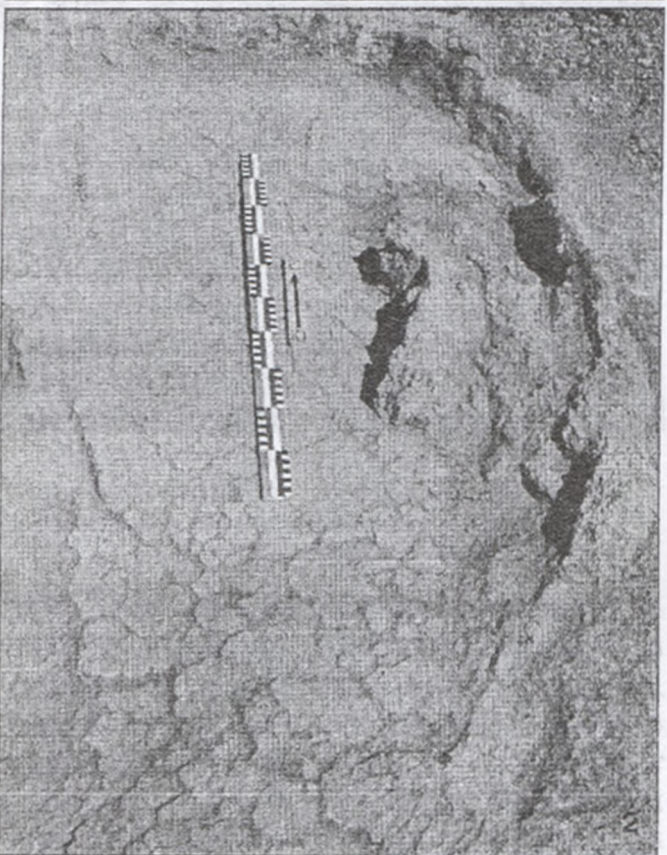
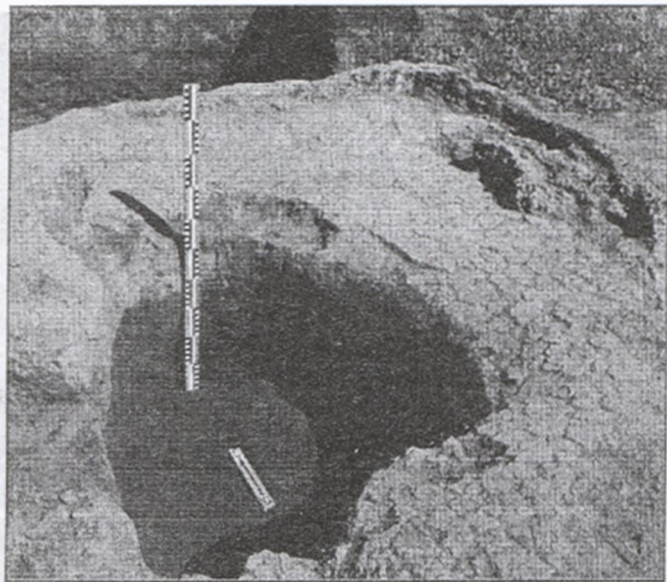

Рис. 16. Західне приміщення культової споруди зольника № 13. Розкоп 2005 р.

1 — загальний вигляд; 2 — залишки підлоги та стіни у східній частині західного приміщення.

вимосткою, спорудженою з щільно підігнаних один до одного вапнякових каменів. У плані вимостка мала овальну форму, діаметром 1,3x2,0 м, орієнтована з північного заходу на південний схід. Кам'яна вимостка з добре заглаженою поверхнею — це вівтар святилища, на якому здійснювали жертвоприношення (Никулиця, 1987, с. 75).

Таким чином, розглянуті культові споруди (святилища) з жертвниками різних типів, відкриті на Західному Більському горо-

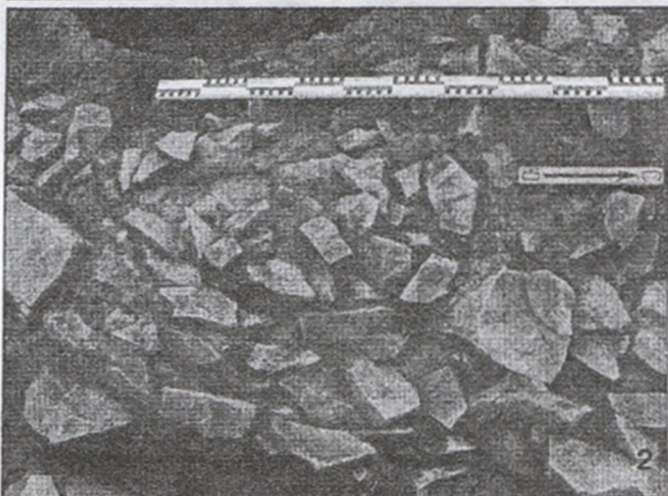

Рис. 17. Кам'яна основа підлоги західного приміщення культової споруди.

Зольник № 13. Розкоп 2005 р.

1 — загальний вигляд вимостки з каміння; 2 — вимостка з каміння у східній частині західного приміщення (деталь).

дищі, виявилися комплексами одного проміжку часу — другої чверті - кінця VI ст. до н.е. На Східному Більському городищі подібні культові приміщення та жертвники в нашаруваннях другої половини VI та в V ст. до н.е. невідомі, що пов'язане з іншими традиціями облаштування культових місць.

Культові комплекси, в тому числі багат шарові, с кам'яною основою, безумовно, наслідують багатовікові традиції фракійських племен, вплив яких відчувається у культурі населення, що з'явилося на території Більського городища в середині VIII ст. до н.е. Це знаходить відображення у залишках предметів матеріальної культури низки пам'яток басейну Ворскли протягом ранньоскіфського часу, виявляється, перш за все, за типами керамічного комплексу, виглядом незвичайних для Дніпровського лісостепоного Лівобереж-

жя культових споруд. Останні могли розповсюджуватися тільки разом із переміщенням населення — носіїв певних традицій (*Русанова, 2002, с. 10*).

Це дозволяє стверджувати, що на Західному Більську, принаймні, до кінця VI — початку V ст. до н.е., мешкала група населення — нащадків перших поселенців, яка протягом тривалого часу зберігала власну культуру, дотримуючись стійких традицій облаштування культових місць, здійснювала будівництво значних за розмірами общинних святилищ для обрядових дій, пов'язаних з різними культами та релігійними святами, календарними змінами. Поряд із тим, у конструктивних деталях деяких споруд, формах жертвників, а, відповідно, і в релігійних уявленнях простежуються традиції, розповсюджені серед інших племен Східної Європи ще за доби середньої та пізньої бронзи.

Література

Андрієнко В.П. Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії (VII-V ст. до н.е.) // Вісник Харківського університету. — Харків: Вища школа, 1974. — №104: Історія. — Вип.8. — С.89-96.

Безсонова С.С. Глиняні жертвники лісостепового Подніпров'я ранньоскіфського часу // Археологія. — Київ, 1996. — С.25-40

Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — Киев-Краков: изд. ИА НАНУ, Ягеллон. ун-та, 2001. — 239 с.

Березанская С.С. Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. — Киев: Наук. думка, 1974. — 175 с.

Бондар К.М., Тимофеева Ж.Б., Віршило І.В. Результаты магнитометрических і петромагнитных досліджень Більського городища у 2005 р. // Задніков С.А., Шрамко І.Б. Звіт про розкопки на Західному укріпленні Більського городища в 2005 р. // Архів МАЕСУ. — С.20-26.

Бондаренко В.Л. Про породні лінії собак раннього залізного віку у лісостепу Східної Європи (за результатами розкопок Більського городища) // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ: Шлях, 2006. — С.120-130.

Бойко Ю.Н. Храм города Гелона // СЭ. — Москва, 1990. — № 3. — С.52-65.

Бойко Ю.Н. Вишенка-2 — новый чернолесско-жаботинский памятник в Среднем Побужье // Древности. — Харьков: изд. ХИАО, НМЦ «МД», 2004. — С.238-259.

Бойко Ю.Н. О связях населения Поднестровья, Побужья и Поворскля в VIII-VII вв. до н.э. (по материалам селища Вишенка-2) // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя: вид. ЗДУ, 2004а. — С.31-37.

Городцов В.А. Дневник археологических исследо-

ваний в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т.3. — С.93-161.

Городцов В.А. Раскопки «Частых курганов» близ Воронежа в 1927 г. // СА. — Москва, 1947. — № IX. — С.13-28.

Гейко А.В. Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля с.Глинське у Поворсклі // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 1999. — №2(6). — С.24-26.

Гейко А.В. Дослідження на селищі скіфського часу біля с.Глинське // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ: Шлях, 2006. — С.130-134.

Граков Б.Н. Скифы. — Москва: Изд-во МГУ, 1971. — 168 с.

Дараган М.М. До питання, про функціонально-семіотичну інтерпретацію ранньоскіфських зольників Дніпровського Лісостепу // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.359-362.

Дараган М.Н. Периодизация Жаботинского поселения // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ; Шлях, 2003. — С.310-317.

Дараган М.М. Жаботинський етап раннього залізного віку Дніпровського Правобережного Лісостепу (за матеріалами Жаботинського поселення): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 2006. — 19 с.

Задников С.А. Культурный комплекс раннескифского времени на Бельском городище // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк: Східний видавничий дім, 2000. — С.31-32.

Кашуба М.Т. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum plus. — 2000. — №3. — С.241-488.

Кашуба М.Т. Обсуждая проблему жаботинского этапа // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э.). — Тирасполь: изд. ПГУ им.Т.Г.Шевченко, 2002. — С.221-224.

Ковпаненко Г.Т. Раскопки Трахтемировского городища // АИУ 1965-1966 гг. — Киев: Наук. думка, 1967. — Вып.1. — С.103-106.

Козак Л.Д., Шульц М. Людські жертвоприношення у зольниках Більського городища // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ: Шлях, 2006. — С.77-100.

Крушельницька Л.І. Чорноліська культура Середнього Придністров'я. — Львів: Місіонер, 1998. — 224 с.

Лапушвян В.Л. Ранние фракийцы X-IV вв. до н.э. — Кишинев: Штиинца, 1979. — 140 с.

Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во II половине VII — I до н.э.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ленинград, 1974. — 16 с.

Мимоход Р.А. Жертвенники на срубных поселениях: вопросы классификации, происхождения и культурной специфики // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк: Східний видавничий дім, 2000. — С.86-93.

Мухопад С.Е., Ромашко В.А. Работы Самарского отряда ДГУ // Археологический вестник. — Запорожье, 1992. — № 3.

Никульца И.Т. Северные фракийцы в VI-I вв. до н.э. — Кишинев: Штиинца, 1987. — 269 с.

Покровская Е.Ф. Жертвенник раннескифского времени у с.Жаботин // КСИА АН УССР. — Київ, 1962. — Вип.12. — С. 73-81.

Покровская Е.Ф. Предскифское поселение у с.Жаботин // СА. — Москва, 1973. — №4. — С.169-188.

Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — Москва: Наука, 1977. — 215 с.

Романюк В.В. Зольники предскифского и раннескифского времени в урочище Лысая гора близ Таращи // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э.-V в. н.э. — Тирасполь: изд. НИЛ «Археология» ПГКУ, 1994. — С.171-174.

Русанова И.П. Культурные зольники скифского времени // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь: изд. Крым. отд. Ин-та востоковедения им. А.Е.Крымского НАН Украины, 1998. — Вып. VI. — С.160-172.

Русанова И.П. Истоки славянского язычества: культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. — I тыс. н.э. — Черновцы: Прут, 2002. — 172 с.

Скорий С.А., Безсонова С.С. Житлово-господарський комплекс Мотронинського городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.222-232.

Смирнова Г.И. Предварительные данные о Немировском городище (по результатам обработки полевой документации и коллекции находок) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.183-198.

Тошев Г.Н., Черняков И.Т. Культурные зольники сабатиновской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.125-129.

Хлопин И.Н. Могильник Пархай II (некоторые итоги исследования) // СА. — Москва, 1989. — №3. — С.113-130.

Шрамко Б.А. Исследование Бельского городища // АИУ в 1968 г. — Киев: Наук. думка, 1971. — Вып.3. — С.49-58.

Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с.Бельск — город Гелон // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — Вып.3. — С.94-132.

Шрамко Б.А. Модель бычьей упряжки скифского времени // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1984. — С.251-255.

Шрамко Б.А. Культурные скульптуры Гелона // Археологические памятники Юго-Восточной Европы (железный век и эпоха средневековья). — Курск: изд. Курск. госпедин-та, 1985. — С.3-39.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 182 с.

Шрамко Б.А. Культурно-исторические связи древнего населения Полтавской области в раннем железном веке // ОИПАП: Второй обл. научно-практ. се-

минар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1989. — С.41-44.

Шрамко Б.А. Комплекс глиняных скульптур Бельского городища // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.67-87.

Шрамко И.Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1991 году // НА ИА НАНУ. — 1992/193.

Шрамко И.Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1993 году // НА ИА НАНУ. — 1993/139.

Шрамко И.Б. Новые исследования Западного укрепления Бельского городища // Древности. — Харьков: изд. АО „Бизнес Информ“, 1994. — С.190-191.

Шрамко И.Б. Отчет о раскопках на Бельском городище в 1997 году // НА ИА НАН Украины. — 1998; НА ЦОДПА.

Шрамко И.Б. Работы на Западном укреплении Бельского городища в 1995-1997 годах // Древности. 1997-1998. — Харьков: Бизнес Информ, 1999. — С.208-209.

Шрамко И.Б. Некоторые итоги исследования 28 зольника Западного укрепления Бельского городища // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк: Східний видавничий дім, 2000. — С.30-31.

Шрамко И.Б. О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. — Київ: Корвін Пресс, 2004. — С.103-106.

Шрамко И.Б. Новые данные о наземных жилищах у населения Днепровской Лесостепи в скифскую эпоху // Древности. — Харьков: изд. АО „Бизнес Информ“, 2005. — С.24-34.

Шрамко И.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ: Шлях, 2006. — С.33-56.

Яковенко Е.В. Нове про розкопки В.В.Хвойки біля с.Пастирського // Археологія. — Київ, 1966. — №20. — С.180-184.

Шрамко И.Б., Задников С.А.

Культовые сооружения Западного Бельского городища VI в. до н.э.

Резюме

В статье публикуются результаты многолетних раскопок зольников на Западном укреплении Бельского городища, в результате которых удалось выделить несколько видов культовых комплексов VII-V вв. до н.э. Среди них, по размерам и устройству, заметно выделяются культовые помещения VI в. до н.э.

Культовые комплексы, в том числе и многослойные, с каменным основанием, отражают многовековые традиции фракийских племен, влияние которых ощущается в культуре первых переселенцев с Днепровского лесостепного Правобережья, появившихся на правом берегу р.Сухая Грунь еще в середине-второй половине VIII в. до н.э.

05.11.06.

ГЛИНЯНІ ЧЕРПАКИ ПОЧАТКУ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА З ПАМ'ЯТОК ПОБЛИЗУ ДИКАНЬКИ

Серед знахідок на пам'ятках початку доби раннього заліза Дніпровського Лісостепо-вого Лівобережжя досить часто зустрічаються фрагменти глиняних ліплених черпаків. Під час археологічних розвідок в окрузі селища Диканька на Полтавщині (Щербань, 1998, с.87-88; 2004, с.65-66) один із авторів статті зібрав більше ста фрагментів таких виробів. А з археологічних пам'яток в околицях селища вперше кілька фрагментів таких виробів опублікувала широко знаний скіфолог Галина Ковпаненко (Ковпаненко, 1967, с. 59, рис.25:1,3).

Черпаки з поселень поблизу Диканьки різні за формою, розмірами та декором.

Профіль черпаків у перетині найчастіше нагадує латинську літеру "S" (вінця відігнуті назовні) (рис.1-3). Серед них є і глибокі (завглибшки понад 6 см) (рис.1:5, 2:3, 3:9), і мілкі (найменша глибина – 3,6 см) (рис.1:1), із ширшими (найбільший діаметр – 16 см) (рис.1:5) чи вузкими (найменший діаметр – 4,2 см) (рис.3:7) вінцями.

Фрагмент найменшого черпака знайдений на поселенні Зозулина Балка. Його глибина – 4,1 см, а ширина – 4,2 см (рис.3:7). Зважаючи на малі розміри та низьку якість виготовлення, котрі не дозволяють використовувати цей черпак у побуті, можна припустити, що він застосовувався у ритуальних цілях або ж як дитяча іграшка. Фрагменти схожих, за формою і розмірами, черпаків знайдені на поселенні передскіфсько-ранньоскіфського часу Комарів (Вінничина) (Фонди НМЗУГ, НД 10766).

Конструктивною домінантою у формах черпаків є їхні вуха – найчастіше високі петлеподібні, вищі за вінця посудини (рис. 4:1-4; 5; 6). На верхній точці вуха наліплювали виступ-відросток, різний за формою і довжиною, який призначався для жорсткої фіксації виробу в руці під час використання. Хоча іноді кінець відростка формували з двома виступами – «рогами». Володимир Горбов висловив гіпотезу про певну антропоморф-

ність та зооморфність черпака з вухом. І саме відросток підкреслює її (Горбов, 2002, с.248, 252). Зважаючи на технологічну складність прикріплення відростків до вух черпаків (коли можна було наліпити невеличкий виступ), різноманітність їхніх форм, дане припущення виглядає цілком реалістичним.

На користь його можна навести аналогічний металевий виріб доби скіфської архаїки – маленький бронзовий черпак кінця VII – початку VI ст. до н.е., знайдений разом із комплексом речей культового вжитку у кургані 9 могильника Наржан (Кабардино-Балкарія). Кінець його високого плавно вигнутого вуха був оформлений у вигляді голови фантастичної тварини (Батчаев, 1985, с.28, табл. 27: 22).

Ірина Шрамко, у процесі дослідження, виокремила два основні способи виліплювання ємкостей глиняних черпаків скіфського часу та кілька способів формування й прикріплення до них ручок та відростків (Шрамко, 1999, с.19-20). Сліди більшості з цих способів, як показав аналіз, простежуються і на черпаках з пам'яток неподалік Диканьки. Відзначимо одну технологічну особливість, не описану Іриною Шрамко, але зафіксовану на кількох черпаках з Диканьки. Щоб прикріпити масивний виступ-відросток до вуха, утвореного шляхом згинання смужки глини, в ній або пробивався отвір, або продавлювалася ямка, в якій закріплювався шип виступу-відростка, виготовленого окремо і вже підсушеного. Потім цей шип примазувався до вуха. Після відламування такого відростка від ручки, на його кінці залишався шип-виступ (рис.6:9), а на ручці – ямка-вдавнення (рис.6:5,7). Залишки шипа збереглися на фрагменті відростка черпака з шару II поселення Жаботин (Дараган, 2003, рис.4:18).

Як показав експеримент з виготовлення моделі подібного ковша (експеримент № 3 від 17-19.09.2003 р.) (Книга 1 обліку експериментів НМЗУГ в Опішному, 2003 р., арк.4), виго-

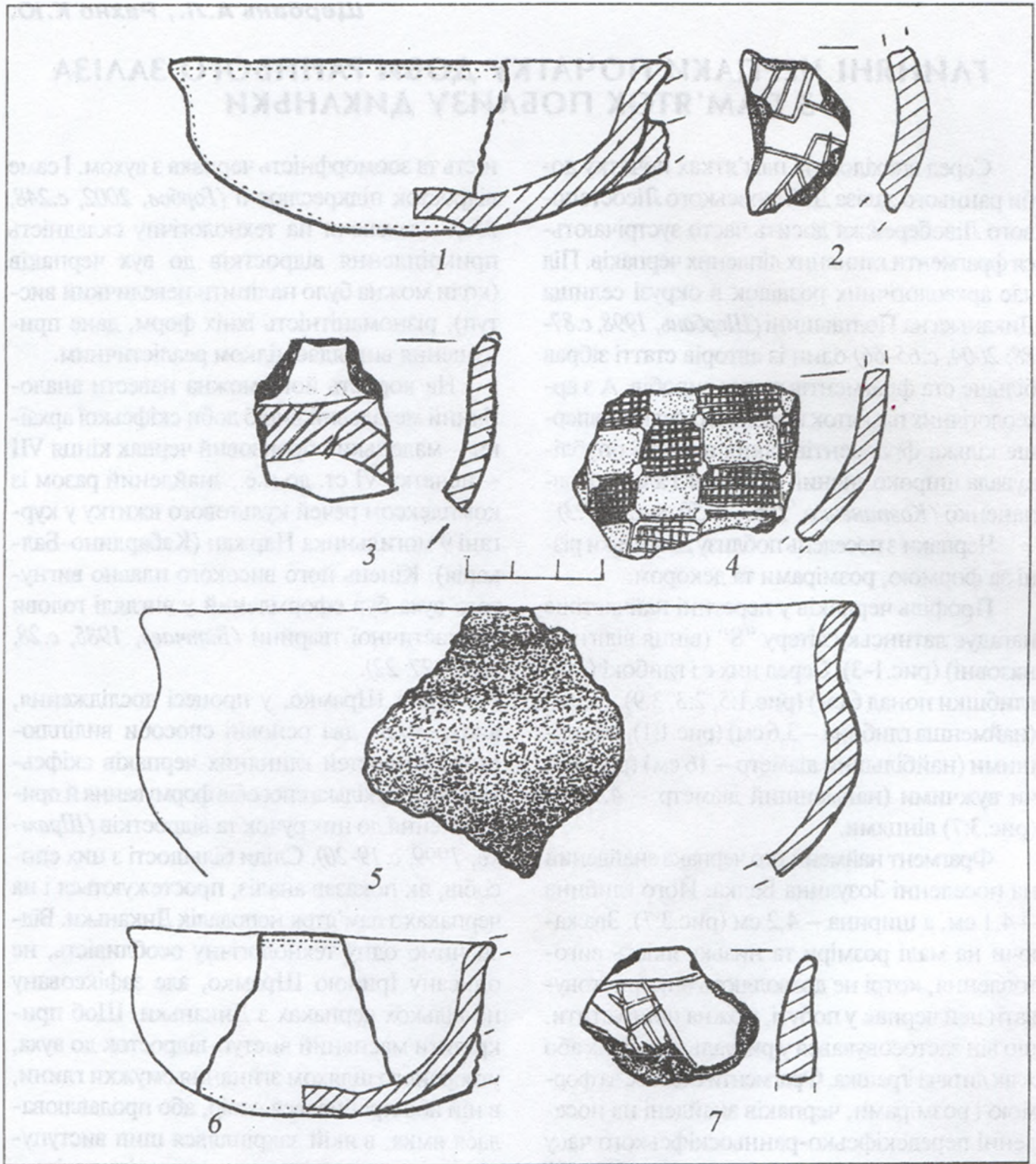

Рис. 1. Фрагменти глиняних черпаків з поселень поблизу селища Диканька.

1 – Дмитренкова Балка, попелище № 8; 2, 4-7 – Зозулина Балка-2; 3 – Жукове.

товити і прилаштувати вухо з відростком досить складно, необхідне досконале володіння гончарською технологією. Гончарі початку доби раннього заліза успішно справлялися з цим завданням і виготовляли значну кількість подібних ковшів, що засвідчує високий рівень їх майстерності. Разом з тим, складна конструкція черпаків призводила до зменшення їх міцності. Вони, напевне, часто зла-

мувалися під час користування. Але їх виготовляли саме такої форми, що засвідчує важливість її для місцевого населення.

На поселенні Зозулина Балка-2 знайдено фрагменти вух черпаків, відросток у яких замінено на два вертикальних та три горизонтально розміщених виступи. Аналогії такої формі вуха нечисленні. Оpubліковані зображення фрагмента такого виробу з поселення

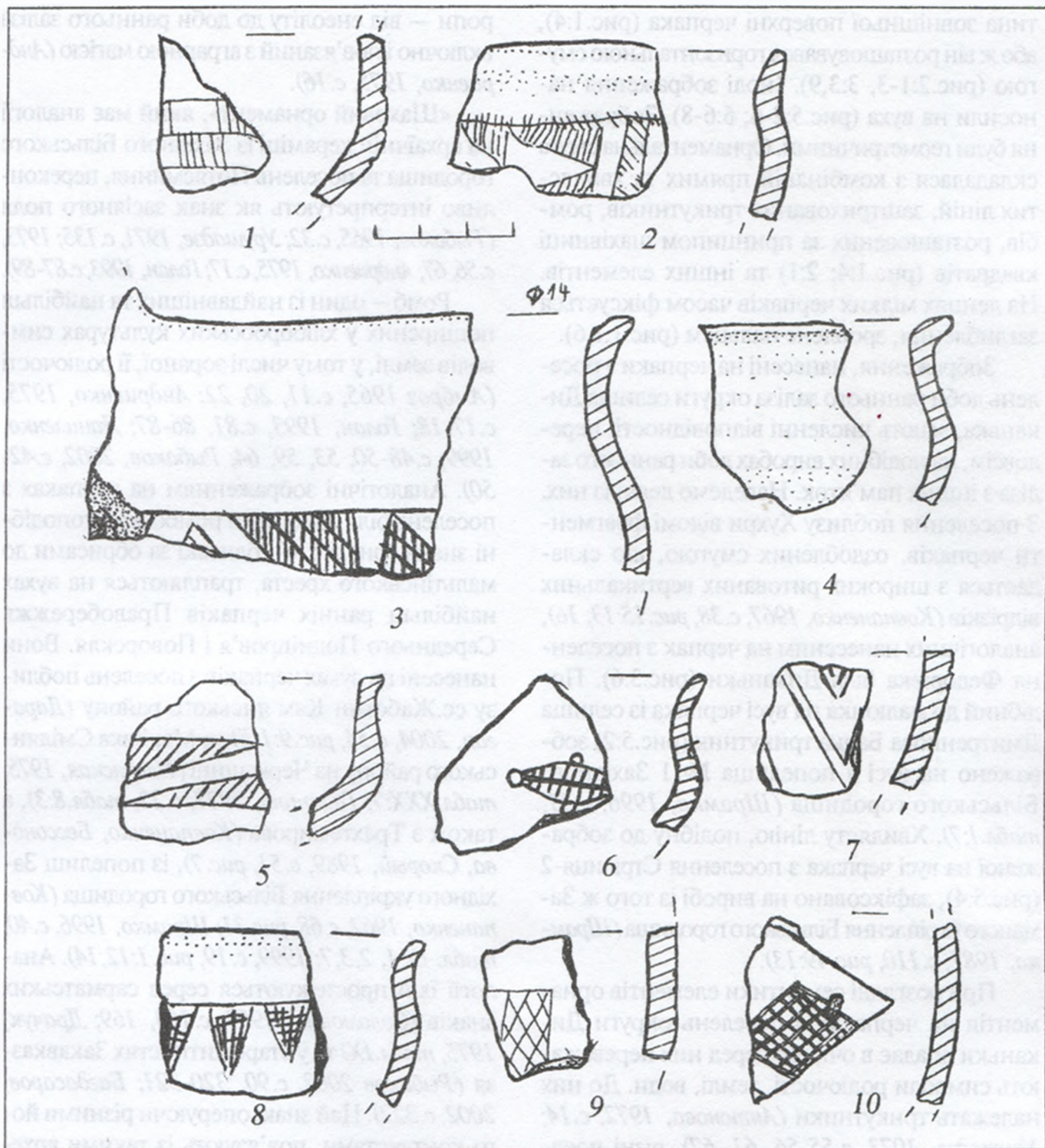

Рис. 2. Фрагменти глиняних черпаків з поселень поблизу селища Диканька.

1, 2 – Собакарьова Балка, попелище № 1-4; 3 – Нелюби, попелище № 10; 4 – Нелюби, попелище № 2; 10 – Нелюби, попелище № 1; 5 – Дмитренкова Балка, попелище № 14; 6, 8 – Диканька 7; 7 – Собакарьова Балка, попелище № 15-17; 9 – Трояни-2.

VII – VI ст. до н.е. поблизу с. Хухра Охтирського району Сумської обл. (Ковпаненко, 1967, с. 38, рис. 15:17) та шару першої половини VII ст. до н.е. попелища № 5 Західного укріплення Більського городища (Шрамко, 2006, с. 54, рис. 10: 39, 40).

Привертає до себе увагу декор. Більшість черпаків – лисковані, чорного, рідше — світ-

ло-коричневого кольору. Хоча частина таких виробів не орнаментувалася, під час розвідок на поселеннях біля Диканьки до колекції бралися переважно орнаментовані фрагменти. Орнамент – багатий, виконаний у техніці ритунання та вдавнення, досить часто інкрустований білою крейдоподібною речовиною. Орнаментом вкривалася або більша час-

тина зовнішньої поверхні черпака (рис.1:4), або ж він розташовувався горизонтальною смугою (рис.2:1-3, 3:3,9). Іноді зображення наносили на вуха (рис.5:2-6; 6:6-8). Зображення були геометричними. Орнаментальна смуга складалася з комбінацій прямих та хвилястих ліній, заштрихованих трикутників, ромбів, розташованих за принципом шахівниці квадратів (рис.1:4; 2:1) та інших елементів. На денцях мілких черпаків часом фіксується заглиблення, зроблене пальцем (рис.1:1,6).

Зображення, нанесені на черпаки з поселень доби раннього заліза округи селища Диканька, мають численні відповідності, передовсім, на подібних виробах доби раннього заліза з інших пам'яток. Наведемо деякі із них. З поселення поблизу Хухри відомі фрагменти черпаків, оздоблених смугою, що складається з широких ритованих вертикальних відрізків (Ковпаненко, 1967, с.38, рис.15:13, 16), аналогічних нанесеним на черпак з поселення Федорівка біля Диканьки (рис.3:6). Подібний до малюнка на вусі черпака із селища Дмитренкова Балка трикутник (рис.5:2) зображено на вусі з попелища № 1 Західного Більського городища (Шрамко, 1996, с.31, табл.1:7). Хвилясту лінію, подібну до зображеної на вусі черпака з поселення Стрілиця-2 (рис.5:4), зафіксовано на виробі із того ж Західного укріплення Більського городища (Шрамко, 1987, с.110, рис.49:13).

При розгляді семантики елементів орнаментів на черпаках з поселень округи Диканьки впадає в очі, що серед них переважають символи родючості, землі, води. До них належать трикутники (Антонова, 1972, с.14; Урушадзе, 1973, с.55-56, 61, 67), різні поєднання яких часто зустрічаються на черпаках. Вони, як правило, заштриховані пересіченими або косими лініями. Штриховка розглядається як зображення зораного поля (Андрієнко, 1975, с.16,17).

Орнамент у вигляді горизонтального чи вертикального фризу заштрихованих трикутників наявний на посуді VII–VI ст. до н.е. з Потясминня, Поворскля і Посулля, а також на одному з жертвників із Західного Більського городища. Він має паралелі у цілому ряді різночасових культур Східної і Західної Єв-

ропи — від енеоліту до доби раннього заліза включно і пов'язаний з аграрною магією (Андрієнко, 1975, с.16).

«Шаховий орнамент», який має аналогії на архаїчній кераміці із Західного Більського городища та поселень Потясминня, переконливо інтерпретують як знак засіяного поля (Рыбаков, 1965, с.32; Урушадзе, 1971, с.135; 1973, с.56, 67; Андрієнко, 1975, с.17; Голан, 1993, с.87-89).

Ромб — один із найдавніших та найбільш поширених у хліборобських культурах символів землі, у тому числі зораної, її родючості (Амброз 1965, с.11, 20, 22; Андрієнко, 1975, с.17-18; Голан, 1993, с.81, 86-87; Даниленко, 1999, с.48-50, 53, 59, 64; Рыбаков, 2002, с.42-50). Аналогічні зображенням на черпаках з поселень біля Диканьки ромбо-хрестоподібні знаки (рис.5:5, 6), близькі за обрисами до мальтійського хреста, трапляються на вухах найбільш ранніх черпаків Правобережжя Середнього Подніпров'я і Поворскля. Вони нанесені на вухах черпаків з поселень поблизу сс.Жаботин Кам'янського району (Дарган, 2004, с.54, рис.9:1-5) та Макіївка Смілянського району на Черкащині (Ильинская, 1975, табл.ХХХ:7; Галанина, 1977, с.23, табл.8:3), а також з Трахтемирова (Ковпаненко, Бессонова, Скорый, 1989, с.51, рис.7), із попелищ Західного укріплення Більського городища (Ковпаненко, 1967, с.68, рис.31; Шрамко, 1996, с.40, табл. IX:1, 2,3,7; 1999, с.19, рис.1:12,14). Аналогії їхні простежуються серед сарматських знаків (Соломоник, 1959, с.103, 169; Драчук, 1975, табл. IX) та у старожитностях Закавказзя (Рыбаков 2002, с.90, 320-321; Багдасаров, 2002, с.322). Цей знак, оперуючи різними його контекстами, пов'язують із такими архетиповими поняттями, як рослина, жінка, світове дерево (Амброз, 1965, с.20, 22; Андрієнко, 1975, с.18), але більш переконливою виглядає гіпотеза, згідно з якою він ніс семантику поширення благодаті, родючості землі і плодючості навсебіч (Рыбаков, 2002, с.90, 319-320).

Хронологічні рамки побутування глиняних черпаків на території Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя обмежуються другою половиною VIII — VI ст. до н.е. Ні у попередній, ні в наступний періоди глиняні ковші більше не використовувалися. У раніший

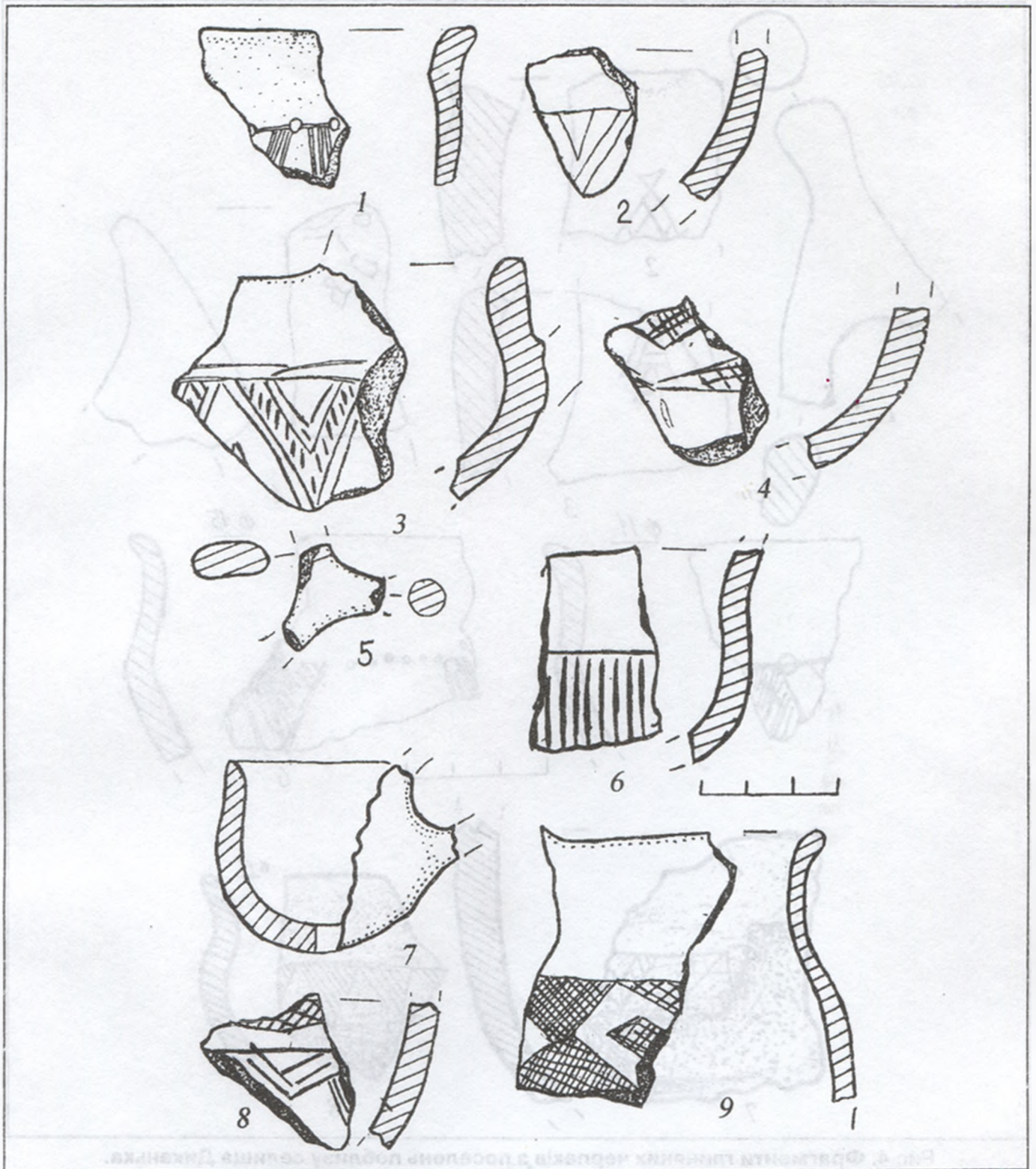

Рис.3. Фрагменти глиняних черпаків з поселень поблизу селища Диканька.

1, 2, 5 – Собакарьова Балка, попелища №№ 19-21; 3,4, 8 – Собакарьова Балка, попелища №№ 15-17;
6 – Федорівка; 7 – Зозулина Балка-2; 9 – Нелюби, попелище №1.

час їхні знахідки набули поширення переважно на пам'ятках, що лежать західніше від досліджуваної території, і були принесені на неї разом із хвилею західних переселенців. Вони відомі в чорноліських і жаботинських старожитностях, у формуванні яких, можливо, брав участь фракійський етнічний еле-

мент. Саме з цих теренів ковші із високим петлеподібним вухом і характерною орнаментациєю проникають у лівобережний Лісостеп. Ковші з невисоким вухом були характерні для лужицької, висоцької, білозерської культур. А окремі типи ковшів побутували й у Передкавказзі. Для глиняних ковшів перед-

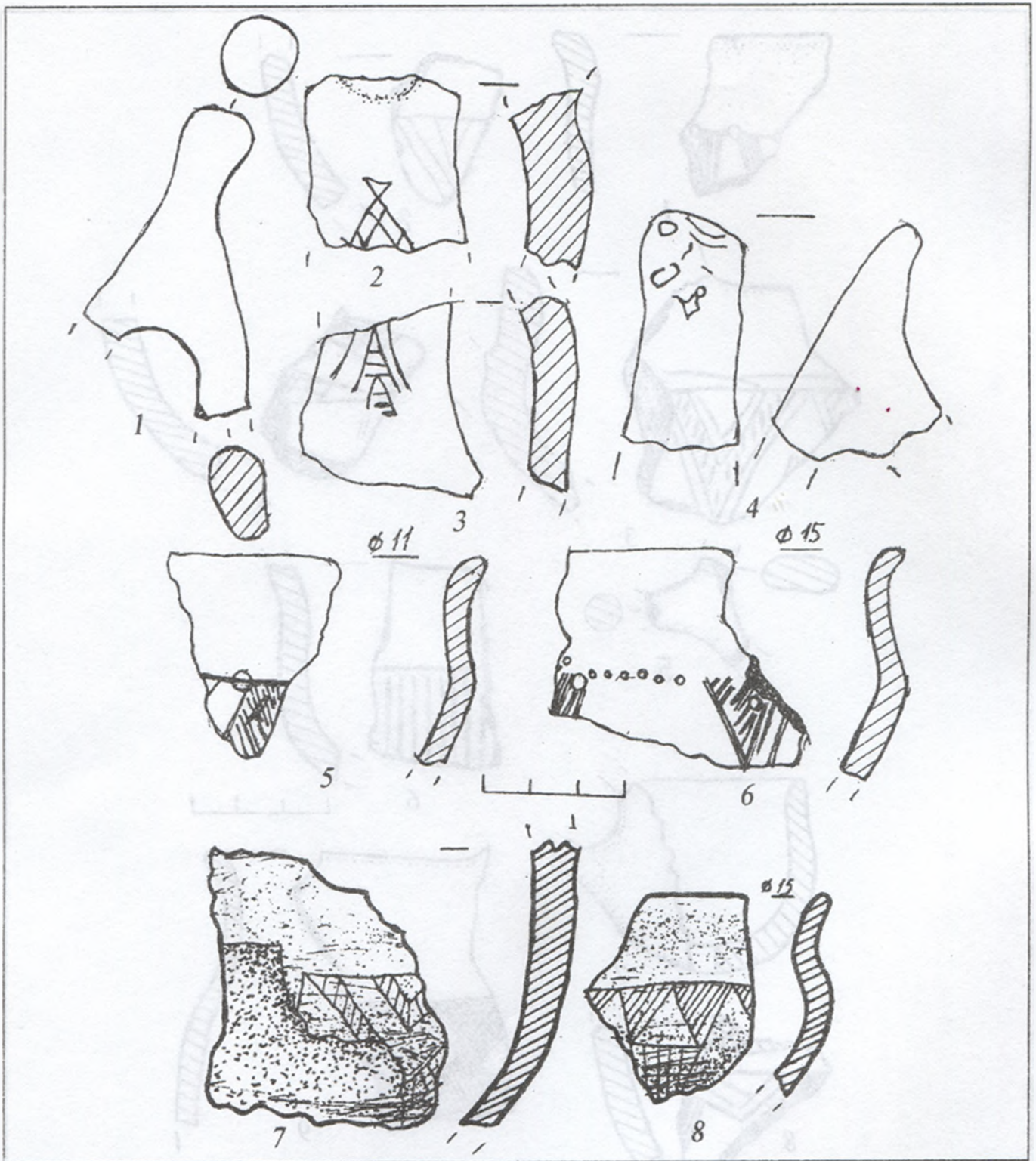

Рис. 4. Фрагменти глиняних черпаків з поселень поблизу селища Диканька.

1-6 – Дмитренкова Балка, попелище №19; 7-8 – Победрине.

скіфського часу степу України відзначено впливи традицій як фракійського гальштату, так і північнокавказьких гончарних осередків (Ковпаненко, 1967, с.118; Мелюкова, 1979, с.48, 56-59, 76, 80-81; Смирнова, 1990, с.21-24, 27, 30, 32; 1996, с.187, 189-191, 196; Дубовская, 1993, с.142; 1997, с.189; Светличная, 1996, с.156; Скорый, 1999, с.44; Бессонова, Скорый, 2001, с.72-74; Горбов, 2002, с.244).

Щодо призначення цих виробів, найперше спадає на думку, що їх використовували для зачерпування та споживання напоїв. Цьому сприяє їхня форма, параметри, лискування поверхні, завдячуючи якому посудина менше пропускає рідину. Складність форми та оздоблення формує уявлення про певну роль черпаків у культовій практиці місцевого населення.

Цікавою є знахідка комплекту посуду для споживання рідини з кургану кінця VIII – початку VII ст. до н.е. з ур.Перемірки поблизу Західного укріплення Більського городища. Посуд виявлений у непорушеному положенні. У кутку поховальної камери стояла орнаментована лискована корчага чорного кольору, накрита перевернутою догори дном великою чорною лискованою «вазою» на порожнистій ніжці конічної форми. Поряд знаходився лискований орнаментований черпак, з петлеподібним вухом. У похованні, крім фрагментів ліплених горщиків, виявлено рештки ще одного такого черпака, уламки орнаментованого ліпленого кубка, залишки ще однієї корчаги (Кулатова, Супруненко, 2002, с.58-61). Вважаємо, що такий багатий посуд призначався для ритуального напою.

Іноді в одне поховання ставили кілька черпаків. П'ять ліплених лискованих черпаків виявлено у похованні VII ст. до н.е. в кургані №1 біля с.Карпусі Полтавського району (Супруненко, Золотницький, Кулатова, 1996, с.25, 27-32; Супруненко, 1998, с.58). Також існують археологічні докази використання черпаків при жертвоприношеннях. Про це, зокрема, свідчить знахідка великої кількості кісток тварин і двох лискованих черпаків чорного кольору на втраченому майданчику овальної форми, який слугував жертovníком, на поселенні VII-VI ст. до н.е. неподалік с.Лихачівка Котелевського району на Полтавщині (Моруженко 1978, с.360).

Порівняно велика кількість знахідок фрагментів глиняних черпаків на передскіфсько-ранньоскіфських пам'ятках, серед яких значна частина є орнаментованою, наштовхує на думку про певні культові узлиття в місцевого населення. Борис Рыбаков, спираючись на дані слов'янської етнографії, вказував, що ківш – один з найбільш стійких різновидів ритуального посуду, який використовувався в аграрній обрядовості індоєвропейців, і приписував орнаменту глиняних черпаків ранньоскіфського часу заклинальний характер, спрямований на посилення родючості землі (Рыбаков, 1988, с.280; 2002, с.318-320). Подібної точки зору, також залучаючи переважно слов'янські й угро-фінські етнографічні ма-

теріали, дотримувався і Володимир Горбов, який здійснив спеціальне дослідження сакральної функції ранньоскіфських черпаків (Горбов, 2002, с.243, 252-253).

Можливо, для пояснення культової ролі глиняних черпаків у осідлого населення Скіфії можуть бути корисними типологічні паралелі, які виявляються в культурі стародавньої Індії. Судячи з писемних пам'яток, різноманітні ковші, черпаки і ополоники були невід'ємною частиною побуту індоаріїв. Про ковші як культові предмети йдеться в одному з гімнів Рігведи (I, 121.6), де згадано жерця, „розливаючого (сому) ковшем” (Рігведа 1989, с.151; Кульбака, Качур, 1998, с.46). Напоєм сома, очевидно, було пиво. Розливальним ковшем також лили топлене масло або жир у вогонь під час жертвоприношень (История и культура, 1990, с.58; Рігведа, 1995, с.508), і ця його функція сприймалася як дуже важлива. Поховальний гімн Атхарваведи (XVIII, 4.5-6), звернений до господаря царства мертвих – Ями, говорить:

Ложка масла підтримує небо, розливальна ложка – повітря,

Жертovníй ківш тримає землю, твердь...

О, жертovníй ківш, здіймись на землю, що годує всіх!
(Атхарваведа, 1976, с. 247).

У цьому гімні, який, до речі, є найдовшим в Атхарваведі, встановлюється відповідність між предметами жертovníного начиння й елементами світоладу. Ковшеві відповідала земля, яка всіх кормить і приймає у своє лоно. Цей вірш виконувався, коли на небіжчика і довкола нього клали його речі, потрібні у потойбіччі (Атхарваведа, 1976, с.377). Жертovníй ківш для поклоніння вогню, згідно з Хіраньякеші-пітримедхасутрою (VI) та Ашвалаяна-тріх'ясутрою (IV. 3), клали покійнику на рот або ж на лівий бік, ще один жертovníй ківш, який використовувався у парі з розливальною ложкою, вкладали у ліву руку (Пандей 1990, с.284; История и культура 1990, с.96). На близькість жертovníного посуду, згаданого у похоронному гімні Атхарваведи, до реалій, виявлених під час розкопок кургану Іссик у передгір'ях Тянь-Шаню (Казахстан), звернув увагу Алішер Акішев. Він встановив, що аксесуарам сако-скіфських правителів-жер-

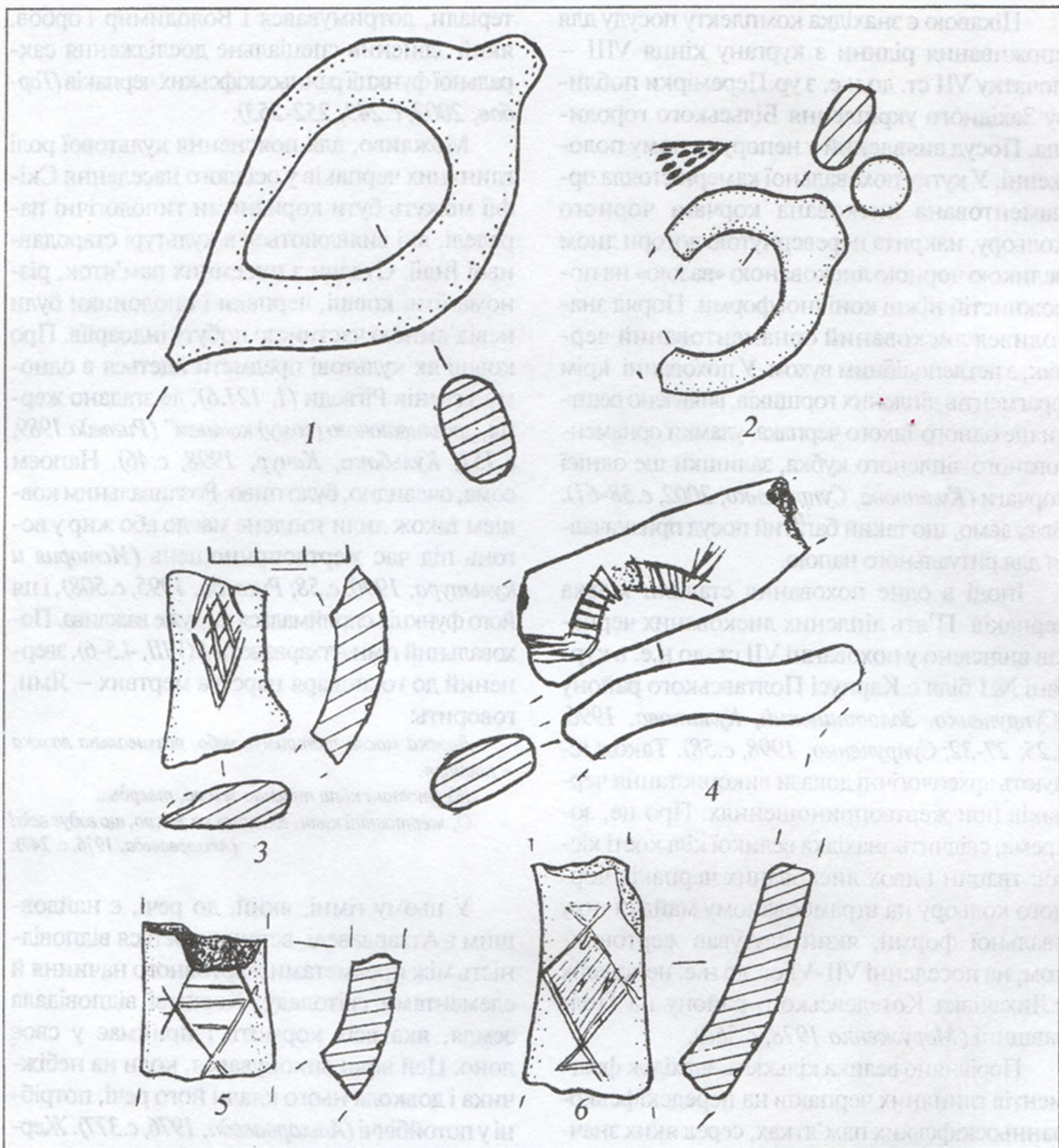

Рис.5. Фрагменти глиняних черпаків з поселень поблизу селища Диканька.

1 – Побєдрине-2; 2 – Нелюби, попелище №6; 3 – БАМ, попелище №41; 4 – Стрїлиця-2; 5 – БАМ, попелище №41; 5,6 – Собакарьова Балка, попелища №№ 15-17.

ців, виявленим у кургані, відповідають наступні атрибути жерців давньоіндійських: ківш з довгою ручкою (для соми, для наливання сала на вівтар вогню), черпаки, ступка, товкач, патериця у вигляді кинджала, совок для вугілля, мішалка, обрядові чаші. Простежуються деякі паралелі також в іранській обрядовості. Ковші для очищення, черпаки, ступка, товкач, чаші та інший посуд, сито, пате-

риця, ритуальні ножі, курильниця, жертвник у формі казана на ніжці входили до числа знарядь зороастрійських священнослужителів. Усі ці предмети пов'язувалися із символікою шаманської медитації та посередництва між світами. Прослідковано перегук відомостей індо-іранської міфоритуальної традиції і реалій сакських та усуньських поховань (Акишев, 1984, с.91-98, 115-116).

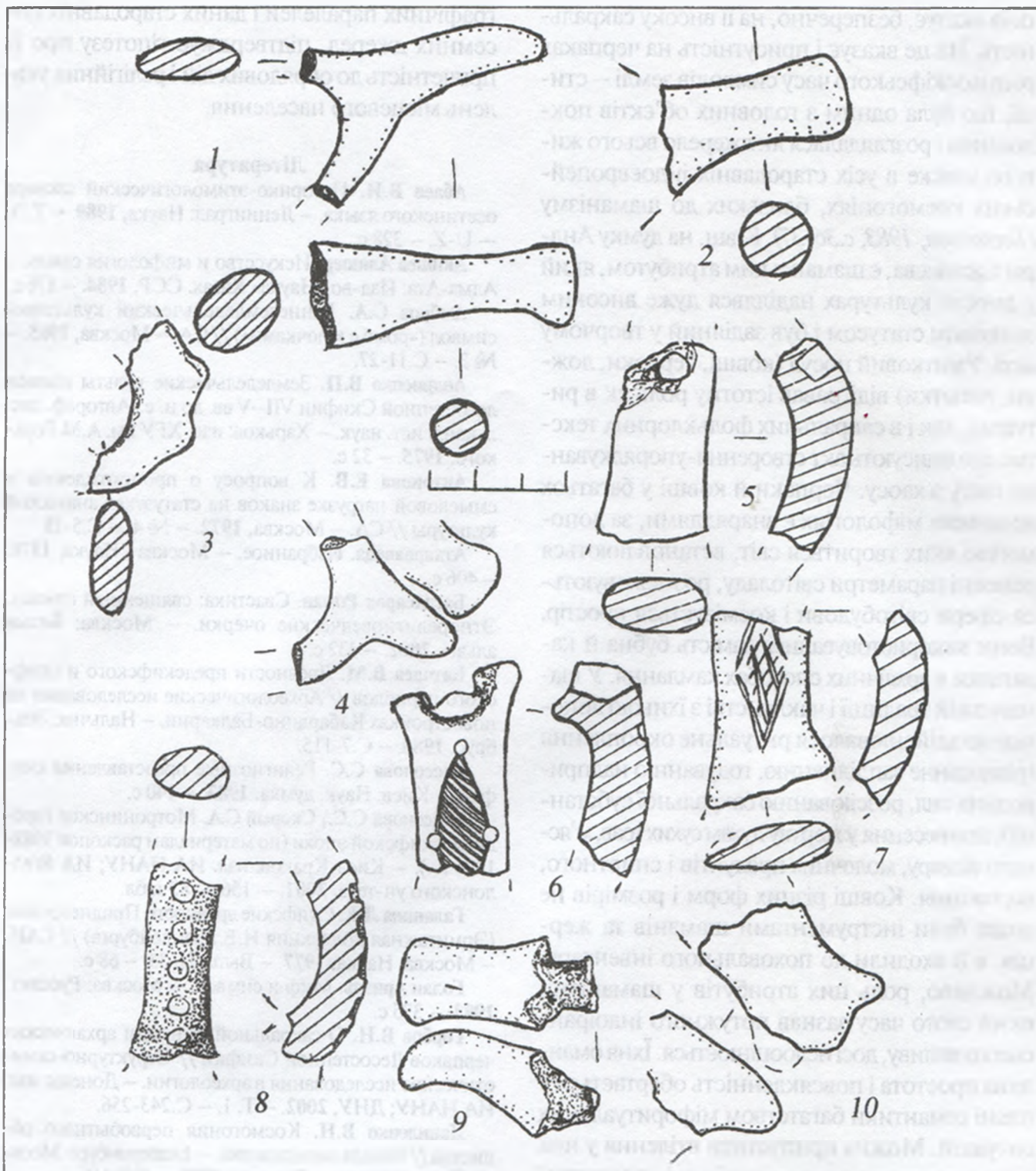

Рис.6. Фрагменти вух глиняних черпаків з поселень поблизу селища Диканька.

1 – Балагуține; 2 – Нараджівський Хрест; 3, 6, 9, 10 – Зозулина Балка-2; 4,8 – Собакарьова Балка, попелище №1; 7 – БАМ, попелище №41.

Чарівний ківш героїв із загадовими відмітинами, яким користувалися на бенкетах тільки найзвитяжніші воїни, показуючи його лише тим, кого вважали рівним собі, і присягаючи ним, згадується у нартівському епосі осетинів (Абаев, 1989, с.29; Дюмезиль, 1990, с.176, 178). У традиційній осетинській культурі, яка зберегла чимало реліктів скіфського

часу, великі ковші для пива використовувалися у весняних родових обрядах поклоніння хліборобським божествам родючості і зберігалися в їхніх святилищах. Іноді такі ритуальні посудини виставлялися на певний час у священних місцях на жертовниках (Калоев, 1971, с.243, 256-257, 268). Таке ставлення до посудини для узлиттів і пиття хмільних на-

поїв вказує, безперечно, на її високу сакральність. На це вказує і присутність на черпаках ранньоскіфського часу символів землі – стихії, що була одним з головних об'єктів поклоніння і розглядалася як джерело всього живого майже в усіх стародавніх індоєвропейських космогоніях, близьких до шаманізму (Бессонова, 1983, с.36-37). Ківш, на думку Андрія Сагалаєва, є шаманським атрибутом, який у деяких культурах наділявся дуже високим знаковим статусом і був задіяний у творчому акті. Ужитковий посуд (ковші, черпаки, ложки, лопатки) відігравав істотну роль як в ритуалах, так і в сакральних фольклорних текстах, що описують акт створення-упорядкування світу з хаосу. Черпаки й ковші у багатьох архаїчних міфологіях є знаряддями, за допомогою яких твориться світ, встановлюються основні параметри світоладу, розмежовуються сфери світобудови і космізується простір. Вони використовувалися замість бубна й калаталки в архаїчних способах камлання. У шаманській традиції і чаклунстві з їхньою допомогою здійснювалося ритуальне окроплення (рівноцінне заплідненню, годуванню надприродних сил, розсіюванню сакральної субстанції), принесення у жертву духам сухих трав, м'ясного відвару, молочних продуктів і спиртного, ворожіння. Ковші різних форм і розмірів не лише були інструментами шаманів та жерців, а й входили до поховального інвентаря. Можливо, роль цих атрибутів у шаманізмі, який свого часу зазнав потужного індоіранського впливу, досі недооцінюється. Їхня оманлива простота і повсякденність обертається у плані семантики багатством міфоритуальних ситуацій. Можна припустити втілення у них певного концепту космічної речі, причетної до вищих, ієрофанічних цінностей, яка створює і підтримує світолад, організовує стихії (Сагалаєв, 1991, с.43-51, 142; Львова, Октябрьская, Сагалаєв, Усманова, 1988, с.20-21, 120-122; Кампанелли, 2000, с.230-231).

Таким чином, численні знахідки фрагментів черпаків з поселень доби раннього заліза неподалік селища Диканька, на вододілі Ворскли і Псла, доповнюють уявлення про цей тип посуду на території України. Аналіз їхньої орнаментики та форми, на тлі етно-

графічних паралелей і даних стародавніх писемних джерел, підтверджує гіпотезу про їх причетність до обрядових дій і релігійних уявлень місцевого населення.

Література

- Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. – Ленинград: Наука, 1989. – Т. IV. – U-Z. – 328 с.
- Акишев Алишер. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» Казах. ССР, 1984. – 176 с.
- Амброз С.А. Раннеземледельческий культовый символ («ромб с крючками») // СА. – Москва, 1965. – № 3. – С.11-27.
- Андрюченко В.П. Земледельческие культы племён лесостепной Скифии VII–V вв. до н. е.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харьков: изд. ХГУ им. А.М.Горького, 1975. – 32 с.
- Антонова Е.В. К вопросу о происхождении и смысловой нагрузке знаков на статуэтках анаусской культуры // СА. – Москва, 1972. – № 4. – С.5-18.
- Атхарваведа. Избранное. – Москва: Наука, 1976. – 406 с.
- Багдасаров Роман. Свастика: священный символ. Этнорелигиоведческие очерки. – Москва: Белые альвы, 2002. – 432 с.
- Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. – Нальчик: Эльбрус, 1985. – С.7-115.
- Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. – Киев: Наук. думка, 1983. – 140 с.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи (по материалам раскопок 1988-1996 гг.). – Киев-Краков: изд. ИА НАНУ; ИА Ягеллонского ун-тета, 2001. – 156 с., 83 табл.
- Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья: (Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга) // САИ. – Москва: Наука, 1977. – Вып. Д1-33. – 68 с.
- Голан Ариэль. Миф и символ. – Москва: Русслит, 1993. – 375 с.
- Горбов В.Н. О сакральной функции архаических черпаков Лесостепной Скифии // Структурно-семантические исследования в археологии. – Донецк: изд. ИА НАНУ; ДНУ, 2002. – Т. 1. – С.243-256.
- Даниленко В.Н. Космогония первобытного общества // Начала цивилизации. – Екатеринбург-Москва: Деловая книга – Раритет, 1999. – С.3-116.
- Дараган М.Н. Палеоэкономика населения Жаботинского поселения // Палеоэкономика раннего железного века на территории Украины. – Київ: Шлях, 2004. – С.32-65.
- Дараган М.Н. Периодизация Жаботинського поселення // АБУ 2001-2002 рр. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. – С.310-317.
- Драчук В.С. Системы знаков Северного Причерноморья: Тамгообразные знаки Северо-Понтийской периферии античного мира первых веков нашей эры. – Киев: Наук. думка, 1975. – 176 с.
- Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса черногоровской культуры // АА. – Донецк: Донеччина, 1993. – № 2. – С.137-166.

Дубовская О.Р. Об этнокультурной атрибуции «новочеркасских» погребений Северного Причерноморья // АА. – Донецк: ООО «Китис», 1997. – № 6. – С.181-218.

Дюмезиль Жорж. Скифы и нарты. – Москва: Наука, 1990. – 229 с.

Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. – Киев: Наук. думка, 1975. – 233 с.

История и культура древней Индии: Тексты. – Москва: Изд-во МГУ, 1990. – 352 с.

Калюев Б.А. Осетины: (Историко-этнографическое исследование). – Москва: Наука, 1971. – 360 с.

Кампанелли Полли. Возвращение языческих традиций. – Москва: Крон-пресс, 2000. – 352 с.

Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворсклі. – Київ: Наук. думка, 1967. – 188 с.

Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). – Киев: Наук. думка, 1989. – 336 с.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Ранньоскіфський курган поблизу Більського городища // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С.52-71.

Кульбака В., Качур В. Соматичні культури бронзового віку Півдня Східної Європи. – Маріуполь: вид. ПГТУ, 1998. – 60 с.

Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири: Пространство и время. Вещный мир. – Новосибирск: Наука, 1988. – 225 с.

Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. – Москва: Наука, 1979. – 256 с.

Моруженко А.А. Раскопки поселения у с.Лихачёвка // АО 1977 г. – Москва: Наука, 1978. – С.360-361.

Пандей Р.Б. Древнеиндийские домашние обряды (обычай). – Москва: Высшая школа, 1990. – 319 с.

Рыбаков Б.А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // СА. – Москва, 1965. – № 1. – С.13-33.

Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – Москва: София – Гелиос, 2002. – 592 с.

Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – Москва: Наука, 1988. – 782 с.

Ригведа. Мандалы I – IV. – Москва: Наука, 1989. – 768 с.

Ригведа. Мандалы V – VIII. – Москва: Наука, 1995. – 745 с.

Сагалаев А.М. Урало-алтайская мифология: Символ и архетип. – Новосибирск: Наука, 1991. – 155, 5 с.

Светличная Е.В. О связях населения Бельского городища и Днепровского Левобережья с лужицко-высоцкими племенами // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.153-161.

Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи. – Киев-Полтава: Археологія, 1999. – 135, VIII с.

Смирнова Г.И. Памятники типа Кишинёв-Корлатънъ в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в Югославском Подунавье // АС ГЭ. – Ленинград: Искусство, 1990. – Вып. 31. – С.20-33.

Смирнова Г.И. Предварительные данные о Немировском городище: (По первым результатам обработки полевой документации и коллекции находок) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток ран-

нього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.183-198.

Соломоник Э.И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. – Киев: Изд-во АН УССР, 1959. – 180 с.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. – Полтава: Археологія, 1998. – 156 с.

Супруненко Олександр, Золотницький Борис, Кулатова Ірина. Кургани біля с.Карпусі під Полтавою. – Полтава: Археологія, 1996. – 88 с.

Урушадзе Н.Е. К семантике прикладного искусства древнего Кавказа и Закавказья // СА. – Москва, 1973. – № 1. – С.54-69.

Урушадзе Н.Е. Опыт семантического анализа бронзового пояса из Мухета-Самтавро // СЭ. – Москва, 1971. – № 6. – С.128-136.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев: Наук. думка, 1987. – 183 с.

Шрамко Б.А. Раскопки В.А.Городцова на Бельском городище в 1906 г.: (по материалам коллекции ГИМ) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. – Полтава: Археологія, 1996. – С.29-54.

Шрамко І.Б. Ранній період в історії геродотівського Гелону // Більське городище та його округ (до 100-річчя початку польових досліджень). – Київ: Шлях, 2006. – С.33-56.

Шрамко І.Б. Техника конструювання черпаков скифського часу // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – № 2. – С.19-20.

Щербань А.Л. Пам'ятки археології в околицях Диканьки // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1998. – № 1-2. – С.87-89.

Щербань А.Л. Археологічні розвідки поблизу Диканьки // АБУ 2002-2003 рр. – Київ: Шлях, 2004. – С.65-66.

Щербань А.Л., Рахно К.Ю.
Глиняні черпаки початку доби раннього заліза з пам'яток поблизу Диканьки
Резюме

Про фрагменти глиняних ліплених черпаків, знайдених під час археологічних розвідок на ранньоскіфських поселеннях поблизу селища Диканька на Полтавщині. Багато з них орнаментовані. Аналізуються як їхні конструктивні особливості, зокрема, моделювання вух, так і декор. Характерною рисою орнаменту черпаків є геометричні візерунки – такі, як прямі й хвилясті лінії, трикутники, ромби, «мальтійські хрести», розташовані у шаховому порядку квадрати. Їх символічне значення тісно пов'язане із землею, зораним полем, родючістю і плодючістю.

Існує чимало археологічних доказів використання таких посудин у різноманітних ритуалах і обрядах. Паралелі з етнографічних джерел та писемних пам'яток індо-іранських народів підтверджують культову роль черпаків у середовищі населення Лісотепу України за доби раннього заліза.

10.09.2006.

ДВА ПОХОВАННЯ КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ В ур.ПЕРЕЩЕПИНЕ В ОКОЛИЦЯХ БІЛЬСЬКА

У травні 2001 р. Більський загін археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації провів рятівні археологічні дослідження господарських об'єктів ділянки поселення скіфського часу в ур.Лісовий Кут поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. (Кулатова, Гейко, 2001а; Гейко, 2002, с.3-4 обкл.) та двох поховань Перещепинського курганного некрополя І, які виявилися зруйнованими у ході прокладання, без відповідності до погодженого проекту, траншеї газоконденсатопроводу від експлуатаційних свердловин №№ 205 та 214 Більського нафтогазоконденсатного родовища. Під час цих робіт визначено північну межу території Перещепинського некрополя скіфської доби, що пролягає на пануючому підвищенні вододільного плато, поблизу від північно-західного кута Великого укріплення Більського городища.

Курганний некрополь в ур. Перещепине І розташований за 0,6-1,4 км на північний захід від Західного укріплення Більського городища, безпосередньо з напільного боку від валу і рову, на плато і схилі високої тераси правого берега Більського струмка, за 0,5-0,9 км на захід від Більського озера, справа від шосе сс.Більськ-Саранчівка.

Кургани займають пануюче підвищення і схил плато, з абсолютними позначками висоти від 161,8 до 164,6 м, тобто близько 25-30 м над рівнем заплави струмка і р.Суха Грунь. Вони розташовані компактно, своєрідним чотирикутником у плані, видовженим у широтному напрямку вздовж схилу плато високого берега. З північного сходу могильник обмежений западиною рову Великого укріплення Більського городища, за яким розташоване поселення VI-IV ст. до н.е. в ур.Лісовий Кут (Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортьх, Белозор, 2000; 2002; Кулатова, Супруненко, 2001; 2002, с.167-168), з півдня — площиною основи другої тераси струмка, де прокладена дорога сс. Більськ — Саранчівка.

Площа могильника практично повністю розорюється, чимало курганів перетинають польові та асфальтована дороги до Більської стаціонарної установки комплексної переробки газу (далі — УКПГ). Північно-західна частина скупчення курганів могильника знищена зведенням споруд УКПГ ще у 1970-х рр.

Історія дослідження могильника нараховує вже більше 100 років (Супруненко, 2000; Кулатова, Супруненко, 2001; 2003, с.30-33). Значимо, що останні розкопки курганів проводилися у 1993, 1995-1998, 2001-2002 рр. В.Ю.Мурзіним, Р.Ролле, С.А.Скорим, В.О.Білозором, С.В.Махортьх та Є.В.Черненком (Мурзин, Ролле, Херц, Махортьх, Белозор, 1998; 1999; Мурзин, Ролле, Херц, Скорый, Махортьх, Белозор, 2000; 2001; 2002). Крім того, у 2000-2002 і 2006 рр. Більським загоном археологічної експедиції Центру під керівництвом авторів рятівними роботами у центральній частині некрополя досліджено 14 поховань V-IV ст. до н.е. (Супруненко, 2000; Супруненко, Кулатова, 2002, с.70-71; Кулатова, Супруненко, 2003, с.30-61).

Північно-західна та північно-східна ділянки могильника обмежувалися дослідниками забудованим майданчиком Більського УКПГ (Шрамко, 1987; 1994). Поверхня плато північніше не має на сьогодні ознак існуючих насипів. Перерізана численними давніми і сучасними польовими дорогами, лініями шлейфів газоконденсатопроводів і кабелів, розміщена безпосередньо поряд із УКПГ, траса прокладання траншеї шлейфу все ж "натрапила" на рештки двох курганів.

Перший із них був зруйнований ще в 1960-1970-х рр. траншеями газоконденсатопроводів, залишки другого — розораного і зритого бульдозером — були пошкоджені навесні 2001 р. у ході проведення земляних робіт зі влаштування чергової траншеї. Виявлені поховання отримали нумерацію, що продовжувала номери поховань 2000 року (Кулатова, Гейко, 2001а).

Поховання були розташовані на панівному підвищенні плато, за 110-275 м на північ-

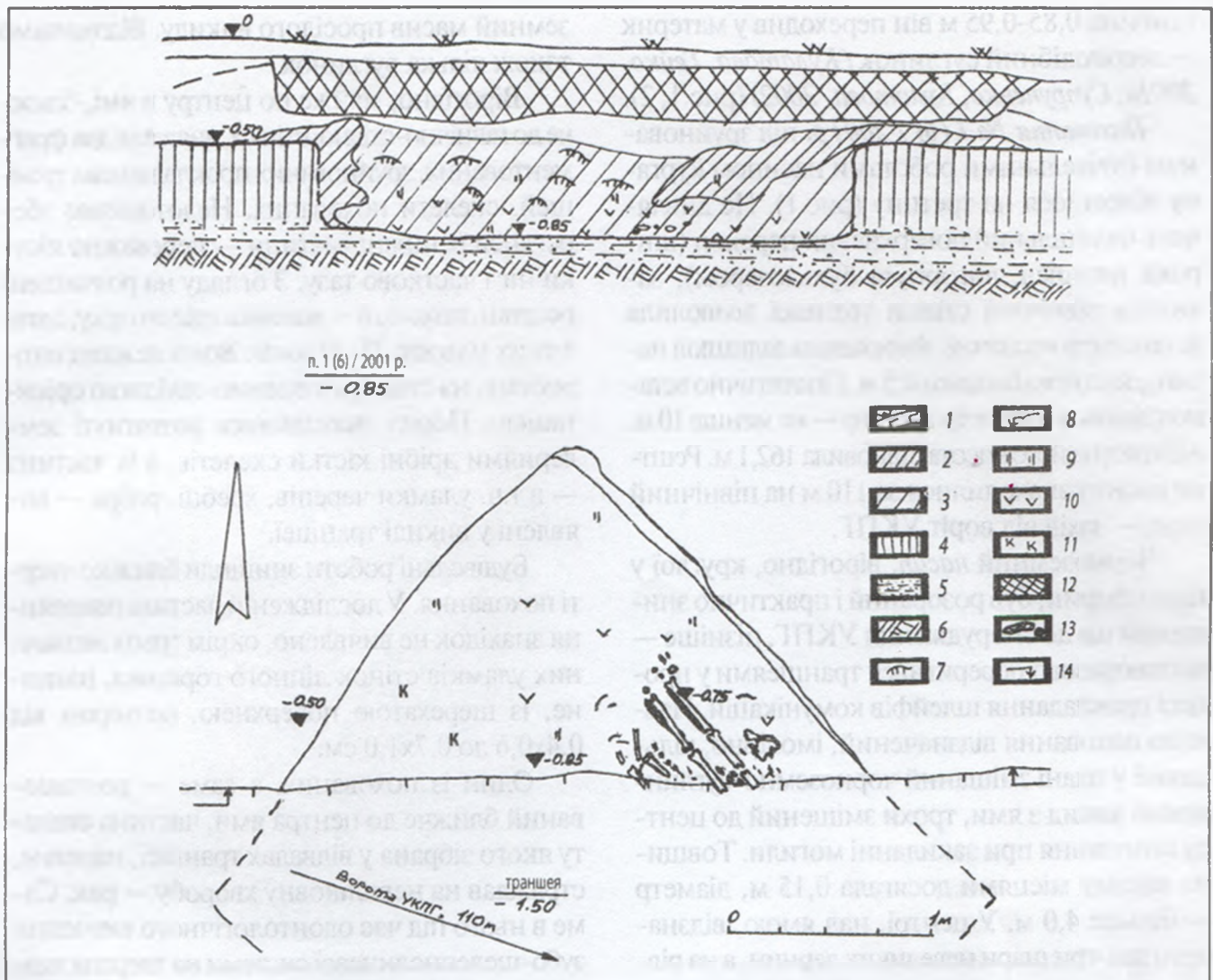

Рис. 1. Перещепине I, ур. Поховання № 1 (6) / 2001 р. План і перетин.

Умовні позначення: 1 – дерновий чи орний шар; 2 – чорноземне заповнення чорного кольору; 3 – сіро-чорне чорноземне заповнення; 4 – похований чорнозем; 5 – суглинок; 6 – материк; 7 – дернини; 8 – затьоки; 9 – вуглини; 10 – деревний тлін; 11 – уламки кераміки; 12 – перекопи; 13 – дерево в профілі; 14 – покажчики перетинів.

ний захід і північний схід від воріт УКПГ, перше — зліва, друге — справа від польової дороги широтної орієнтації, що прокладена північніше капітальних споруд Більської установи комплексної переробки газу і веде до угідь в ур.Холодівщина.

Дослідження поховань здійснювалося вручну. Спочатку зачищалися профілі стінок траншеї, поряд із першим похованням — лише одна стінка, адже траншея тут з протилежного боку була забетонувана кілька десятків років тому. Зачистки профілів фіксувалися для отримання даних щодо стратиграфії та виявлення слідів насипів.

Для стратиграфічних спостережень за загальний репер (0) обрана найвища умовна позначка плато на розгалуженні польових доріг, з абсолютною висотою 164,6 м. Саме від неї і вівся відлік рівнів понижень вздовж схи-

лу при визначенні розташування курганів. Глибини поховань та залягання знахідок фіксувалися від сучасної найвищої позначки рівня денної поверхні залишків насипів, які умовно і обиралися за репер.

Загальна стратиграфічна ситуація ділянки північної периферії курганного могильника I відзначалася характерною одноманітністю ґрунтових нашарувань плато.

Поверхневий шар утворював частково задернований чи розораний чорнозем, потужністю 0,20-0,25 м. Під ним, поряд із похованнями, простежений прошарок розораних чорноземно-дернових насипів курганів товщиною 0,25-0,60 м. Нижче, з рівнів -0,5-0,6 м від поверхні, залягав похований чорноземний ґрунт, потужністю 0,35-0,40 м, який підстилався прошарком (0,10-0,15 м) змішаного суглинково-чорноземного передматерика. З

глибини 0,85-0,95 м він переходив у материк — лесоподібний суглинок (Кулатова, Гейко, 2001а; Супруненко, Кулатова, 2002) (рис. 1; 2).

Поховання № 1 (6) / 2001 р. під зруйнованими будівельними роботами насипом кургану збереглося на третину (рис. 1). Не дивлячись на суцільний поверхневий перекоп (широка траншея, вигорнута бульдозером), зачистка північної стінки траншеї дозволила встановити незначне збереження залишків насипу, висотою близько 0,5 м. Гіпотетично встановлювався й діаметр кургану — не менше 10 м. Абсолютна його висота становила 162,1 м. Рештки насипу знаходилися за 110 м на північний захід — захід від воріт УКПГ.

Чорноземний насип, вірогідно, круглої у плані форми, був розораний і практично знищений ще до спорудження УКПГ, пізніше — неодноразово переривався траншеями у процесі прокладання шлейфів комунікацій. Навколо поховання відзначений, імовірно, кільцевий у плані змішаний чорноземно-суглинковий викид з ями, трохи зміщений до центру поховання при закиданні могили. Товщина викиду місцями досягала 0,15 м, діаметр — більше 4,0 м. У центрі, над ямою, відзначено два-три шари невеликих дернин, а на рівні похованого чорнозему — сліди від тліну рослинності (рис. 1).

Поховання здійснене у підпрямокутній у плані ямі, доведеній до рівня залягання передматерика, до глибини 0,85 м від репера чи 0,35 м від рівня стародавньої денної поверхні. Розміри ями не встановлені, збереглася лише північна частина поховання, з довжиною стінок 2,3 та 2,2 м. Гіпотетично розміри ями могли складати близько 2,8х3,1 м (8,6 кв. м). Вона орієнтована за довшою віссю північний захід — південний схід (рис. 1).

Стінки котловану рівні чи з невеликим нахилом донизу, вирівняна долівка ледь понижувалася до центру на 0,1 м. Про характер перебиття стверджувати щось істотне не має сенсу через незначну глибину ями і погану збереженість дерева. На наявність накатника вказує присутність у заповненні деревного тліну. Такий же тлін місцями траплявся і поряд із долівкою. У заповненні — ущільнений чорноземний ґрунт насипу, по краях — вздовж стінок — мішаний передматериково-чорно-

земний масив просілого викиду. Відзначимо також кілька вуглинок.

Вірогідно, майже по центру в ямі, ближче до північно-східної стінки, виявлені два фрагментованих, зруйнованих прокладанням траншей, скелети похованих. Недоторкано збереглися їх нижні частини — переважно кістки ніг і частково тазу. З огляду на розчищені рештки, поховані — чоловіки зрілого віку, один з яких мав вік 25-30 років. Вони лежали випростано на спині, з південно-західною орієнтацією. Поряд знаходилися розтягнуті землеріями дрібні кістки скелетів, а їх частина — в т.ч. уламки черепів, хребці, ребра — виявлені у викиді траншеї.

Будівельні роботи знищили близько чверті поховання. У дослідженій частині поховання знахідок не виявлено, окрім трьох незначних уламків стінок ліпного горщика, напевне, із шерехатою поверхнею, розміром від 0,4х0,6 до 0,7х1,0 см.

Один із похованих, а саме — розташований ближче до центра ями, частина скелету якого зібрана у відвалах траншеї, напевне, страждав на невиліковну хворобу — рак. Саме в нього під час одонтологічного вивчення зубо-щелепнолицевої системи на твердих тканинах альвеолярного віростка нижньої щелепи виявлене злоякісне новоутворення — сліди остеогенної саркоми — онкологічного захворювання, спричиненого травмуванням. У цьому плані поховання може дати цікаву інформацію щодо поширення цього й на сьогодні летального захворювання за доби раннього залізного віку (Артемов, 2003, с. 338).

Щодо датування поховання, надійних підстав для чого не існує, то, найвірогідніше, курган був зведений у V-IV ст. до н.е. і належав до складу кутка Перещепинського некрополя, де ховали мешканців прилеглого з півночі селища Холодівщина-1. З огляду на формування більшості подібних кладовищ у Поворсклі населенням сусідніх селищ, що вже відзначалося дослідниками (Гейко, 2003, с. 109-113), саме поселення Холодівщина-1, розташоване за 0,25-0,30 км, і могло забезпечувати розширення Перещепинського курганного могильника I у північному та північно-західному напрямках (Кулатова, Гейко, Супруненко, 2001, арк. 28).

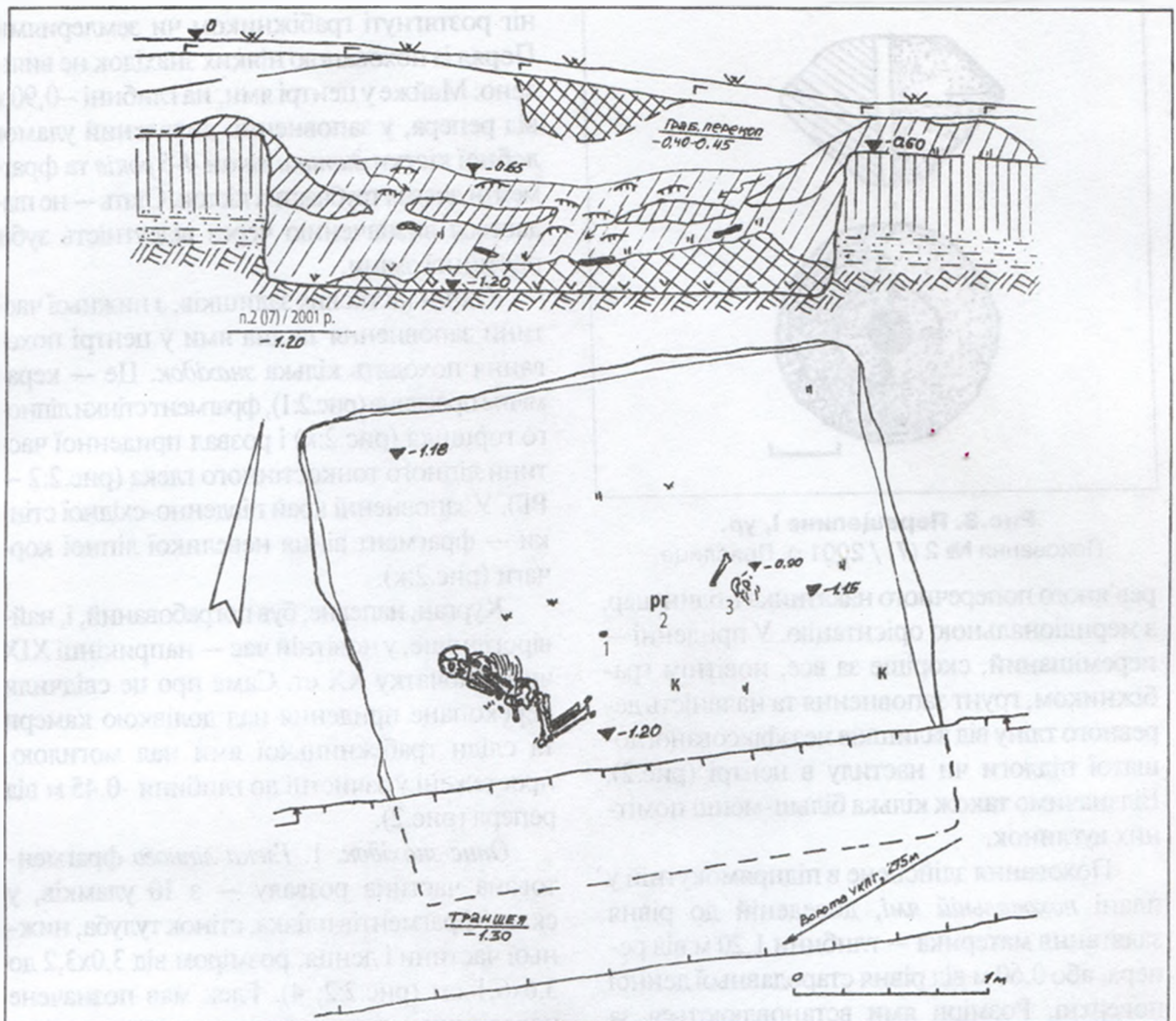

Рис.2. Перещепине I, ур. Поховання № 2 (7) / 2001 р. План і перетин.

1 — пряслице; 2 — розвал денця глека; 3 — фрагменти черепа дитини; к — уламки ліпного посуду.

Поховання № 2 (7) / 2001 р. виявлене при огляді вже прокопаної траншеї, за 360 м на схід, також під зруйнованим оранкою і будівельними роботами насипом кургану. Воно збереглося більше ніж на дві третини (рис.2). Рознесений оранкою і нівелюванням поверхні при прокладанні великого газопроводу ще в 1960-х рр. курган частково проглядався у зачистці північного профілю траншеї, за 275 м на схід — північний схід від воріт УКПГ (рис.2). Вірогідно, він належав до найпівнічнішої групи курганів Перещепинського некрополя I, зображеної на плані Б.А.Шрамка (Шрамко, 1987, с.142, рис.66). Збереглася частина західної поли кургану, що мав діаметр близько 14-15 м. Її останець (2,3x4,5 м) був добре помітний у зачистці стінки траншеї. Він здіймався над рівнем похованого чорно-

зему на 0,45-0,60 м (рис.2). Абсолютна висота цього останця складала 163,2 м.

Навколо поховання відзначений кільцевий у плані змішаний чорноземно-суглинковий викид з ями, що лежав по краях стінок камери та частково над центром поховання. Він використовувався як масив ґрунту при закиданні накатника. Товщина викиду досягала 0,2 м, діаметр — 4,5 м. Із заходу, вірогідно, знаходився і прохід через його кільце, позначений незначним натоптом, зафіксованим в ході досліджень. У центрі, над ямою, відзначено три шари дернин, а на рівні похованого чорнозему — сліди від тліну перекритої викидом рослинності (рис.2).

Заповнення ями щільне чорноземне, з дернинами, слідами дощових затьоків. Під просілим викидом помічені зотлілі рештки де-

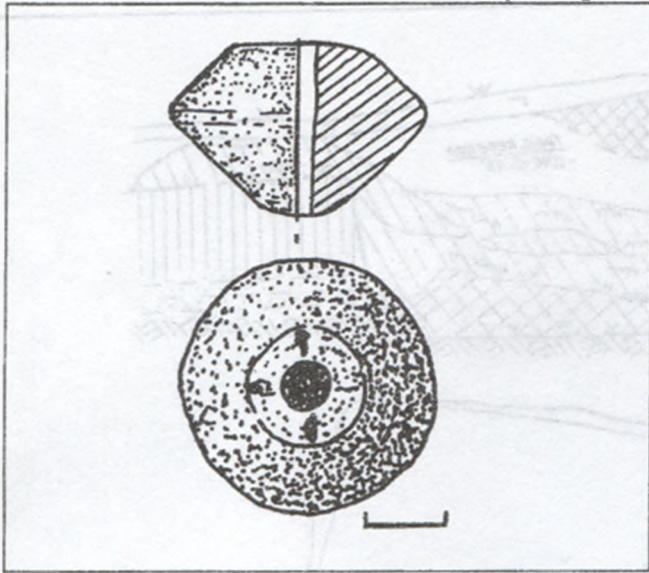

Рис.3. Перещепине I, ур.
Поховання № 2 (7) / 2001 р. Пряслице.

рев'яного поперечного накатника в один шар, з меридіональною орієнтацією. У приденні — перемішаний, скоріше за все, новітнім грабіжником, ґрунт заповнення та наявність деревного тліну від залишків незафіксованої дощатої підлоги чи настилу в центрі (рис.2). Відзначимо також кілька більш-менш помітних вуглинок.

Поховання здійснене в підпрямокутній у плані поховальній ямі, доведеній до рівня залягання материка — глибини 1,20 м від репера, або 0,60 м від рівня стародавньої денної поверхні. Розміри ями встановлюються за параметрами північної стінки і збережених частин широтних стінок, з певною часткою вірогідності, як 2,50x2,85 м (понад 7 кв. м). Вона орієнтована за довшою віссю — північний схід — південний захід (рис.2).

Стінки котловану — нерівні, з невеликим нахилом донизу, кути ледь скруглені, вирівняна долівка понижувалася до південної частини камери на 0,1 м.

У південно-західній частині ями, ближче до західної стінки, виявлений майже повністю збережений скелет похованої — жінки, у віці 18-20 років, ростом 155,0-159,0 см (Артемьев, 2003, с.337). Вона покладена на правому боці, з підігнутими в колінах під гострим кутом (45-47°) ногами. Руки розміщені: права — вздовж тулуба, з відведеною від тулуба на південь кистю, ліва — зігнута в лікті, кисть під черепом. Орієнтація похованої західна — північно-західна (рис.2). Кістки стоп

ніг розтягнуті грабіжником чи землеріями. Поряд із похованою ніяких знахідок не виявлено. Майже у центрі ями, на глибині -0,90 м від репера, у заповненні, виявлений уламок лобної кістки дитини віком 4-5 років та фрагменти довгих трубчастих кісток. Стать — не піддається визначенню через відсутність зубів постійної зміни.

Окрім кісткових залишків, з нижньої частини заповнення та дна ями у центрі поховання походять кілька знахідок. Це — керамічне пряслице (рис.2:1), фрагмент стінки ліпного горщика (рис.2:к) і розвал приденної частини ліпного тонкостінного глека (рис.2:2 — РГ). У заповненні край південно-східної стінки — фрагмент вінця невеликої ліпної корчаги (рис.2:к).

Курган, напевне, був пограбований, і, найвірогідніше, у новітній час — наприкінці ХІХ чи на початку ХХ ст. Саме про це свідчили перекопане придення над долівкою камери та сліди грабіжницької ями над могилою, простежені у зачистці до глибини -0,45 м від репера (рис.2).

Опис знахідок. 1. Глека ліпного фрагментована частина розвалу — з 10 уламків, у складі фрагментів плічка, стінок тулуба, нижньої частини і денця, розміром від 3,0x3,2 до 3,6x6,1 см (рис.2:2; 4). Глек мав позначене невеличким потовщенням-утором денце, діаметром 11,3 см, на якому місцями збереглися відбитки висівок проса. Діаметр тулуба складав — 16,7 см, шийки в основі плічок — 15,2 см. Висота посудини визначається орієнтовно — як 27-32 см. Поверхня глека заглажена. У тісті — домішки дрібного піску, значно рідше — шамоту. Посудина належить до складу напутнього поховального інвентаря.

Знахідки глеків на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя та в окрузі Більська трапляються як у матеріалах розкопок поселень і городищ, так і в похованнях (Ильинская, 1968, с.168, табл.59:1-2; Шрамко, 1983, с.122, табл.48; Стени..., 1989, с.329, табл.24:18). Назвемо хоча б глек із ручкою з Олефіршинського некрополя — кургану № 16/1989 р. (Кулатова, 1990, с.74-75, рис.5). Датуються такі посудини переважно V, частіше — IV ст. до н.е. (Ковпаненко, 1967, с.124; Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с.55).

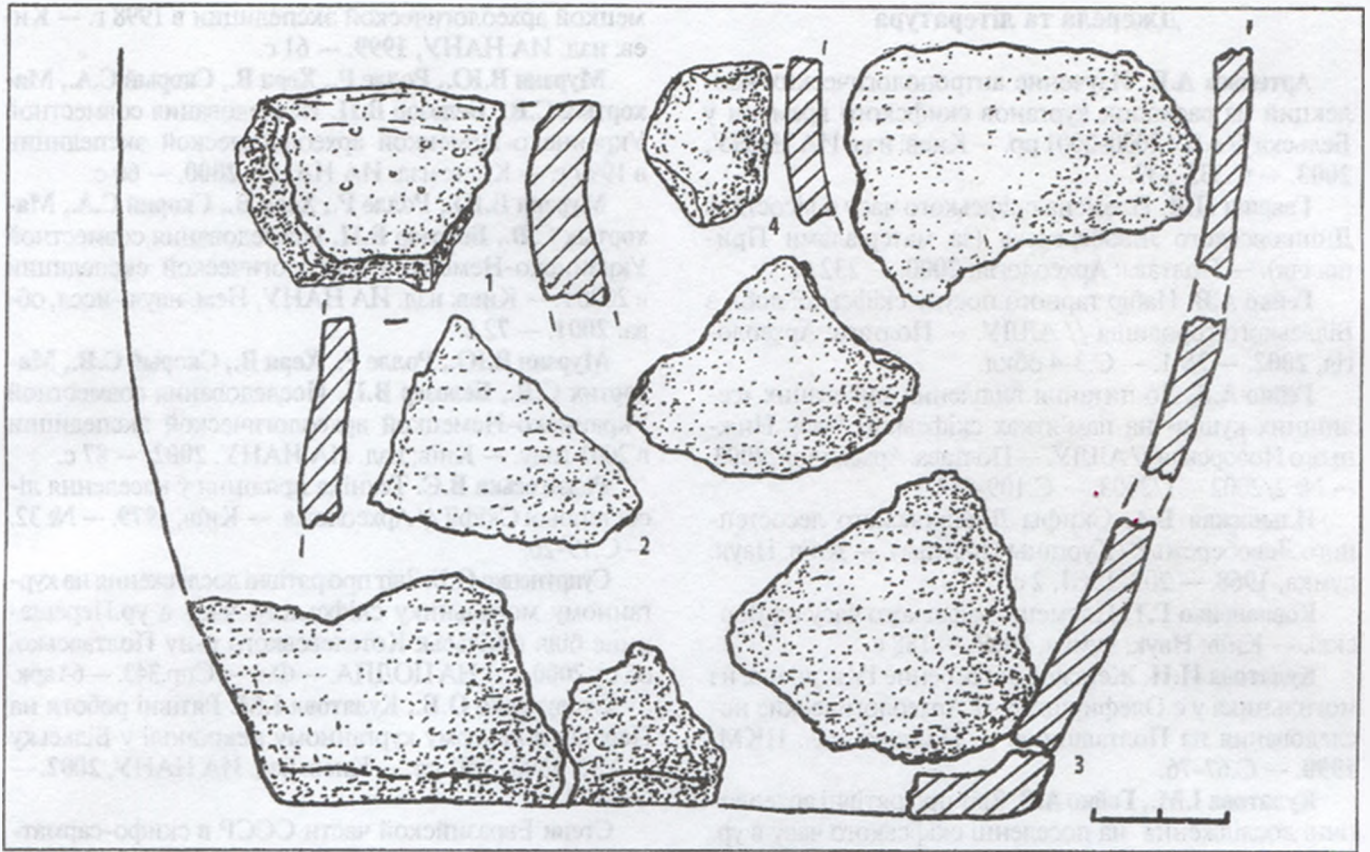

Рис.4. Перещепине I, ур. Поховання № 2 (7) / 2001 р. Фрагменти кераміки.

2. *Корчаги ліпної*, невеликої за розміром, фрагмент вінця (рис.4:1). Належав посудині з діаметром вінця не більше 25 см, край якого був рівно зрізаний і трохи відведений до зовнішнього боку. Поверхня — зі слідами загладжування, у тісті — подрібнений шамот. Розміри уламка — 2,6x3,5 см. Найвірогідніше, походить зі складу матеріалів тризни.

Посудина також тяжіє до числа форм пізньоскіфської кераміки мікрорегіону V-IV ст. до н.е. (Ковпаненко, 1967, с.124-125).

3. *Горщик ліпного* фрагмент стінки (рис.4:4). Належав посудині з шерехатою поверхнею, без слідів загладжування, у тісті — подрібнений шамот. Розміри уламка — 2,4x2,5 см. Походив із заповнення ями, куди потрапив зі складу тризни.

4. *Пряслице керамічне, ліпне*, зрізанобіконічної форми, з однією зрізаною основою, IV типу, 2-го варіанту, за В.Є.Радзівською (Радзівська, 1979, с.20, рис.1; Шрамко, 1983, табл.17), або 4-го класу — біконічне, 2-го підкласу, за А.Л.Щербанем (Щербань, 2001, с.15, табл.1) (рис.3). Поверхня неохайно заглажена, хоча підлощена під час користування. На зрізаній залощеній площині — слі-

ди хрестоподібно розміщених продовгуватих заглибин — солярного знаку. Висота — 2,2 см; діаметри: максимальний корпуса — 3,2 см, зрізаної основи — 1,6 см, отвору, пробитого зверху, — 0,5-0,4 см. Пряслице — типовий зразок поховального інвентаря, вміщуваного до жіночих чи дитячих поховань Перещепинського некрополя I.

З першого погляду, поховання належить до числа жіночих поховань кінця V-IV ст. до н.е., а при більш доскіпливому аналізі, найімовірніше, до дитячих — із супроводжуючою залежною особою — служницею. Воно тяжіє до частини некрополя з похованнями мешканців селища в ур.Лісовий Кут, розташованого за 0,4-0,5 км на схід, на території Великого укріплення Більського городища (Кулатова, Гейко, Супруненко, 2001, арк.28; Кулатова, Супруненко, 2003).

Отже, матеріали двох досліджених поховань дещо уточнюють розміри Перещепинського курганного некрополя I та додають нові дані щодо характеристики поховального обряду та соціального складу населення території і близької округи Більського городища у пізньоскіфський час.

Джерела та література

Артемиев А.В. Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска // АБУ 2000-2001 рр. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2003. — С.335-339.

Гавриш П.Я. Племена скіфського часу в лісостепу Дніпровського Лівобережжя (за матеріалами Припсілля). — Полтава: Археологія, 2000. — 232 с.

Гейко А.В. Набір тарного посуду скіфської доби з Більського городища // АЛУ. — Полтава: Археологія, 2002. — № 1. — С.3-4 обкл.

Гейко А.В. До питання виділення так званих «селищних кушів» на пам'ятках скіфського часу Нижнього Поворскля // АЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2/2002 — 1/2003. — С.109-113.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — Київ: Наук. думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — Київ: Наук. думка, 1967. — 188 с.

Кулатова И.Н. Женское погребение IV в. до н.э. из могильника у с.Олефирщина // Археологические исследования на Полтавщине. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.67-76.

Кулатова И.М., Гейко А.В. Звіт про рятівні археологічні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут та курганному некрополі в ур.Перещепине I біля с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. навесні 2001а р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.331. — 81 арк.

Кулатова И.М., Гейко А.В., Супруненко О.Б. Звіт про рятівні археологічні дослідження ділянки поселення скіфського часу в ур. Холодівщина поблизу с.Більськ Котелевського району Полтавської області восени 2001 року // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 2001/135; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.327. — 87 арк.

Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва-Полтава: изд. ПКМ, 1993. — 108 с.

Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Звіт про археологічні дослідження на Перещепинському курганному некрополі біля с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 2001 році // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 336. — 146 арк.

Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Курганы скіфського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.30-61.

Кулатова И.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000-2001 рр. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2002. — С.167-168.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хери В., Махортых С.В., Черненко Е.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1996 г. — Препринт. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1997. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хери В., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1998. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хери В., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Не-

мецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. — 61 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хери В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1999 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2000. — 60 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хери В., Скорый С.А., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — Киев: изд. ИА НАНУ, Нем. науч.-иссл. об-ва, 2001. — 72 с.

Мурзин В.Ю., Ролле Р., Хери В., Скорый С.В., Махортых С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2001 году. — Київ: изд. ИА НАНУ, 2002. — 87 с.

Радзівська В.Є. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. — Київ, 1979. — № 32. — С.19-26.

Супруненко О.Б. Звіт про рятівні дослідження на курганному могильнику скіфського часу в ур.Перещепине біля с.Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. у 2000 р. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.343. — 64 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова И.М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АБУ 2000-2001 рр. — Киев: изд. ИА НАНУ, 2002. — С.70-71.

Степи Евразийской части СССР в скифо-сарматское время / Археология СССР. — Москва: Наука, 1989. — 464 с.

Шрамко Б.А. Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АС ГЭ. — Ленинград: Искусство, Лен. отд., 1983. — Вып.23. — С.72-92.

Шрамко Б.А. Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков: изд. ХГУ, 1983. — 135 с.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.

Шрамко Б.А. Розкопки курганів VII-IV ст. н.е. поблизу Більська // Археологія. — Київ, 1994. — № 4. — С.117-133.

Шербань А. Класифікація кружал і важків VIII-III ст. до н.е. з Лісостепу України // УКЖ. — Опішня: Укр. народознавство, 2001. — № 2. — С.14-16.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.

Два погребения курганного некрополя скифского времени в ур.Перещепино в окрестностях Бельска Резюме

В публикации вводятся в научный оборот материалы раскопок двух подкурганых погребений V-IV вв. до н.э. в северной части Перещепинского курганного могильника I у с.Більськ Котелевского района Полтавской области. Приводятся данные о принадлежности каждого из погребений к группам захоронений, связанных с жизнедеятельностью обитателей конкретных селищ территории и округи Большого укрепления Бельского городища.

14.08.2004.

ТЕКСТИЛЬ ТА НЕТКАНІ МАТЕРІАЛИ З ПЕРЕЩЕПИНСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЯ

Костюм, як категорія матеріальної культури, є однією з найважливіших етнографічних ознак. Одяг того чи іншого народу тісно пов'язаний із його історією. У повсякденному житті неважко помітити не тільки практичне призначення предметів костюму, а й їх зв'язок із широким колом духовних понять. За костюмом встановлюється не лише соціально-економічний рівень розвитку суспільства, а й етнічне походження людини, її релігійна належність, соціальний і сімейний статус, торговельні і культурні зв'язки окремих територій, і навіть політичні реалії того часу (Стамеров, 1978, с.4-7).

Важливою ознакою будь-якого одягу є його *матеріал*. Традиційні матеріали пов'язані зі способом життя і господарювання населення і є найконсервативнішою частиною костюма. Фіксація тліну, його нашарування, наприклад, у похованні, дозволяє при забезпеченні лабораторних досліджень, враховуючи рівень розвитку сучасної техніки, досить точно визначити матеріал костюму. Матеріали одягу засвідчують галузі господарювання людини, соціальний стан суспільства, певні традиції. Матеріали, використані для оздоблення, види оздоблення, техніка виконання дозволяють зробити припущення про походження певних технологічних прийомів і явищ культури, висвітлюють етнокультурні взаємини окремих груп людей.

Робота має на меті надати широкому загалу нову інформацію стосовно матеріалів та способів декорування текстилю, що використовувався для виготовлення одягу та у поховальному обряді населення скіфського часу, котре проживало на поселеннях Великого укріплення Більського городища, і ґрунтується на дослідженнях минулих років.

У 2002 р. Більський загін Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (керівник О.Б.Супруненко) провів охоронні дослідження на майданчику під розташування газорозвідувальної свердловини № 215, на

північний захід — північ від вже вивченої ділянки під свердловину № 170, у межах південно-східної периферії Перещепинського курганного некрополя I, розташованого на захід від с.Більськ Котелевського району Полтавської обл. (Супруненко, Кулатова, 2002, с.70-72; 2002а, с.167-168; 2003, с.30), де розкопано п'ять курганів V-IV ст. до н.е.

На особливу увагу заслуговує третій із розкопаних курганів, що, як не дивно, містив чи не перше з досліджених на Перещепинському некрополі непограбоване впускне поховання № 1. Крім того, цей курган відзначався й унікальною для курганних некрополів у Більську кількістю поховань — наявністю трьох могил (Кулатова, Супруненко, 2003, с.40-41).

Впускне поховання № 1 знаходилося південніше основного (пох. № 2). Воно належало двом чоловікам зрілого віку (Артемьев, 2003, с.336), орієнтованих головами до північного сходу — півночі. Поховання супроводжувалося численним інвентарем (Кулатова, Супруненко, 2003, с.45) Але з нього нас, в даному разі, цікавлять речі, які мали відбитки текстилю чи інших елементів нетканних матеріалів типу повсті або шкіри. Перш за все, це рештки шкіряно-повстяного шолома чи головного убору, віднайдені навкруги черепа похованого та під ним, представлені шматками зотлілої шкіри, підбитої повстю (Кулатова, Супруненко, 2003, с.47). Часом на них, із повстяного боку простежувалися невиразні відбитки тканини, вірогідно, полотняного переплетення, поганого стану збереженості, що не підлягла аналізу.

Повсть низької якості, з переважаючою кількістю остьових волокон (до 55%), в основному виготовленої з овечої шерсті, з невеликою домішкою собачої (35%) та певною часткою (10%) органічних залишків рослинного походження (визначення проводилося за допомогою розмиву маси повсті в дистильованій воді і наступному вивченні окремих її складових під мікроскопом. Видове визначення матеріалу проводилось ст.науковим співробітни-

ком НДІ свинарства АСН України ім. О.Квасницького О.Чирковим).

До речі, дослідженнями вже відзначалася наявність рослинних залишків у повсті окремих виробів кочівників (Маєвська, 2003, с.98.) та неодноразово зустрічається згадка про дану технологію дешевого виробництва повсті у етнографічних матеріалах (Иакинф, 1851, с.58; Українська минувшина, 1993, с.66).

Осткові волокна шерсті не піддавалися додатковій обробці фарбниками чи їдкими речовинами для вибілювання. Вони частково зберегли пружність і були досить стійкими до руйнування.

Коріння рослин, — скоріше злакових (визначення О.Чиркова) — зустрічається двох типів:

— коріння первинного походження (більшість): сухе, розтирається на дрібний пил, схожий на пудру. Під мікроскопом зони росту на кінчиках корінців не спостерігаються. Колір — брудно-жовтуватий;

— коріння вторинного походження (незначна кількість): пружне, має чистий білий колір, розтирається між пальцями до стану дуже дрібних грудочок; при дослідженні відзначено два фрагменти такого коріння, що зберегло ростові зони на кінчиках корінців.

Логічним виглядає припущення, що поіменоване первинним коріння — це та рослинна маса, яка потрапила до товщі повсті при її виготовленні, а ті залишки рослинного походження, що названі вторинними — могли потрапити до поховання внаслідок проростання сучасного трав'яного покриву.

Порівняно значна частка кількості рослинного матеріалу у повсть могла потрапити лише цілеспрямовано, тобто, її спеціально додавали до шерсті при виготовленні повстяного полотна. Можливих причин кілька:

— здешевлення виробництва низькоякісної повсті, що мала «технічне» призначення (в даному разі — підбій шолому);

— збільшення товщини матеріалу, при збереженні термічних його властивостей, що теж може пояснюватись метою застосування;

— підвищення гігроскопічних властивостей повсті.

Варто також звернути увагу на інші предмети, що супроводжували похованих. Привертають увагу накипілі на метал рештки текстилю та накипілі на метал відбитки тканин.

Багаті на такі знахідки фрагменти озброєння старшого за віком воїна з поховання. Можливо, тому, що зброя, — найнеобхідніше для вояка майно, — дуже дбайливо обгорталася тканиною для далекої мандрівки на той світ.

Розглянемо елементи озброєння воїна з поховання 2 кургану №3/2002 р.

Списи. Знаходилися вони у похованні біля південно-східної стінки камери. Виявлені два залізних фрагментованих наконечники списів та залізні підтоки їх древок, що лежали за 2 м від наконечників.

Наконечники списів виявлені спаяними корозією. Їх два — лавролистий і гостролистий. Перший з них, що належить за типологією Г.І.Мелюкової до I-го відділу, 2-го типу, 2-варіанту (Мелюкова, 1964, с.37-38), залізний втульчастий, з вузьким ребром посеред пера, котре не переходить на втулку конічної форми, з невеликим перехватом-стяжкою в основі, імовірно, на вістрі мав дерево-шкіряний чохол, скріплений тонкими залізними пластинами, знишеними корозією (Кулатова, Супруненко, 2003, с.47, 49).

Поверх чохла є відбитки тканини (умовно — *тканина 1*). Текстильна структура грубо-волокнистого типу, з тониною нитки приблизно 0,5 мм, нерівномірного прядіння, можливо, з льону чи коноплі, хоч напевно стверджувати це важко (Кукин, Салов'єв, Кобляков, 1989, с.28).

Самі відбитки деформовані за розміщенням, кілька разів накладаються шар за шаром, прослідковуються незначні фрагменти чіткого вигляду. Тому, хоч їх наявна і велика кількість, — можливості провести підрахунки ниток у квадраті 1x1 см немає, а саме це допомогло б точно встановити матеріал текстилю.

Переплетення на доступних оглядові повернях наконечника можна ідентифікувати як просте полотняне. Напрямок нитки основи простежується за характерною її деформацією — вздовж осі наконечника і трохи навскіс на окремих ділянках.

Цікавими є відбитки тканини, умовно поіменованої як *тканина 2*, які знаходяться біля самого вістря наконечника. Вони незначні та фрагментарні, але структура матеріалу відразу привертає увагу. Знаходяться ці відбитки лише з одного (оберненого до дна поховання) боку наконечника, і накладаються поверх відбитків тканини 1.

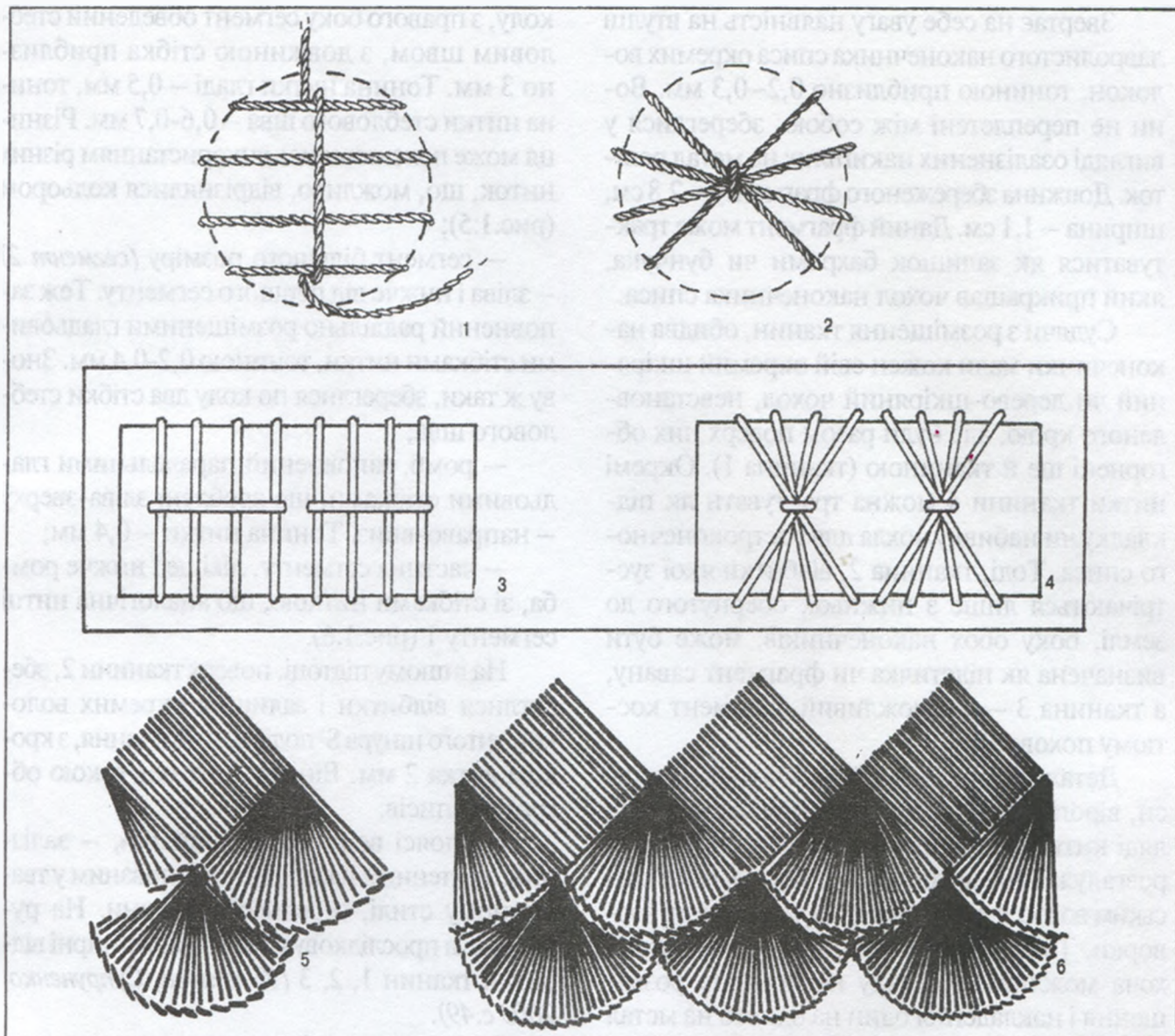

Рис. 1. Більськ, с. Перещепинський курганний некрополь. Курган № 3/2002 р.
Рештки елементів текстильного декору та їх реконструкція.

Нитки цієї тканини мають значну тониноу, з дещо розрідженою структурою тканиня. Переплетення — просте полотняне.

Чіткий малюнок відбитка, гладенька, не наче лискована, поверхня сліду нитки (що особливо помітно під мікроскопом) — дозволяють припустити, що відбиток залишений шовковим матеріалом. Кручення нитки, внаслідок поганого збереження навіть сліду її на металі, не спостерігається, а тому не є можливим встановлення походження шовку.

Другий наконечник списа — гостролистий, за типологією Г.І.Мелюкової належить до II-го відділу, 1-го типу (Мелюкова, 1964, с.40; Культова, Супруненко, 2003, с.47, 49). Саме на цьому наконечнику, крім вже описаних тканини 1 і тканини 2, є невеликий фрагмент уже не відбитку, а просякнutoї іржею і накипiлої на корозований метал тканини 3.

Сам фрагмент неправильної форми, розміром приблизно 0,8x0,7 см. Структура надзвичайно тонковолокниста, про що свідчать підрахунки кількості ниток у квадраті 1x1 см: 26 ниток основи і 32 нитки підкання. Структура тканини при цьому — надзвичайно щільна, що свідчить про використання для виготовлення тканини горизонтального ткацького верстату (Садыкова Ф., Садыкова Д., Кудряшова, 1989, с.43). А цей факт, у свою чергу, може бути показником на користь китайського походження тканини. Матеріал, поза сумнівом, — шовк (Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с.37).

В розломі накипу шкіри на цьому наконечнику можна помітити ще й окремі волокна тканини 4: тонкі, розміщені через досить рівні інтервали, з тониною нитки близько 0,3 мм.

Звертає на себе увагу наявність на втулці лавролистого наконечника списа окремих волокон, тониною приблизно 0,2–0,3 мм. Вони не переплетені між собою, збереглися у вигляді озалізненних накіпільних на метал решток. Довжина збереженого фрагменту – 2,8 см, ширина – 1,1 см. Даний фрагмент може трактуватися як залишок бахроми чи бунчука, який прикрашав чохол наконечника списа.

Судячи з розміщення тканин, обидва наконечники мали кожен свій окремий шкіряний чи дерево-шкіряний чохол, невстановленого крою, але були разом поверх них обгорнені ще й тканиною (тканина 1). Окремі нитки тканини 4 можна трактувати як підкладку чи набивку чохла для гостроконечного списа. Тоді, тканина 2, відбитки якої зустрічаються лише з нижньої, обернутого до землі, боку обох наконечників, може бути визначена як підстилка чи фрагмент савану, а тканина 3 – як можливий фрагмент костюму похованого.

Деталлю дерево-шкіряних чохла на списи, вірогідно, були шнурові прикраси у вигляді китиць чи бунчуків, що завершувалися розгалуженнями шнурів із підв'язаним кінським волоссям, яке утримували дві залізні ворворки. Така інтерпретація не є остаточною, хоча можлива, з огляду на порядок розміщення і накладення один на одного на метал та на залишки шкіри, відбитків і озалізненних решток тканин.

Примітними є і *підтоки списів*. Один з них – циліндричної форми, із незамкненим нижнім кінцем, інший – більш рідкісної (*Мелюкова, 1964, с. 45*), близької до циліндричної профільованої, із розширенням до верху й низу.

Перший з них зберіг відбитки тканини 1, з дещо розрідженою структурою, можливо, в результаті зношення. Кількість ниток в основі 7–8 в 1 см, по пітканню – 14 од. в 1 см. У нижній частині підтоку, на боці, оберненому до дна поховальної ями, зберігся озалізнений наскрізь проіржавілий фрагмент тканини, що мав підпрямокутну форму і розміри 1,7х2,3 см. Він примітний тим, що, попри неінформативність текстильної структури, мав збережені елементи вишивки:

– гладьові шви зі стібків, довжиною близько 4 мм, розміщені радіально, що заповнювали сегмент кола (*сегмент 1*) десь на 45є. По

колу, з правого боку сегмент обведений стебловим швом, з довжиною стібка приблизно 3 мм. Тонина нитки гладі – 0,5 мм, тонина нитки стеблового шва – 0,6–0,7 мм. Різниця може пояснюватись використанням різних ниток, що, можливо, відрізнялися кольором (рис. 1:5);

– сегмент більшого розміру (*сегмент 2*) – зліва і нижче від першого сегменту. Теж заповнений радіально розміщеними гладьовими стібками нитки, тониною 0,2–0,4 мм. Знову ж таки, збереглися по колу два стібки стеблового шва;

– ромб, заповнений паралельними гладьовими стібками, що зроблені зліва-зверху – направо-вниз. Тонина нитки – 0,4 мм;

– частина сегменту, лівіше і нижче ромба, зі стібками ниткою, що аналогічна нитці сегменту 1 (рис. 1:6).

На іншому підтоці, поверх тканини 2, збереглися відбитки і залишки окремих волокон витого шнура S-подібного кручення, з кроком витка 2 мм. Він міг бути обв'язкою обгортки списів.

На поясі воїна виявлений *меч*, – залізний, з антенним навершям, трактованим у тваринному стилі, середньої довжини. На руків'ї меча прослідковуються фрагментарні відбитки тканин 1, 2, 3 (*Кулатова, Супруненко, 2003 с. 49*).

Лезо меча дуже фрагментоване, поганого стану збереженості. Для дослідження було відібрано чотири фрагменти, що містили відбитки тканин або залишки озалізненої шкіри піхов. Відзначено відбитки вже описаних вище тканин 1, 3, а також *тканини 5*, що зустрічається в цьому похованні лише на фрагментах металу леза меча.

Тканина 5, із надзвичайно тонких ниток, яких у квадраті 1х1 см міститься по основі 19–20, а по пітканню – 26–28 штук.

Матеріал можна було б визначити як шовк, якби не переплетення ниток. Це – проста рогожка 2х2. Тому, судячи з тонини ниток, можливо це шовк (?) або індійська бавовна (*Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с. 61–65*).

Тканина зіжмакана, вкрита дрібними складочками, що схиляє у припущеннях на користь шовку, як і Z-кручення нитки. Проте, важко припустити китайське походження тканини, скоріше, його можна вважати гіпоте-

тично продукцією середньоазійських китайських факторій (Кукин, Соловьев, Кобляков, 1989, с.52). А розміщення відбитку тільки на одному фрагменті леза меча дозволяє висловити припущення, що ми маємо відбиток фрагмента одягу.

На цьому ж фрагменті леза меча (щоправда, не зовсім зрозуміло, чи має це відношення до вищеописаної тканини) маємо відбиток вишитої квітки чи зірочки (рис.1:2), виготовлений "швидкою гладдю", із закріпленням швів вузликом, з ниток, тониною 0,8-0,9 мм (рис.1:1).

На іншому фрагменті є ще один відбиток тканини, з елементами текстильного декору: тканина, аналогічна описаній вище тканині 2, має шучно проріджену смугу, шириною 2,8–3,0 мм (рис.1:3-4), зі слідами найпростішої мережки чи бахроми – другий край смуги не зберігся.

Таким чином, можемо зафіксувати наявність найпростіших форм декору одягу у населення скифського часу Більського городища. Про прикрашання одягу скифів вишивкою неодноразово писала Л.С.Ключко (Ключко, 1984, с.57-68; 1992). Отже, дані знахідки не претендують на унікальність у загальному вивченні старожитностей скифської епохи чи костюму населення Дніпровського лісостепоного Лівобережжя, але вони є першими на території всесвітньовідомої пам'ятки – Більського городища. Особливо цікавим є те, що деякі з відбитків можуть належати до відбитків шовку. Це дозволяє значно ширше окреслювати коло торгових, військових та інших контактів населення Поворскля за скифської епохи.

Література

Артемьев А.В. Изучение антропологических коллекций из раскопок курганов скифского времени у Бельска // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: Шлях, 2003. — Вип.5. — С.335-339.

Иакинф. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. — Санкт-Петербург, 1851. — 254 с.

Ключко Л.С. Верхній плечовий одяг у скифів // Археологія. — Київ, 1984. — Вип. 47. — С.57-68.

Ключко Л.С. Скифський жіночий костюм: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Київ, 1992. — 21 с.

Кукин Г.Н., Соловьев А.Н., Кобляков А.И. Текстильное материаловедение (волокна и нити). — Москва: Легпромбытиздат, 1989. — 349 с.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Звіт про охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі поблизу с. Більськ Котелевського району Полтавської області у 2002 р. — Полтава, 2003а // НА ЦОДПА. — Ф.е. — 67 арк.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скифського часу Перещепинського некрополя у Більську (за розкопками 2002 р.) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.30-61.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Охоронні дослідження на Перещепинському курганному некрополі у Більську 2001 року // АБУ 2000-2001 рр. — Київ: Шлях, 2002. — Вип.4. — С.167-168.

Масвська С.В. Зразки тканин та нетканних матеріалів з поховань Верхньо-Салтівського могильника IV // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 1. — С.98.

Мелокова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — 90 с.

Салькова Ф.Х., Салькова Д.М., Кудряшова Н.И Текстильное материаловедение и основы текстильных производств. — Москва: Легбытпроиздат, 1989. — 287 с.

Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів: У 2-х ч. — Київ: Мистецтво, 1978. — Ч.1. — 243 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М. Рятівні роботи на Перещепинському курганному некрополі у Більську // АБУ 2000-2001 рр. — Київ: Шлях, 2002. — Вип.4. — С.70-72.

Українська минувшина: Ілюстрований етнографічний довідник. — Київ: Мистецтво, 1993. — 236 с.

Маевская С.В. Текстиль и нетканые материалы с Перещепинского курганного некрополя Резюме

В статье приводится описание и технологическая характеристика элементов костюма, а также текстиля, обнаруженных в погребении 1 кургана №3/2002 г. Перещепинского курганного некрополя скифской эпохи у с. Бельск Котелевского района Полтавской области. Материалы позволяют предположить наличие в комплексе тканей из льна, шёлка, шерсти и, возможно, хлопка, имеющих элементы декора — вышивку, бахрому, мережку и т.п. Исследование уточняет круг широких контактов лесостепного населения Бельского городища и Поворскля скифского времени.

01.02.2004.

КУРГАН V ст. до н.е. ПОБЛИЗУ СЕЛИЩА ОПІШНЕ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:

ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

У 2005 р. археологічна експедиція Інституту керамології в Опішному провела дослідження кургану поблизу селища Опішне Зіньківського р-ну Полтавської обл.* Досліджений курган входив до складу групи Геєві могили, відомої ще за свідченнями Самійла Величка та оглянутої свого часу В.Г.Ляскоронським: “В полуверсте от Опошной по дороге в Полтаву, вправо, сажнях в 200 от дороги находятся 5 больших курганов, а близ них 2 малых” (Ляскоронский, 1907, с.185; Кулатова, 1995, с.5-7). Група з 8-ми розораних насипів знаходиться на розораному плато правого берега р.Ворскла, обмеженому з південного боку балкою із тимчасовим водотоком, із північно-західного боку — системою балок та ярів, нині — зі штучними ставками, а також автотрасою Полтава — Опішне — Галяч, асфальтованою дорогою Опішне — МТФ — промисел “Солоха”. Вона має вигляд ланцюга, витягнутого у напрямку південний-захід — північний-схід. У складі групи знаходиться найбільший — курган № 6, він круглий у плані, висотою 1,8 м та діаметром 65 м.

Курган №1, крім постійного інтенсивного розорювання, був підрізаний асфальтованою дорогою Опішне — МТФ, через його південну частину проходила ґрунтова дорога (схід-захід), що й зумовило необхідність проведення розкопок кургану. Він займав у групі крайнє положення із західного боку, мав напівсферичну форму, був округлий у плані. Нівельована висота кургану — 1,61 м, діаметр — 48,5 м.

Характер та стратиграфія насипу. Орний шар (0-0,4 м від R) на кургані складався із чорно-коричневого за кольором чорнозему. Рівень залягання похованого ґрунту — 1,64 м від репера. Рівень материка — 2,5 м R.

Центральна частина кургану була пошкоджена під час радянсько-німецької війни. По центру зафіксовано овальний у плані перекоп, довжиною 6,5 м, глибиною — 1,0 м R — залишки німецької мінометної вогневої точки. З нього бульдозером вигорнуто 26 мінометних мін.

Первинний насип кургану, діаметром 19-20 м, був споруджений з прямокутних нарізаних дернин-вальків, розміром від 0,4x0,4 до 1,5x0,45 м, коричнево-сірого кольору, зі включеннями коричневих та білих плям рослинності. Дернини нарізалися, вочевидь, десь на стороні, а не в безпосередній близькості до кургану, оскільки рівчака чи більш-менш помітної западини навколо насипу не виявлено. Деякі дернини мали чіткі відбитки та залишки рослинності, пагонів і листя трави, що вказує на спорудження кургану у теплий сезон — літо-осінь. Насип мав характерну “плямисту структуру”. У його масиві зустрічалися, крім включень зотлілої рослинності, поодинокі вуглини, кістки та зуби тварин, фрагменти глиняного ліпленого посуду: злегка відігнутих назовні вінець та стінок посудин, деякі — червоного кольору, із розчосами на внутрішній та зовнішній поверхнях. Насип зведений над чоловічим похованням доби раннього залізного віку — V ст. до н.е., індексованим, як поховання №3.

Насип II був зведений через незначний проміжок часу (вірогідно, декілька десятиліть), коли край східної поли первісного кургану було влаштоване жіноче поховання, індексоване як поховання №1. Насип споруджений з прямокутних дернин та чорнозему, із суглинковими включеннями. Він перекрив первинний насип, і курган, який таким чином досяг діаметру близько 40 м та висоти не менше 1,6 м. У насипу траплялися по-

* Висловлюємо щирі вдячність д.і.н., зав. відділом скіфо-сарматської археології ІА НАН України С.А.Скорму, а також зав. відділом археології ПКМ Л.М.Луговій та мол. науковому співробітнику Інституту керамології А.В.Гейку за надані консультації.

одинокі вуглини, дрібні невиразні фрагменти стінок глиняного ліпленого посуду. Останнім у курган було впушене поховання №2, яке, ймовірно, не супроводжувалося досипанням насипу. В кургані досліджено три поховання скіфського часу.

Поховання №1 (впускне) виявлене за 8 м на схід від репера; впушене з рівня давнього горизонту (-1,67 м R) (рис.1). Викид (материковий жовтий суглинок) з нього лежав на давньому горизонті з північного та південного боку від поховальної ями, двома купами, розміром 0,5x0,8 м та 1,5x0,5 м.

Поховальна яма мала майже квадратну форму, стінками орієнтована чітко за сторонами світу. Розміри ями — 3,7 м (східна та західна стінки) x 3,75 м (північна та південна стінки, відповідно). Вона була викопана у похованому ґрунті та передматериковому коричнево-жовтому суглинковому шарі до рівня материка — жовтого суглинку, із незначним заглибленням у нього — близько 0,1 м. Глибина ями — 2,60-2,65 м R.

Стінки ями прямовисні, без уступів та розширень. На західній стінці зафіксовані вертикальні паралельні сліди знаряддя праці, яким викопувалася яма — теслоподібного знаряддя, із шириною робочої лопасті 3,5-4,0 см (довжина простежених слідів — близько 12 см) і зрізаним рівним тупим краєм. Заповнення ями чорноземне, зі включеннями жовтих плям материкового суглинку; траплялися вуглини, фрагменти стінок глиняного ліпленого посуду, кістки тварин, 3 пісковикові камінці. Під західною стінкою, на відстань 0,5 м від неї, заповнення мало інший характер. Воно являло собою затічний сіро-коричневий ґрунт, із тонкими прошарками жовтого суглинку, коричневими прожилками деревного тліну, скупченнями такого тліну, поодинокими вуглинками, шматками дернових вальків. Така ситуація утворилася внаслідок того, що західна стінка ями поховання №1 зачепила край дерев'яної вимостки, спорудженої над похованням №3, в результаті чого частина дерев'яних плах та мулястого облицювання вимостки затекла і сповзла до ями.

Заповнення основної частини ями лежало на просілому у давнину перекритті, яке завалилося у яму на максимальну глибину (по

центру) — 0,8 м від рівня впуску ями. Перекриття, орієнтоване по лінії схід — захід, складалося з 19-20 неошкурених та частково ошкурених плах і напівколод, довжиною 3,8 — 3,9 м. Воно лежало на рамі-основі із плах, що були покладені по периметру, вздовж країв ями. Ширина плах коливалася у межах 0,13 — 0,25 м. На деяких з них були помітні виразні залишки кори. Дерев'яна конструкція поховальної споруди не мала слідів, які б засвідчували її підпалювання.

На дні ями влаштований тонкий дощатий поміст, прямокутної форми, розмірами: 2,6 м (по лінії північ - південь) x 2,8 м (відповідно, схід - захід). Від стінок ями поміст віддалений на відстань від 0,20 м до 0,75 м. Влаштований поміст із тонких плах, з чіткими рівними зрізаними краями. Чотири плахи були покладені по периметру помосту. Їх довжина — 2,6 м (по лінії північ - південь) та 2,8 м (відповідно, схід - захід). Ще одна плаха по центру помосту була викладена за віссю схід - захід. Всі інші плахи (через погану збереженість дерева їх кількість встановити неможливо) розміщувалися по осі північ — південь. Поверх них була покладена шкіряна підстилка, яка зберіглася у вигляді тліну.

Під помостом, після розчистки дна ями, виявлені дві канавки, орієнтовані у напрямку схід - захід, які розміщувалися під відповідними краями помосту. Ширина їх — 0,15 м. Глибина канавок 0,15 - 0,12 м.

На помості, у північній частині поховальної ями, виявлені залишки кістяка жінки (?). Рештки скелету збереглися лише у вигляді невиразних слідів кісткового тліну, товщиною 0,1-0,5 см. Найвиразніше був помітний тлін розвалу черепа, тазових кісток та кістки однієї з рук. Проте, навіть такий стан збереження кістяка, дає можливість припустити, що небіжчиця була покладена до могили головою на захід, на правому боці, із підігнутими ногами.

За визначенням наукового співробітника Музею археології і етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті ім. В.Н.Каразіна Т.М.Крупи, у похованні був використаний текстильний поховальний покрив.

Усі знахідки в похованні виявлені *in situ*, за винятком двох предметів: глиняної підвіски до поясу та бляшки з жовтого металу, які

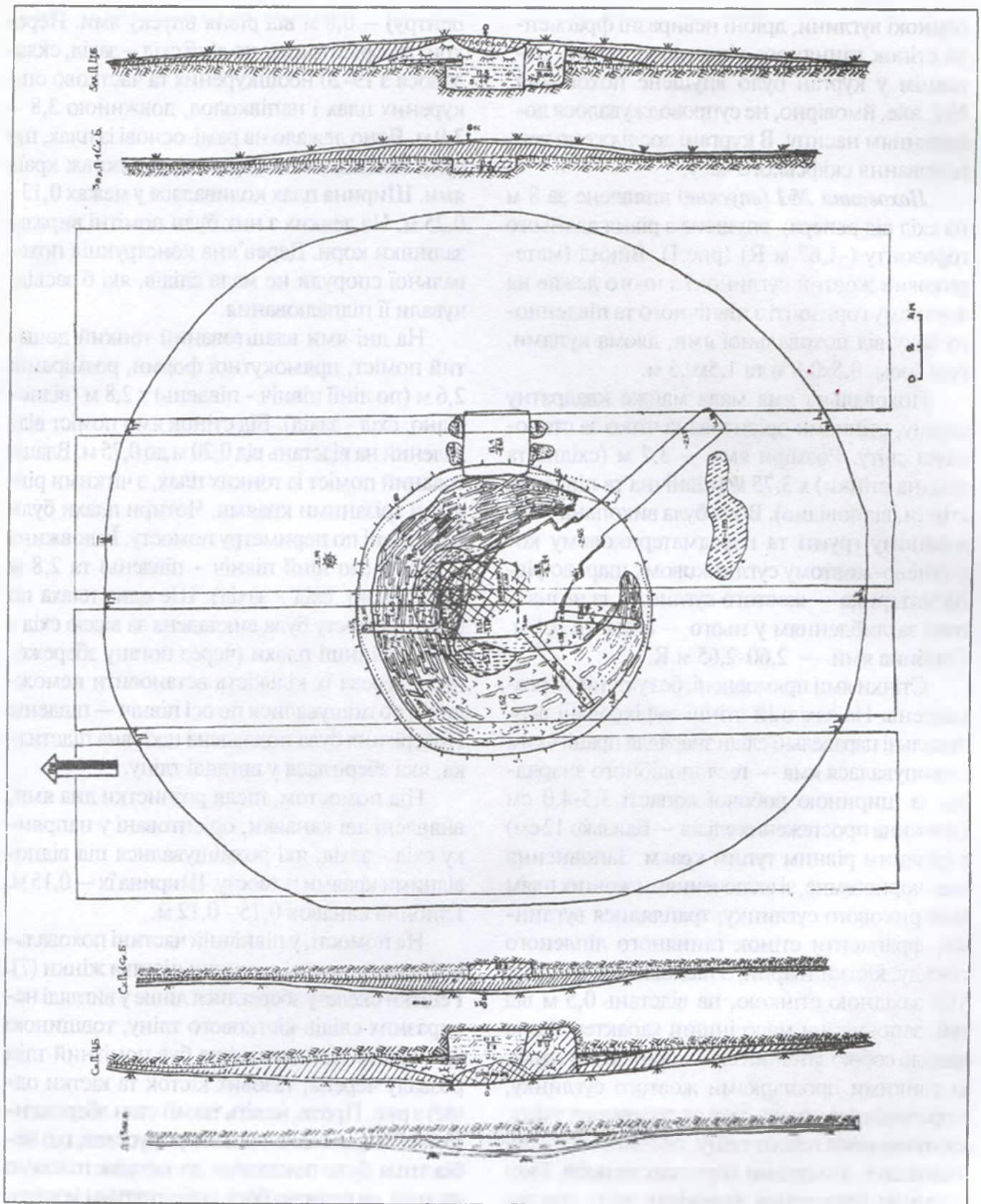

Рис.1. Опішне, смт. План та профілі бровок кургану № 1 групи Геєві могили.

були переміщені землеріями. На повздовжній деревині перекриття, біля південної стінки, на глибині $-2,35$ м, знайдений залізний виріб нез'ясованого призначення, який має форму прямокутного у перетині стрижня, на одному кінці з розширенням та роздвоєнням

(рис.2:6). Кінці його відламані. Розміри — $4,0 \times 2,0$ см.

Біля черепа, залишки якого зафіксовані на відстані $0,3$ м від північного краю помосту та за $0,5$ м від західного його краю, а також над ним, на глибині $-2,58$ м R, виявлені три

золоті намистини. Ще одна аналогічна прикраса знайдена за 0,45 м на схід від черепа. По східному краю купки черепного тліну, на глибині $-2,58$ м R, знаходилася золота трикутна бляшка з рядами псевдозерні. Аналогічна бляшка знайдена біля західної стінки, на глибині $-2,3$ м R у кротовині. Поряд із однією з бляшок, на тій же глибині, знаходилася округла бляшка із зображенням обличчя Діоніса. За 0,34 м на південь від черепа лежало бронзове дзеркало із залізним руків'ям. Глибина його залягання $-2,53$ м R. Ручка звернена у протилежний від черепа бік. На дзеркалі (бронзовій частині) та під нею помітні були рештки шкіряного тліну сіро-фіолетового кольору. Тобто, вірогідно, первісно дзеркало знаходилося у своєрідному шкіряному "мішечку" або було загорнуте у шкіряний футляр. У південно-східному куті помосту, на глибині $-2,35$ м R, стояла корчагоподібна посудина (рис.2:12). За 0,35 м, вздовж діагоналі ями та від неї, на глибині $-2,45$ м R, розчищений розвал (97 фр-тів) глекоподібної посудини (рис.2:11). Відбитки на денці посудини, яке зберегло своє первісне положення, показали, що вона розміщувалася на текстильній тканині (визначення Т.М.Крупи). На тій же глибині, поруч із глекоподібною посудиною (близько 0,1 м на північ), виявлене скупчення залізних предметів, у вигляді фрагментів тонких платівок із шипами, та окремих їх частин (усього 13 фрагментів), які лежали у два ряди, одне на одному, шипи звернені до середини. За 0,2 м на захід від вищеописаних предметів, на дерев'яному помості зафіксована пляма, розмірами близько 0,30-0,35 м, суміші білого тліну органіки та попелу.

У протилежному куті помосту (південно-західному) лежали рештки поясу (?). Його місцезнаходження фіксувалося за знахідками окремих деталей з глибини $-2,46$ - $-2,52$ м R. Це викладені півмісяцем 6 округлих бронзових бляшок (2 цілі та 3 в розвалах, 1 — читалася лише за дрібними шматочками й окислами на поверхні ґрунту, 1 половинка) (рис.2:10). Поруч із бляшками, за 0,2 м від них, на глибині $-2,52$ м R розміщувалися три бронзові ворворки із залишками шкіряних шнурків в середині кожної з них, які були зав'язані вузлом (рис.2:7-9). Вони лежали трикутни-

ком — одна — поодаль, дві — за 0,1 м від неї, вершинами одна до одної. Близьче до південної частини поясного набору виявлені дві глиняні підвіски до поясу (?) (рис.2:4,5). Ще одна виявлена в заповненні, на глибині $-2,27$ м R, проте, ймовірно, вона також належить до поясного набору та була переміщена землеріями (рис.2:1). Майже впритул до середньої бронзової бляшки лежав шкіряний пустотілий виріб, вкритий окислами заліза. На цій же ділянці помосту, за 0,3 м на північ, на глибині $-2,47$ м R знаходився фрагмент вінця чорнолакової посудини.

Опис знахідок. Глиняні вироби:

1) Дрібний фрагмент стінки посудини, розміром $2,5 \times 2,4$ см.

2) Підвіски до поясу (?) — 3 од. (рис.2:1, 4,5). Перша — зрізано-біконічної форми, зі злегка ввігнутою основою. Поверхня заглажена. Отвір наближається до зрізано-конічної форми, розширюючись до основи, має потертості від використання на краях. Висота — 1,2 см, діаметр вершини — 1,3 см, діаметр основи — 2,2-2,3 см, діаметр отвору при вершині — 0,3 см, в основі — 0,5 см. Друга — конічної форми. Основа злегка (на 0,1 см) випукла. Поверхня заглажена. Отвір наближається до зрізано-конічної форми, розширюється до основи. Висота — 1,0 см, діаметр основи — 2,4 см, діаметр отвору при вершині — 0,2 см, при основі — 0,3 см. Третя, найменша за розмірами. Форма її є проміжним варіантом між напівсферичною та зрізано-конічною. Основа пласка. Поверхня, за визначенням Т.М.Крупи, була вкрита шаром суміші глини й органіки. Отвір циліндричний. Висота — 1,0 см, максимальний діаметр — 1,6 см, діаметр отвору — 0,3 см.

3) Фрагмент стінки посудини. Поверхня червоного кольору. Зовнішня та внутрішня поверхні мають "розчоси" — сліди загладження. Розміри черепка $5,7 \times 5,9$ см. Відзначимо, що фрагменти стінок від цієї посудини, виявлені й у насипу над похованням №1; ймовірно, описаний фрагмент потрапив до заповнення поховання після просіву перекрыття.

4) Єдиним зразком античного імпорту з числа глиняних виробів є фрагмент вінця посудини. Він дрібний — $1,5 \times 1,0$ см, тому

важко визначити до якого типу посуду належить. Поверхня вкрита чорним лаком. На зламі помітно, що черепок має червоний колір.

5) Фрагмент стінки та два фрагменти дещо посудин — 3 од. Розміри уламків — 3,2x3,4 см, 1,7x1,4 см, 2,4x1,8 см. Фрагменти досить крихкі, поверхня коричнево-сірого кольору. На зламі помітний чорний прошарок, який свідчить про недостатню температуру випалювання.

6) Глекоподібна посудина (рис.2:11). Виявлена у вигляді розвалу з 97 фрагментів. Склеєна. Неорнаментована. Вінця злегка відігнуті назовні. Колір поверхні — чорно-коричневий. Верхня частина (до середини тулуба) — підлискована. Крихкість черепка пояснюється наявністю у формувальній масі значних домішок піску. Висота — 19 см, діаметр вінець — 8 см, діаметр тулуба — 13 см.

7) Посудина корчагоподібної форми (рис.2:12). Збереглася цілою, проте має тріщини. Вінця короткі, відігнуті назовні, тулуб опуклий, дещо асиметричний. Поверхня заглажена, коричнево-сірого кольору, є окремі плями сіро-чорних відтінків. Розміри: діаметр вінець — 13,5 см, діаметр тулуба — 22,1 см, діаметр денця — 10,0 см, висота — 24,3 см.

Залізні вироби:

1) Фрагмент прямокутного у перетині залізного виробу (ножа ?) — 1 од. (рис.2:2). Зберігся у двох уламках, розмірами 3,5x1,6 та 2,0x1,2 см.

2) Фрагмент дуже корозованого залізного виробу — 1 од. Розміри — 1,0x0,6 см.

3) Фрагмент залізного виробу, прямокутної форми, з роздвоєним кінцем — 1 од. (рис.2:6). Довжина — 4,0 см, ширина — 2,0 см. У перетині прямокутний — 0,7-1,2 см. Дуже корозований, кінці надламані.

4) Скупчення залізних тонких платівок із шипами, та окремих їх частин, які лежали двома рядами один на одному, шипами до середини. Всього 13 фрагментів. Платівки тонкі рівні, дві з них — вигнуті, шипи рівні. Округлі у перетині, кілька фрагментів шипів загнуті. Розміри фрагментів — від 3,0x1,5 до 1,5x0,8 см. Положення платівок, сліди дерева, які фіксувалися лише на одному з їх боків та на шипах, дають підстави припустити, що вони могли бути накладками дерев'яної посудини.

Бронзові вироби:

1) Бронзові литі вигнуто-конічні ворворки (II тип, за В.Г.Петренко) (Петренко, 1967, с.41, табл.32) — 3 од. (рис.2:7-9). Ворворки відрізняються за розмірами: перша — висота 2,8 см, діаметри основ — 1,0 та 1,5 см; друга — висота 2,5 см, діаметр верхньої основи — 0,8 см, нижньої — 2,0x1,6 см; третя — висота 2,3 см, діаметри основ — 0,6 та 1,6 см. Всі ворворки із залишками шкіряних шнурків всередині, діаметром 0,7 см.

2) Дзеркало бронзове, із залізним руків'ям — 1 од. Дзеркало має плоский диск та залізну пряму бокову ручку. Ручка дуже корозована, збереглася лише у вигляді дрібних залізних фрагментів та окислів. Її параметри, зафіксовані при розчистці: довжина — 5-6 см, ширина — близько 2,5 см. Діаметр диску дзеркала — 11 см, товщина — 0,3 см.

3) Бляшки-нашивки поясу — 6 од. (2 — цілі, 3 — в розвалах, 1 збереглася у вигляді лише дрібних шматочків та окислів на поверхні ґрунту, 1 — половина бляшки). Бляшки округлої форми (рис.2:10). Краї їх дещо загнуті. Бляшки прикрашені трьома концентричними колами: на відстані близько 3-4 мм від краю по колу розміщені отвори, діаметром 1-2 мм (17), які пробиті зсередини. За ними знаходиться ряд "перлин" (11), аналогічно розмішених по колу. У центральній частині пробиті більші отвори (5), діаметром 2-4 мм. Загальні розміри бляшок: діаметр — 5,3-5,0 см, товщина — 0,1-0,2 см.

Золоті вироби:

1) Намистини — 4 од., з тонкої фольги, складаються з двох спаяних між собою повздовжніх штампованих половинок. Вони орнаментовані канелюрами вздовж довгої вісі виробів. Виступи, утворені канелюрами, розділені 8-ма поперековими рельєфними пружками. Діаметр (висота) — 0,9 см, довжина — 1,0 см; товщина фольги — 0,01-0,02 см, діаметр каналу для нитки — 0,15 см. Дві намистини частково деформовані. Вага — 0,46 г; 0,53 г; 0,54 г і 0,47 г. Подібні намистини вважаються виробами античних торевтів V ст. до н.е. (Ильинская, 1968, с.141). Подібні знахідки непоодинокі, траплялися вони в степу та лісостепу. Серед територіально найближчих аналогій назвемо знахідки в похо-

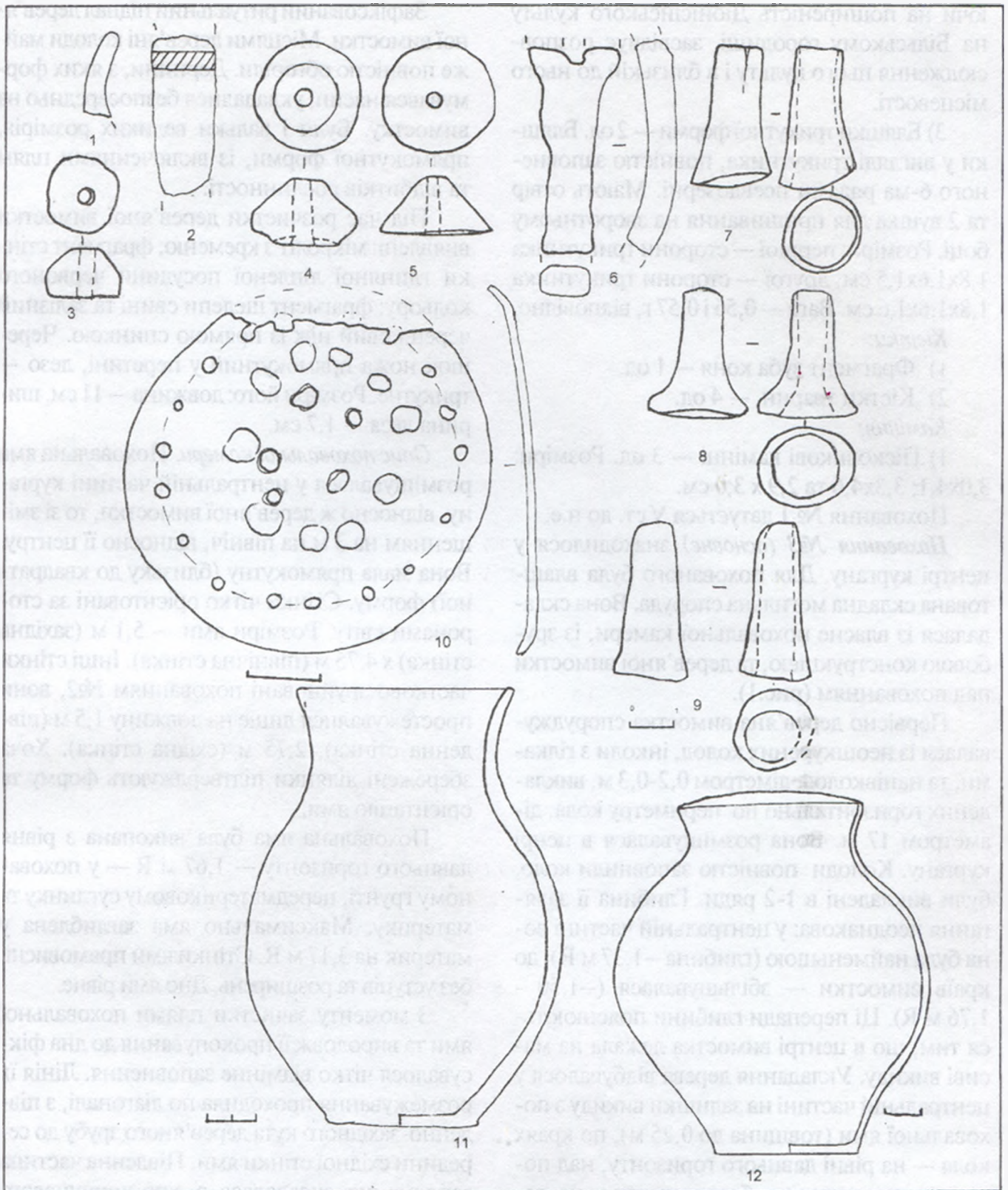

Рис.2. Опішне, смт. Курган № 1. Знахідки з поховання № 1.

1,4,5,11,12 – глина; 2,6 – залізо; 7, 10 – бронза.

ваннях Олефіршинського могильника в Середньому Поворсклі (Кулатова, Луговая, Супруненко, 1993, с.51, рис. 19:40), одному з Мгарських курганів на Сулі (Кулатова, Супруненко, 1996, с.326, рис. 14:3).

2) Бляшка — 1 од. Штампована, на тонкій фользі, із зображенням чоловічого об-

личчя в фас (Діоніса), з модельованими рельєфними виступами волосся зачіски та бороди. На зворотньому боці — 3 округлих вушка для пришивання. Форма округла, краї трохи загнуті до внутрішнього боку. Розміри — 2,5 x 2,1 см. Вага — 1,11 г. Прикраса жіночого головного убору. V ст. до н. е. Платівка, зважа-

ючи на поширеність Діонісійського культу на Більському городищі, засвідчує розповсюдження цього культу і в близькій до нього місцевості.

3) Бляшки трикутної форми — 2 од. Бляшки у вигляді трикутника, повністю заповненого 6-ма рядами псевдозерні. Мають отвір та 2 вушка для пришивання на зворотньому боці. Розміри: першої — сторони трикутника 1,8x1,6x1,5 см, другої — сторони трикутника 1,8x1,6x1,6 см. Вага — 0,56 і 0,57 г, відповідно.

Кістки:

1) Фрагмент зуба коня — 1 од.

2) Кістки тварин — 4 од.

Каміння:

1) Пісковикові камінці — 3 од. Розміри: 3,0x4,1; 3,3x4,6 та 2,9 x 3,0 см.

Поховання № 1 датується V ст. до н.е.

Поховання №3 (основне) знаходилося у центрі кургану. Для похованого була влаштована складна могильна споруда. Вона складалася із власне поховальної камери, із зрубовою конструкцією, та дерев'яної вимостки над похованням (рис. 1).

Первісно дерев'яна вимостка споруджувалася із неошкурених колод, інколи з гілками, та напівкогод, діаметром 0,2-0,3 м, викладених горизонтально по периметру кола, діаметром 17 м. Вона розміщувалася в центрі кургану. Колоди повністю заповнили коло, були викладені в 1-2 ряди. Глибина її залягання неоднакова: у центральній частині вона була найменшою (глибина — 1,37 м R), до країв вимостки — збільшувалася (— 1,50 - 1,76 м R). Ці перепади глибини пояснюються тим, що в центрі вимостка лежала на масиві викиду. Укладання дерева відбувалося у центральній частині на залишки викиду з поховальної ями (товщина до 0,25 м), по краях кола — на рівні давнього горизонту, над поховальною камерою безпосередньо на заповнення. Дерев'яний настил первісно перекривав повністю поховальну камеру, проте просів разом із викидом, на якому був викладений. По периметру кола вимостка була закріплена своєрідним “наліпом” з “мокрого” ґрунту, болотного мулу, шириною до 2 м. Збереглася вимостка у формі своєрідної “пекторалі”, оскільки була знищена поховальною камерою №2 (рис. 1).

Зафіксований ритуальний підпал дерев'яної вимостки. Місцями дерев'яні колоди майже повністю обгоріли. Дернини, з яких формувався насип, уклалися безпосередньо на вимостку. Були і вальки великих розмірів, прямокутної форми, із включеннями плям та відбитків рослинності.

Під час розчистки дерев'яної вимостки виявлені: мікроліт з кременю; фрагмент стінки глиняної ліпленої посудини червоного кольору; фрагмент щелепи свині та залізний черешковий ніж із прямою спинкою. Черешок ножа прямокутний у перетині, лезо — трикутне. Розміри його: довжина — 11 см, ширина леза — 1,7 см.

Опис поховальної камери. Поховальна яма розміщувалася у центральній частині кургану, відносно ж дерев'яної вимостки, то зі зміщенням на 3 м на північ, відносно її центру. Вона мала прямокутну (близьку до квадратної) форму. Стінки чітко орієнтовані за сторонами світу. Розміри ями — 5,1 м (західна стінка) x 4,75 м (північна стінка). Інші стінки частково зруйновані похованням №2, вони простежувалися лише на довжину 1,5 м (південна стінка), 2,75 м (східна стінка). Хоча збережені ділянки підтверджують форму та орієнтацію ями.

Поховальна яма була викопана з рівня давнього горизонту — 1,67 м R — у похованому ґрунті, передматериковому суглинку та материк. Максимально яма заглиблена у материк на 3,17 м R. Стінки ями прямовисні, без уступів та розширень. Дно ями рівне.

З моменту зачистки плями поховальної ями та впродовж її прокопування до дна фіксувалося чітко відмінне заповнення. Лінія їх розмежування проходила по діагоналі, з південно-західного кута дерев'яного зрубу до середини східної стінки ями. Південна частина заповнення складалася з сіро-коричневого валькового ґрунту, із включенням чорнозему та суглинку, північна частина була перемішана з чорноземом та материковим суглинком. Отже, перша частина, за складом заповнення, майже не відрізнялася від заповнення поховальної камери №2, яке перерізало поховання №3 за вищеописаною лінією. Включення чорнозему та плям суглинку у цій ділянці, які не були характерні для заповнення

ями №2, слід пов'язувати з грабіжницьким ходом №2, напрямом якого співпадав із лінією розмежування заповнення. Інша частина заповнення є залишками первісного заповнення ями поховання №3, яка, отже, була забутована ґрунтом викиду. У цьому заповненні виявлені фрагмент стінки посудини, залізні платівки від захисного обладунку.

У поховальній ямі був споруджений дерев'яний зруб, орієнтований, як і стінки ями, за сторонами світу. Він мав розміри — 3,52 м (північна стінка) x 4,25 м (південна стінка). Зруб споруджений із неошкурених напівколод, які укладалися неошкуреними частинами до стінок ями. Усього від зрубової конструкції зафіксовані дві цілі напівколоди, розташовані вздовж північної стінки (діаметр їх 0,4-0,5 та 0,5-0,6 м), одна ціла колода — вздовж західної стінки (діаметр 0,3-0,4 м), напівколода — вздовж східної стінки (діаметр 0,3 м) частково зруйнована, від південної стінки зрубу залишилися рештки напівколоди довжиною 1,6 м та діаметром 0,3 м. Зруб був закріплений підрубом. Східний край північної колоди у нижній частині був підрубаний і укладений зверху на край східної колоди. Аналогічно північний край західної колоди був підрубаний у нижній частині та укладений на зверху на край північної колоди. Закріплення зрубу також досягалося заповненням та утрамбовуванням викиду між стінками поховальної камери і зрубом.

На дні ями був влаштований дерев'яний поміст, який складався із 6 дошок, шириною 0,4-0,6 м, довжиною 4,5 м, орієнтованих за лінією північ-південь. Між ними залишені проміжки, шириною 0,10-0,12 м. Поміст займав увесь простір поховальної камери, що знаходився під зрубом, тобто, напівколоди зрубу були укладені на його край. У заповненні над помостом зафіксована значна кількість вуглин. Проте самі дерев'яні плахи помосту та зруб не містили слідів спалення. Поміст був влаштований на дні ями, обмеженому канавками. По кутах канавки перетиналися, їх кінці виходили від місця перетину максимально на 0,3 м.

У поховальній камері виявлені такі знахідки. На помості та у заповненні над ним — чисельні залізні фрагменти — деталі платів-

кового захисного обладунку, які були представлені спаяними корозією групами платівок, їх уламками, окремими лусочками. Найбільша їх концентрація спостерігалася вздовж західної стінки ями. За 1,5 м від південно-західного кута помосту, впритул до західної напівколоди зрубу, зафіксовані залишки шкіряного тліну, який, можливо, позначає первісне місцезрештування обладунку. У північно-західному куті помосту, на першій його пласі, скупчено знаходилися три бронзові вістря стріл. У проміжку між першою та другою плахою помосту виявлені 2 бронзові ворворки на шкіряній мотузці та 2 вістря стріли. Під другою плахою помосту знаходилися платівки обладунку, 2 бронзових вістря стріл, ще одне вістря — фіксувалося за дрібними фрагментами та окислами. На помості та у заповненні над ним виявлені кілька переміщених кісток людини. За визначенням антрополога А.В.Артем'єва, кістки належать чоловіку віком 16-20 років.

Поховання №3 були тричі пограбовані. Грабіжницький хід №1 пройшов у напрямку північ-південь, зруйнувавши ділянку північно-західної стінки поховальної камери та пошкодивши зруб. У ході виявлені платівки захисного обладунку (17 фрагментів), 3 бронзові вістря стріл: тригранні з прихованою втулкою, пірамідальною головкою, "П"-подібною заглибиною, що підкреслює втулку, один кінець грані загострений у вигляді шипа (рис.3:20) та розвал амфори протофасоського типу (*Лейтунская, 1973, с.53*) (вінця та частина туба відсутні) (рис.3:22).

Грабіжницький хід №2 прокопаний у напрямку південний-захід — північний-схід, він виходив на південно-західний кут поховальної ями і частково зруйнував південну стінку та прилеглу ділянку помосту. У ньому виявлені платівки обладунку.

Грабіжницький хід №3 прокопаний у напрямку південний-захід — північний-схід. В заповненні ходу виявлені кістки людини та знахідки. Це залізні платівки обладунку (103 фрагменти); залізна ворворка зрізано-конічної форми, розмірами: висота — 1,1 см, діаметр верхньої основи — 1,1 см, діаметр нижньої основи — 1,6 см, діаметр отвору 0,5 см; (рис.3:15); розвал бронзової увігнутої

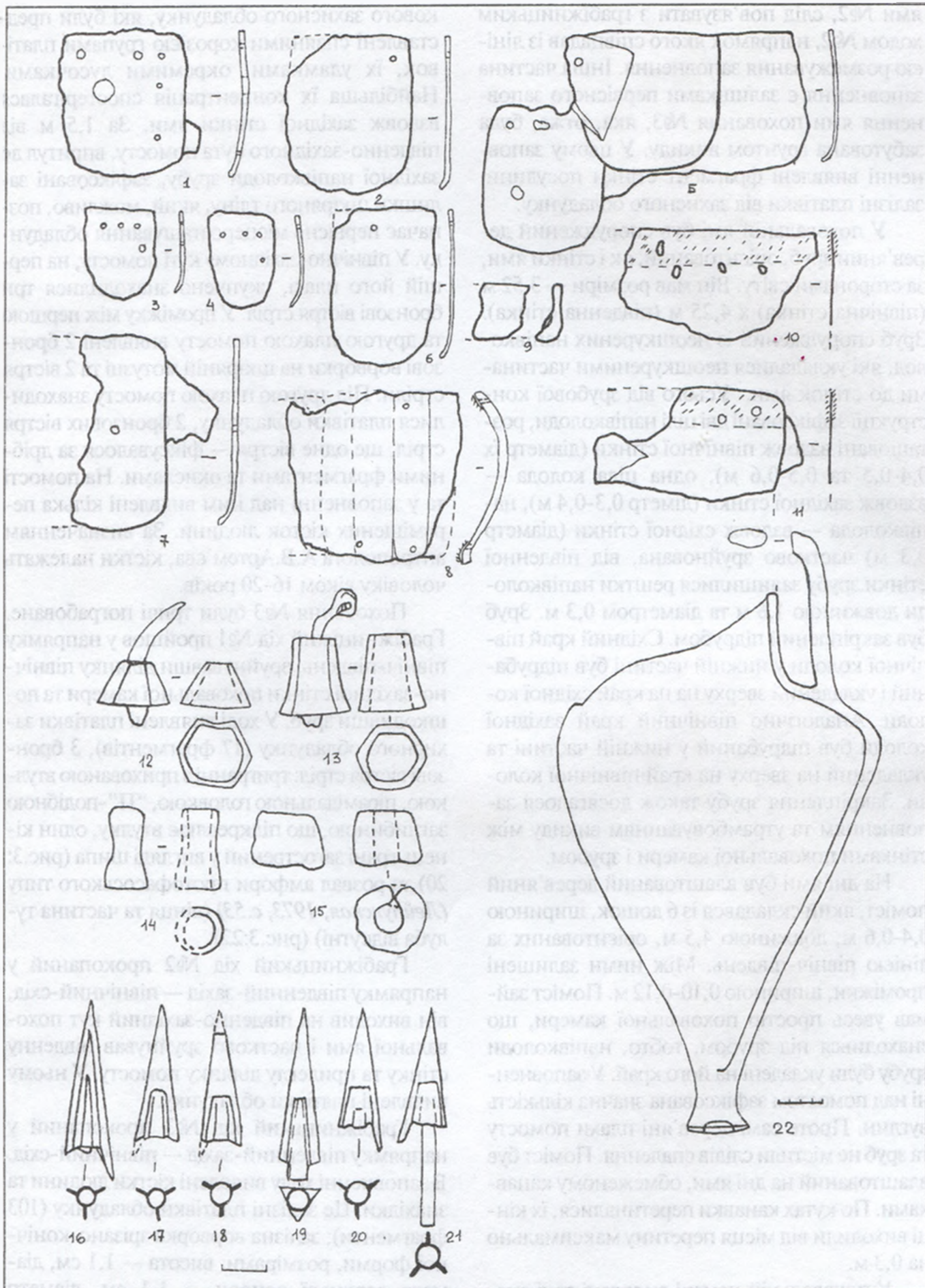

Рис.3. Опішне, снт. Курган № 1. Знахідки з поховання № 3.

1-11,15 - залізо. 12-14,16-21 - бронза, 22 - глина.

зрізано-конічної ворворки, розмірами: висота — 1,6 см, діаметр верхньої основи — 0,9 см, діаметр нижньої основи — 1,2 см (рис.3:14); фрагменти бронзового вістря стріли, через погану збереженість визначити його тип неможливо.

Опис знахідок. Залізні вироби:

Деталі залізного наборного платівкового захисного обладунку, які представлені спаяними корозією групами платівок, окремими платівками та їх уламками — всього 813 од., в яких 1467 платівок (в загальну кількість враховані й фрагменти з грабіжницьких ходів).

Тип 1. Прямокутна, зі скругленими нижніми кутами, нижній край злегка увігнутий. По верхньому краю: ряд з 3-х отворів, один отвір — з лівого боку. Довж. 3,5-3,6 см, шир. 2,9 см. (рис.3:5).

Тип 1а. Прямокутна, із скругленими нижніми кутами, злегка увігнутим нижнім краєм. Має 6 отворів: 3 в ряд по верхньому краю, ще 2 — з правого боку, 1 — великий (діаметр 0,4 см), ближче до центру. Розміри: довж. 3,4 см, шир. 2,9 см. (рис.3:1)

Тип 1б. Прямокутна, зі скругленими нижніми кутами, нижній край злегка увігнутий. По верхньому краю: ряд з 3-х отворів, один отвір — з лівого боку. Довж. 3,2 см, шир. 3 см. (рис.3:2)

Тип 2. Прямокутна, зі скругленими нижніми кутами, злегка увігнутим нижнім краєм. Має 4 отвори: 3 — в ряд по верхньому краю, 1 — з правого боку. Розміри: довж. 2,0 см, шир. 1,5-1,6 см. (рис.3)

Тип 2а. Прямокутна, зі скругленими нижніми кутами, злегка увігнутим нижнім краєм. Має 4 отвори: 3 — в ряд по верхньому краю, 1 — з правого боку. Розміри: довж. 2,2 см, шир. 1,5 см. (рис.3:4)

Тип 3. Прямокутна, із скругленими нижніми кутами, злегка увігнутим нижнім краєм. Має 1 отвір біля верхнього краю. Розміри: довж. 3,5-3,6; шир. 2,5-2,7 см (рис.3:6)

Тип 4. Прямокутна, зі скругленими кутами, злегка увігнутим нижнім краєм. Має отвір у центральній частині. Довж. 4,4 см. Ширину визначити неможливо, бо представлена однією фрагментованою платівкою (рис.3:7).

Тип 5. Довгі, вигнуті платівки, набрані в один ряд правим типом набору. По краях

мають по одному отвору. Довж. 4 см, шир. 1,2 см. На краях всіх платівок — сліди шкіри, шириною 0,7 см, на одному фрагменті — сліди шкіри з трьох боків (рис.3:8).

Тип 6. Представлений лише у фрагментах. Прямокутна, зі злегка заокругленими кутами, по краю — ряд з 4-х отворів. По цьому ж краю є сліди шкіряної смуги, шириною 0,8 см, яка обгортає край (рис.3:10,11).

Окремо відзначимо дві платівки:

Тип 1а. Прямокутна, зі скругленими нижніми кутами, злегка увігнутим нижнім краєм. У верхньому лівому куті має вмятину із зовнішнього боку, від якого платівка зігнулася. Розміри: довж. 3,8 см, шир. 3,1 см.

2 скріплені корозією платівки типу 2, що мають трикутний отвір, пробитий із зовнішнього боку, ймовірно, слід від удару стріли.

Таким чином, у заповненні поховання № 3 виявлені платівки захисного обладунку 6-ти типів. Найбільша кількість платівок типу 2. Вони набиралися лівим набором. Пластини типів 1, 1а, 1б, 3, 5, 6 — набрані правим набором. Щодо розміщення платівок при кріпленні, то вони перекривали одна одну на третину ширини платівки. Отвори на платівках усіх типів пробиті із зовнішнього боку. Краї отворів чіткі рівні. На внутрішній поверхні скріплених платівок 2-го типу виявлені сліди від смужок шкіри, на які вони пришивалися, ширина їх до 1 см, відстань між цими смугами також близько 1 см. Крім того, залишки шкіряного кріплення збереглися на платівках 5 та 6 типів, вони обгортають краї платівок. Усі платівки (крім типу 5, та неможливо визначити для типу 6, оскільки збереглися лише фрагменти) мають незначне профілювання: нижній, вільний край злегка загнутий. Зважаючи на кількісний розподіл платівок, вірогідно, основна частина обладунку була набрана лівим набором з великих платівок 2 типу, нижня частина — з більших за розмірами платівок 1 типу — правим набором. Довгі вузькі платівки (5 тип), ймовірно, належали до поясу.

Бронзові вироби

1. Вістря стріли — трилопатеве, з прихованою втулкою, обрізаними під прямим кутом до втулки двома кінцями, кінець третьої

грані загострений у вигляді шипа. Довж. 4 см — 1 од. (рис. 3:16).

2. Вістря стріл — трилопатеві, з прихованою втулкою, пірамідальною голівкою, "П"-подібною заглибиною, що підкреслює втулку, один кінець грані загострений у вигляді шипа. Довж. 3,0; 2,5; 3,0 см, відповідно — 3 од (рис. 3:17, 18, 21).

3. Вістря стріли — трилопатеве, з прихованою втулкою, пірамідальною голівкою, один кінець грані загострений у вигляді шипа. Довж. 3,4 см. — 1 од.

4. Вістря стріли — трилопатеве, з прихованою втулкою, обрізаними під прямим кутом до втулки двома кінцями, кінець третьої грані — загострений у вигляді шипа — 1 од.

За виявленими знахідками, поховання №3 датується 3 - 4-ю чвертями V ст. до н.е.

Подібні поховальні конструкції є доволі рідкісними. Зокрема, у курганах №№ 3-5 у с. Іванівка Київської області (Поросся) Т.Г.Ковпаненко, С.О.Скорим були відкриті аналогічні надмогильні конструкції, споруджені наприкінці V - на початку IV ст. до н.е. (*Ковпаненко, Скорий, 1988, с. 73-84*). Проте, вони не цілком тотожні поховальній споруді, що публікується, а мали певну відмінність: спеціально сформований кільцевий вал, трапецієподібної чи овальної у перетині форми, з материкової глини, навколо поховальної споруди, перекриття плах у 3-4 ряди, перекриття споруджувалося перед зведенням валу, простір над поховальною ямою мав окреме перекриття.

Подібні поховальні споруди розглядалися дослідниками, як свідчення інфільтрації степового населення у землеробське середовище Дніпровського Лісостепового Правобережжя у пізньоскіфський час.

Найближча аналогія надмогильної конструкції походить з кургану № 1 V ст. до н. е. курганної групи Перешепине II (Більське городище), дослідженого Українсько-Німецькою експедицією у 1998 році (*Мурзін, Ролле, Хери, Махортих, Белозер, 1998, с. 6-9, рис. 5, 6*). Однак, споруда не ідентична: яма мала окреме перекриття з плах, що спиралися на заплічки, не було зрубової конструкції у поховальній ямі.

Паховання №2 (впускне).

Вірогідно, останній етап спорудження

курганної споруди пов'язаний зі влаштуванням поховальної ями, індексованої, як поховання №2. Форма ями: квадрат, зі сторонами 6,2x5,4 м, який переходив у прямокутної форми вхідну яму, розмірами 1,5x3,0 м, а та далі — у дромос, шириною 1,4 м та довжиною 11 м. Орієнтація споруди — південний-схід — північний-захід (рис. 1). Глибина ями: центральна частина — 3,08-3,21 м R; вхідна яма — 3,16 м R. Дромос полого піднімався з глибини — 2,95 до 1,77, до лінії давнього горизонту.

У південно-східному секторі кургану (на глибині — 1,55 м R) зафіксована пляма викиду, розмірами 8,0x2,0 м, товщиною до 0,3 м. Ймовірно, це викид з дромосу.

Заповнення ями чорноземне, валькове, із поодинокими включеннями вуглин, плям жовтої глини, окремих фрагментів стінок глиняного ліпленого посуду епохи бронзи та раннього заліза, кісток тварин, шматочків частково горілого дерева, невеликих розмірів. По всій глибині ями заповнення складалося із валькової забутовки під стінками, шириною до 1,5 м, та чорноземної засипки центральної частини. Вальки мали близьку до прямокутної форму, розмірами 0,2x0,5 м, та подібну до трикутної форму, із сторонами розмірами близько 0,4 м. Дернини містили сліди решток рослинності, деякі із обгорілою поверхнею. Фрагменти глиняного посуду доби бронзи залягали на різній глибині, проте концентрувалися в пристінковій частині, тобто входили до складу вальків. Пояснення може бути таке. Неподалік кургану, за 0,5 км на північний захід, знаходиться вибалок, по якому протікає струмочок. На схилах цієї заглибини виявлені (розвідки А.В.Гейка) рештки поселення доби бронзи. Вірогідно, дернини для забутовки зрізали частково й у цій балці, таким чином вищевказані фрагменти потрапили до заповнення поховальної камери №2. У дромосі зафіксований натопт із попелу та випаленого чорнозему. По центру дна дромосу ґрунт більш щільний — утоптаний. Материкова глина на дні дромосу під натоптом відслонювалася лусочками, що може свідчити про затікання води.

У північно-західному куті основної ями на дні виявлена пляма вуглинок та попелу, розмірами 0,3x0,5 м. Можливо, було прове-

дене очисне обкурювання та поскидані горілі рослини, оскільки глина не випалена, тобто вогонь на цьому місці не горів.

Поховання пуста — кенотаф чи щось завадило здійснити поховання. Можливе припущення, що ця споруда є грабіжницькою ямою. Проте характер її заповнення, той факт, що пограбування основного поховання не відбулося, за умов, що воно було виявлене, робить це припущення малоімовірним.

Таким чином первісний курган був споруджений у 3-4-й чвертях V ст. до н.е. для поховання чоловіка віком 16-20 років. Для здійснення поховання була влаштована конструкція, що складалася з поховальної ями та дерев'яного перекриття округлої форми, діаметром 17-19 м. Через деякий час (кілька десятиліть) край поли було влаштоване жіноче поховання. Курган був досипаний та збільшений у діаметрі. Останній етап — спорудження ями №2, після якої курган вірогідно, не досипався. Слід відмітити, що поховання, здійснені в кургані, містять, як типові лісостепові та і степові риси. Зокрема, типова для лісостепових пам'яток поховальна яма та нетипова дерев'яна вимостка на викидові у похованні №3; поєднання притаманних лісостепу дзеркала із залізним руків'ям (Кузнецова, 1991, с.121, карта 7) та покладеного до могили поясу із формою корчагоподібної посудини, близькою до степових форм, у жіночому похованні №1.

Таким чином, матеріали, отримані під час розкопок кургану біля селища Опішне Полтавської області, розширюють коло джерел, що є основою для вивчення контактів степових груп населення та місцевих лісостепових племен у пізньоскіфський час в Лівобережному Дніпровському лісостепу, зокрема, у басейні Ворскли.

Література

Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья: (Курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.

Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А. К изучению погребального обряда скифского времени в Поросье // СА. — Москва: Наука, 1988. — № 2. — С.73-84.

Кузнецова Т.М. Этюды по скифской истории. — Москва: изд. ИА АН СССР, 1991. — 150 с.

Кулатова І.М. Самійло Величко про пам'ятки археології Полтавщини // Дослідження археологічних пам'яток українського козацтва. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1995. — Вип.4. — С.5-7.

Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — Москва-Полтава: вид. ПКМ, 1993. — 108 с.

Кулатова И.Н., Супруненко А.Б. Первый Мгарский курган // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.318-339.

Лейпунская Н.А. Классификация амфор архаического времени в Ольвии // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1973. — №8. — С.58-67.

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр.Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС в Екатеринославе 1905. — Москва: Тип. Г Лиси и Собко, 1907. — Т.1. — С.158-198.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Хери В., Махортих С.В., Белозер В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. — Киев: ІА НАНУ, 1999. — 63 с.

Петренко В.Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э.// САИ. — Москва: Наука, 1967. — Вып. Д1-4. — 180 с.

Коваленко О.В., Луговой Р.С.

**Курган V в. до н.э. у посёлка Опощня
Полтавской области:
предварительные результаты исследований**
Резюме

В публикации приведены результаты раскопок кургана эпохи раннего железного века у пгт.Опощня Зеньковского района Полтавской области, расположенного в широкой южной округе Бельского городища. В нем исследованы три погребения: впускные неограбленное женское V в. до н.э. и пустая погребальная камера, отличающаяся своими размерами. Для совершения основного воинского погребения сооружен сруб в погребальной камере и деревянный настил, диаметром 17-19 м, перекрывший её.

21.05.2006.

САРМАТСЬКІ ПОХОВАННЯ З ЯРОХІВКИ В ОКРУЗІ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У 1986 та 1989 рр. на Полтавщині, в межиріччі Ворскли і Псла (в їх середніх течіях), археологічною експедицією Полтавського краєзнавчого музею, що проводила дослідження курганів в зонах будівництва зрошувальних систем, було виявлено чотири сарматських поховання: два поблизу с. Баранівка Шишацького району і два — с. Ярохівка Диканського району (Лугова, 1989, с. 111-112). В ареалі поширення сарматських пам'яток на Дніпровському Лівобережжі вони займають найбільш північне положення і свідчать про глибоке проникнення сарматських племен до лісостепу.

Публікація присвячена введенню до наукового обігу матеріалів розкопок сарматських поховань із Ярохівки.

Курган 2, в який вони були впушені, входив до складу групи із двох насипів, споруджених за епохи бронзи (кургани 1 і 2). Відстань між їх вершинами — 44 м. Вони знаходилися за 0,5 км на північний захід від села, на зниженій місцевості у верхів'ях невеликої річечки Суха Говтва, правої притоки Середньої Говтви (рис. 1:1). У даний час її пересихаюче русло місцями заболочене і частково зарегульоване ставками. Цікаво відмітити, що обидва кургани не містили глибоких поховальних ям. Очевидно, це було пов'язане із їх низькою топографією.

Розорюваний насип кургану, овальної в плані форми і зі зміщеною на схід вершиною, був витягнутий у широтному напрямку. Його висота — 1,55 м, розміри — 43х33 м. Насип складався із неоднорідного змішаного ґрунту. Похований ґрунт із алювіальних піщано-глинистих відкладень (характерних для низьких, часто затоплюваних місць) у центрі залягав на рівні -1,5 м від репера, а до південного краю насипу поступово підвищувався до рівня -1,0-1,2 м.

Всього у кургані виявлено 6 поховань: чотири доби середньої і пізньої бронзи (пп. 1, 3, 5, 6) та два сарматських (пп. 2, 4) (рис. 1:3).

Поховання 2 знаходилося за 2 м на південь від центру кургану, на рівні -1,16 м від репера. Яма не простежувалася. Похований лежав на спині, у випростаному положенні,

головою на захід (рис. 1:4). Руки покладені вздовж тіла, ноги — нижче колін схрещені. На стегні лівої ноги помітні сліди давнього перелому зі зміщенням. Отже, за життя похований кульгав на ліву ногу (визначення к.м.н. В.К.Денисюка).

Біля черепа стояв глиняний ліпний тонкостінний горщик з округлим у верхній частині і звуженим до маленького плоского денця тулубом (рис. 1:2). Вінця відбиті. Плічка прикрашені невеликими конічними гульками, утвореними пальцевими вдавленнями із середини посудини, яких збереглося три, проте, з великою долею вірогідності, можна стверджувати, що їх було чотири. Навколо денця помітні залишки неохайно зрізаної після підсихання виробу зайвої глини (закраїн). Поверхня бугриста, сірувато-бурого кольору. Випал нерівномірний, здійснений при низькій температурі. Внутрішня поверхня горщика у придонній частині червонувата. Черепок крихкий, пористий, на зламі — чорний. У формувальній масі помітні кульки залізистих конкрецій, значні домішки шамоту та рослинності. Про наявність останньої свідчать численні дрібні, однакової форми і розміру, раковини від зернят. Слідів утилітарного використання, для якого посудина, очевидно, була малоприсадною, немає. Імовірно, горщик спеціально був виготовлений для покладення до могили. Висота частини горщика, що збереглася (до плічка), — 15-18 см, максимальний діаметр — 18,5 см, діаметр денця — 7,5 см (рис. 1:2).

Поховання 4 виявлене за 6 м на південь і 3,9 м на захід від умовного центру кургану, на рівні -1,5 м від репера. Контури ями не простежені. Кістяк похованого лежав випростано на спині, головою на північний схід. Руки покладені вздовж тіла, ноги зведені. Під кістками простежувався коричневий тлін рослинної підстилки (рис. 2:1).

Супроводжуючий інвентар не багатий, проте досить виразний. Біля коліна правої ноги стояв глиняний ліпний одноручний глек, поряд лежали кістки тварини і залізний ніж, навколо шиколоток, зап'ясть та в області ший

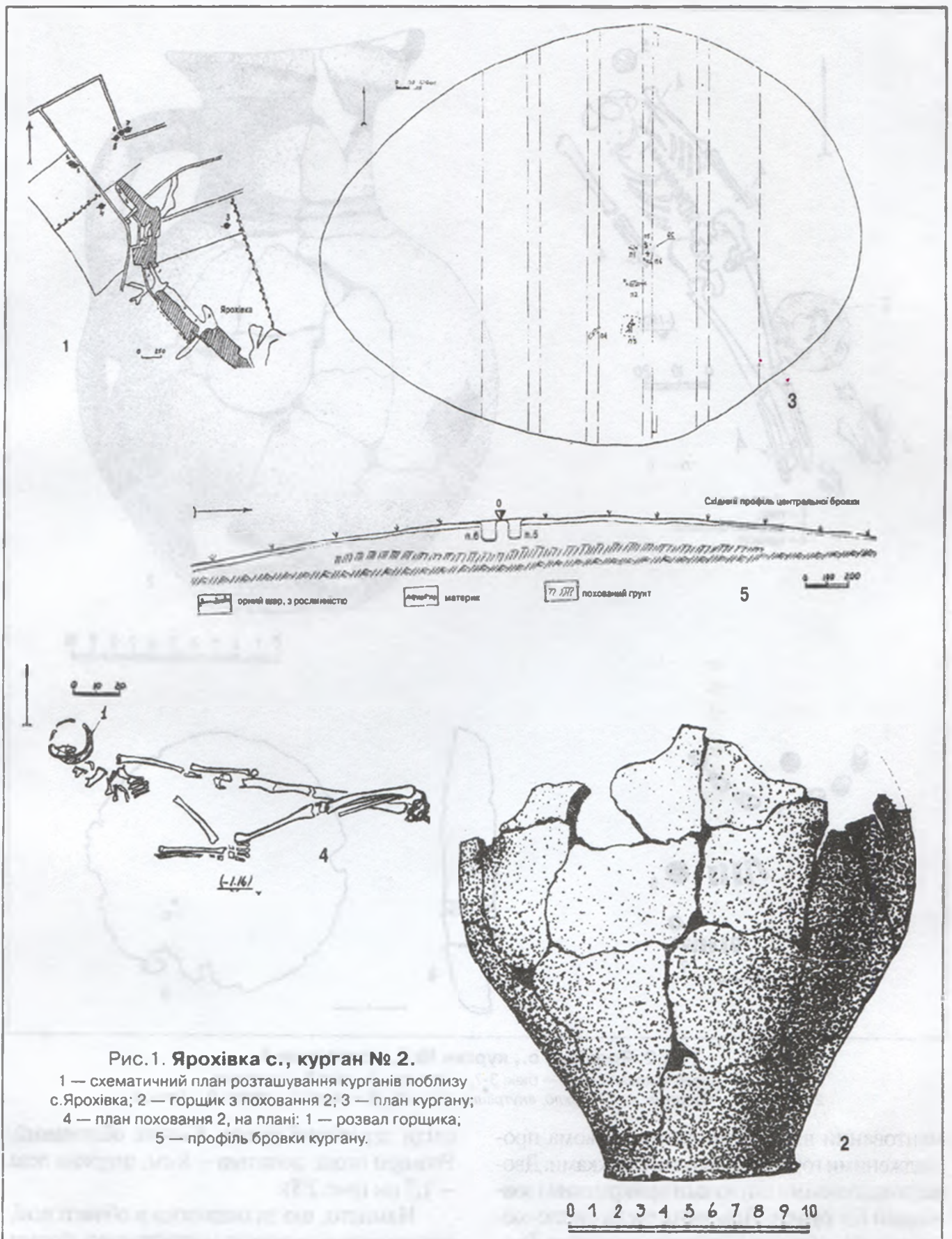

Рис. 1. Ярохівка с., курган № 2.

- 1 — схематичний план розташування курганів поблизу с.Ярохівка; 2 — горщик з поховання 2; 3 — план кургану; 4 — план поховання 2, на плані: 1 — розвал горщика; 5 — профіль бровки кургану.

було розсіяне дрібне намисто та бісер, яким, очевидно, прикрашався одяг покійної. Біля правого передпліччя лежало бронзове дзеркало.

Глек має шароподібний тулуб, невелике плоске денце, середньої висоти циліндричну

шийку та воронкоподібні вінця з носиком — зливом (рис.2:2). Ручка округлої в перетині форми, у вигляді петлі, верхнім кінцем прикріплена під вінцями, нижнім — на плічках. Під вінцями і біля основи шийки глек орна-

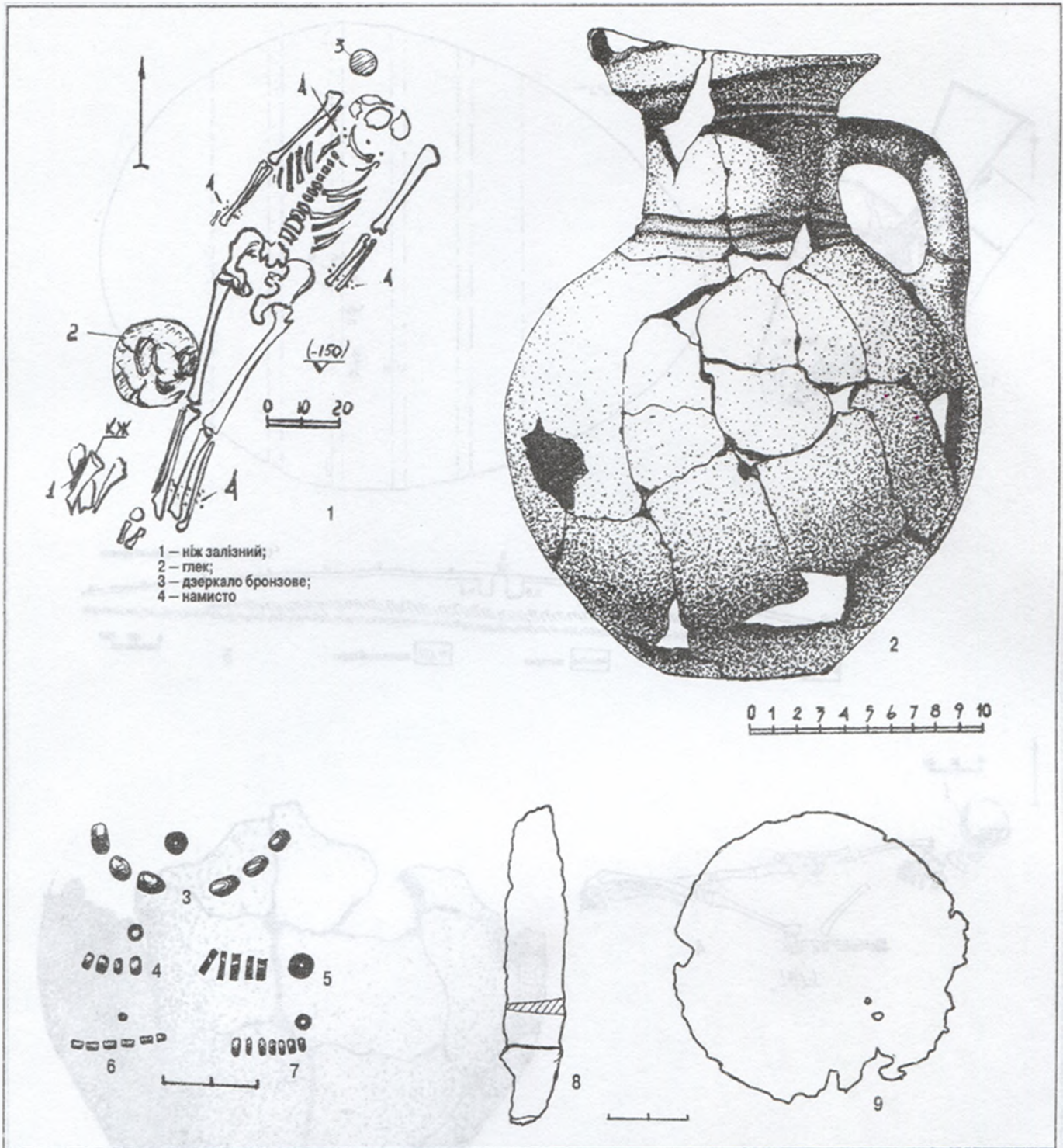

Рис.2. Ярохівка с., курган № 2, поховання 4.

1 — план поховання 4; 2 — глек; 3-7 — намисто; 8 — ніж; 9 — дзеркало.
2 — глина; 3 — бурштин; 4,5,7 — скло, внутрішня позолота; 6 — гагат; 8 — залізо; 9 — бронза.

ментований відповідно двома і трьома прогладженими горизонтальними смужками. Двома повздовжніми смужками прикрашено і зовнішній бік ручки. Поверхня глека світло-коричневого кольору, зі слідами лошення. Розміри: висота глека — 27 см, шийки — 5 см, діаметр вінець — 12 см, шийки — 8,5 см, денця — 8 см (рис.2:2).

Залізний ніж із горбатою спинкою лежав на кістках тварини. На черешкові збереглися

сліди дерев'яної ручки. Кінчик обламаний. Розміри ножа: довжина — 8 см, ширина леза — 1,7 см (рис.2:8).

Намисто, що знаходилося в області шиї, складалося зі скляного циліндричної форми бісеру із внутрішньою позолотою, мало діаметр — 0,15 см, висоту — 0,2-0,25 см. Всього 40 од. (рис.2:5.)

Біля зап'ясть знайдено 7 бурштинових намистин джжкоподібної форми, довжиною —

0,5-0,7 см, діаметром 0,4-0,5 см (рис.2:3), та 6 коротких циліндричних (кільцеподібних), із чорного гагату, діаметром 0,4-0,5 см, високою 0,1 – 0,2 см (рис.2:6).

Біля ніг зібрано 13 скляних, із внутрішньою позолотою намистин, округлої форми, діаметром – 0,3 см (рис.2:4,7).

Дзеркало кругле, пласке, неорнаментоване. Діаметр – 7 см, товщина – 0,05 см (рис.2:9).

Обидва поховання одиночні, впускні. Форма та розміри поховальних ям не зафіксовані.

Поховальний обряд типово сарматський: випростане на спині положення, руки покладені вздовж тіла, в одному випадку (п.4) ноги зведені, в іншому (п.2) – перехрещені нижче колін (очевидно, у деяких сарматських племен існував звичай зв'язувати небіжчикам ноги). Їх орієнтація теж має місце серед сарматських поховальних пам'яток. Як відзначають деякі дослідники (*Костенко, 1981, с.12, Мошкова, 1989, с.179*), північна та північна з відхиленнями орієнтація часто зустрічається у середньосарматських похованнях Північного Причорномор'я та Лісостепового Правобережжя, що, на думку М.Г.Мошкової, є проявом впливу скіфських традицій; західна — в ранньосарматських похованнях Поволжя, а пізніше — в басейні Сіверського Дінця (*Симоненко, 1977, с.221; Костенко, 1979, с.190*).

Характерним для сармат є і склад супроводжуючого інвентаря та предметів особистого убору, їх розміщення у могилі. Виявлені предмети, як правило, клали до жіночих поховань. Щодо часу їх побутування, то загалом подібні предмети широко представлені на пам'ятках середньосарматського часу. Більш конкретно датування поховання 4 визначає знайдене у ньому дископодібне дзеркало, яке відноситься до люстерок типу VI, за О.М.Хазановим, час побутування яких у сарматських пам'ятках обмежений I ст. н.е. (*Хазанов, 1963, с.62-64*). Не суперечить цій даті і набір намиста: зокрема, скляний з внутрішньою позолотою циліндричний бісер, найбільш поширений за елліністичної епохи, вже в I ст. н.е. виходить із ужитку; час побутування бурштинових намистин обмежується I-II ст. н.е. Решта намиста характерна для середньосарматського часу, але має більш широкі хронологічні межі побутування (*Алексеева, 1978, с.7-14, 23, 28-29, табл.20:41; 23:25-27; 26:2-8*). Отже, це поховання може бути датоване I ст. н.е.

Поховання 2 датується менш чітко, але його впевнено можна віднести до середньосарматського часу на підставі західної орієнтації небіжчика та наявності горщика, в якому відчувається наслідування скіфським формам.

Таким чином, за характером поховального обряду та інвентарем, виявлені поховання можуть бути віднесені до кола середньосарматських пам'яток, які позначають найбільш північну межу їх поширення у Лівобережному лісостепу. Орієнтація похованих дає можливість припустити, що племена, які залишили ці поховання, прийшли на цю територію зі сходу (басейн Сіверського Дінця) та півдня (Північне Причорномор'я).

Література

Алексеева Е.М. Античне бусы Северного Причерноморья // САИ. — Москва: Наука, 1978. — Вып. Г1-12. — 120 с.

Костенко В.И. Наиболее ранние погребения сарматского времени в бассейне Орели и Самары // СА. — Москва, 1979. — №4. — С.189-200.

Костенко В.И. Сарматские памятники междуречья Дона и Днепра III в. до н.э. — середины III в. н.э.: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. — Киев, 1981. — 16 с.

Лугова Л.М. Нові сарматські поховання на Полтавщині // ТДП першої Полтавської наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1989. — С.111-113.

Мошкова М.Г. Сарматская культура // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время. — Москва: Наука, 1989. — С.177-191.

Симоненко А.В. Новые сарматские погребения Нижнего Поднепровья // Скифы и сарматы. — Киев: Наук. думка, 1977. — С.221-230.

Хазанов А.М. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА. — Москва, 1963. — №4. — С.62-64.

Луговая Л.Н.

Сарматские погребения с Яроховки в округе Бельского городища

Резюме

Публикуются два комплекса погребений, исследованных в кургане № 2 у с.Яроховка Диканьского района Полтавской области в 1986 г. Погребения датируются среднесарматским временем. В Днепровском лесостепном Левобережье они занимают практически крайнее северное положение и свидетельствуют о достаточно глубоком проникновении сармат в лесостепную зону — в районы среднего течения рр. Ворскла и Псел. Ориентация погребенных позволяет предположить, что племена, которые оставили эти погребения, пришли на эту территорию с востока (басейн Северского Донца) и юга (Северное Причерноморье).

10.04.2006.

НЕУКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ СЕРЕДЬОГО ТА НИЖНЬОГО ПОСУЛЛЯ

На території Дніпровського Лісостепового Лівобережжя, за скіфської епохи заселеної осілим землеробсько-скотарським населенням, особливе місце займає Посулля.

Територіально воно є частиною Придніпровського Лісостепу, який у процесі скіфізації Українського Лісостепу останнім часом розглядається дослідниками як головний об'єкт скіфської експансії у Північному Причорномор'ї ще з VII ст. до н.е. (Бессонова, 2000, с.116).

Археологічні пам'ятки Посулля скіфського часу представлені городищами, селищами і курганами могилиниками. На початку досліджень основна увага археологів була звернута на кургани, які виділялися серед археологічних пам'яток своїми розмірами, кількістю та знахідками. Вивченню ж поселенських пам'яток, за винятком Басівського, Свиридівського та Глинського городищ, взагалі приділялося мінімум уваги.

Лише завдяки новітнім дослідженням у Посуллі, що були проведені на відповідному часу науковому рівні, отримано нові матеріали, що суттєво можуть доповнити, уточнити, підтвердити чи заперечити окремі аспекти, що стосуються топографії, планування поселень, часу їх виникнення, господарства населення тощо.

Результати новітніх досліджень пам'яток Посулля останніх десятиріч свідчать про те, що даний регіон у скіфський час був порівняно густо заселений (Гейко, Гавриш, 1991, с.72).

Але попри досягнуті успіхи і сьогодні залишається чимало проблем, пов'язаних з недостатнім і нерівномірним дослідженням пам'яток скіфського часу регіональної річкової системи Сули.

Метою публікації є спроба з'ясувати ступінь сучасної дослідженості відкритих поселенських пам'яток регіону (селищ) у світлі скіфської проблематики та систематизувати здобуті матеріали, розпорошені у різних виданнях та науковій звітності.

Топографія селищ. Поселення розташовувались переважно поблизу рік, схилів балок і ярів, на дні яких протікали струмки. На відміну від Поворскля, для якого найбільш притаманні великі, за розмірами, селища із зольниками, посульські поселення здебільшого мали невеликі розміри і зольники на них майже відсутні (Гейко, Гавриш, 1991, с.73). Деякі з них, зокрема, селища поблизу м.Лубни та сс. Литвяки, Березоточа, Засулля, Солониця є тільки слідами поселень, із незначним підйомним матеріалом. Теж саме можна констатувати і щодо ряду пунктів ввєрх по Сулі — поблизу сс.Герасимівка, Недригайлівка, Кулінівка і деяких ін. (Ильинская, Тереножкин, 1983, с.332). Матеріали скіфського часу зустрічаються і на дюнних підвищеннях у заплаві Сули, наприклад, поблизу сс.Засулля, Тишки, Хорошки, Чернече, Сенча.

Поселення поблизу с.Сенча.

Сенча-2. Місцезнаходження різночасових матеріалів, відкрите розвідзагоном Посульської експедиції 1990 р., за 0,5 км на північний-схід від північної околиці лівобережної частини села (за 0,05 км на північний-схід від птахофабрики), на мису першої надзаплавної тераси. Висота миса над заплавою — близько 3 м, розміри 300х500 м (південь-захід—північ-схід). Поверхня задернована, у центральній частині — кар'єр, південна — розорюється. Проведена зачистка краю кар'єру, під час якої зафіксований культурний шар, де поряд із фрагментами кераміки епохи бронзи виявлені і матеріали скіфської доби. (Моргунов, Терпиловський, Левченко, Гавриленко, 1990, арк.3).

Зібрана 1991 р. кераміка належить до фрагментів вінець глиняних ліплених посудин, краї яких (іноді потовщених) відігнуті назовні. Під зрізом вони орнаментовані: два — наскрізними проколами, один — наліпним пружком (Моргунов, Терпиловський, Гавриленко, 1991, арк. 4, рис.7).

Сенча-5. Напівзруйноване поселення, відкрите за 0,5 км на південь від прирічкової частини села (Кононівка), на невисокому (1,5 м) дюнному підвищенні серед лівобережної заплави, поблизу повороту річки (ур.Вир). Значна (південно-східна) частина підвищення зруйнована дамбою дороги, північно-західна — розмивається рікою.

На березі знайдені фрагменти глиняного посуду скіфського часу, орнаментованого розчленованими наліпними валиками, з домішками шамоту в тісті (Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1990, арк.2-4).

Сампсонієв Острів, ур. Відоме городище і селище ранньослов'янського часу, розташоване за 1 км на південь від кінця правобережної частини с.Сенча (за 1 км на північ від с.Лучка). Пам'ятка займає західний мисоподібний виступ підвищення першої надзаплавної тераси правого берега Сули, т. зв. Сампсонієвого Острова (Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1990, арк.10).

У 1990-1991 рр. тут проводилися археологічні розкопки, під час яких, у верхній частині передматерикового горизонту, виявлені виразні старожитності скіфської доби (Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1990, арк.14; Моргунов, Терпиловский, Левченко, Гавриленко, 1991, арк.5; Моргунов, 2003, с.24; Кулатова, Супруненко, Терпиловський, 2005, с.5).

Поселення поблизу с.Часниківка.

Часниківка-3, виявлене розвідзагоном Посульської експедиції у 1991 р., на невисокому (2,0-2,5 м) мису першої надзаплавної тераси лівого берега р.Сула, розташованого західніше центральної частини села, за 0,25 км на північний захід від МТФ. Мис вдається у заплаву, має обернутий Г-подібний вигляд, витягнутий вздовж вісі північ-захід — південь-схід (250x400 м). Знахідки концентрувалися в південній частині мису, що руйнувався піщаним кар'єром.

Серед зібраних матеріалів кількісно переважали знахідки, що датуються скіфським часом: уламки вінець горщиків з відтягнутим назовні краєм та орнаментованих розчленованим наліпним валиком, наскрізними про-

Рис. 1. Карта неукріплених поселень середньої та нижньої течії Сули.

- 1-3 — Сенча; 4-5 — Часниківка;
- 6-8 — Хорошки; 9 — Литвяки;
- 10 — Березоточа; 11 — Чернече;
- 12 — Городище; 13 — Хитці; 14 — Мгар;
- 15 — Лубни; 16 — Терни; 17 — Засулля;
- 18 — Солониця; 19-23 — В'язівок;
- 24 — Олександрівка; 25-26 — Мацківці;
- 27 — Колодна.

колами і вдавленнями по зрізу. На зовнішніх поверхнях і зламах візуально помітні домішки шамоту, жорстви або дрібного піску (Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991, арк. 2).

Часниківка-4, виявлене під час розвідкових робіт Посульської експедиції 1991 р., за 0,8 км на південний захід від південної околиці села, на невеликому мису першої надзаплавної тераси лівого берега р.Сула. Мис округлої в плані форми (150x200 м) прилягає до схилу корінного берега, розорюється; його східна частина зайнята лісом, а через основу підвищення проходить ґрунтова дорога на с.Хорошки.

Знахідки зустрічалися по всій площі мису і представлені фрагментами глиняного посуду епохи бронзи — скіфського часу (Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991, арк. 2).

Поселення поблизу с.Хорошки.

Хорошки-1. Невиразна кераміка епохи бронзи – скіфського часу виявлена на поселенні у 1991 р., під час зачистки, розташованому на дюнному підвищенні в заплаві лівого берега Сули, за 0,75 км на захід від північної околиці села і за 0,2 км на схід від с.Шеки. Невисока (1,5 м) дюна, неправильно-прямокутної форми, витягнута вздовж вісі північ-схід – південь-захід (100-300 м); її поверхня задернована, через східний край проходить ґрунтова дорога (*Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991, арк. 2-3*).

Хорошки-2, відкрите під час розвідок у 1991 р. Розташоване за 0,5 км на захід від села, за 0,6 км східніше від с.Шеки, у заплаві лівого берега Сули, на дюнних підвищеннях, висотою близько 2 м, між сучасним руслом і старицею. Центральна частина поселення пошкоджена піщаним кар'єром, а через східну – проходить ґрунтова дорога Шеки-Ломачки. Зачисткою стінок кар'єру виявлено культурний шар, в якому зустрічалися уламки кераміки епохи бронзи – скіфського часу (*Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991, арк.3*).

Хорошки-3, місцезнаходження виявлене розвідагоном Посульської експедиції 1991 р. у безпосередній близькості від попереднього, на видовженому дюнному підвищенні, висотою 1,5 м, яке знаходиться на лівому березі річки, за 0,45 км на захід від села і за 0,85 км на північний-схід від мосту через Сулу. Підвищення задерноване, витягнуте за віссю північ-північний-захід – південь-південний-схід (90-250 м), від села відділене старицею. В зачистці краю ритвини і серед підйомних матеріалів знайдені невиразні фрагменти ліпленого глиняного посуду епохи бронзи – скіфського часу (*Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991, арк. 2*).

Поселення поблизу с.Литвяки. Під час розвідки в басейні р.Сула Ф.Б.Копиловим знайдені сліди селища скіфського часу, розташованого в ур.Селище (*Ляпушкин, 1961, с.84-85*).

Поселення поблизу с.Березоточа. Відкрите розвідками Ф.Б.Копилова на північному кінці села (*Ляпушкин, 1961, с.50*).

Поселення поблизу с.Чернече (ур.Гирло).

Виявлене у 1991 р. Матеріали епохи неоліту – скіфського часу зустрічаються за 0,3 км на захід від села, на лівому березі Сули, на задернованому дюнному підвищенні, відділеному від села старицею, місцева назва якої Бакай. Невисоке (2,5 м) підвищення витягнуте за віссю північ-південь (100-200 м). Шурфуванням в південній частині зафіксована наявність культурних нашарувань, з яких походить фрагмент стінки глиняної ліпленої посудини скіфського часу, орнаментованої пружком і розчленованими вдавленнями (*Моргунов, Терпиловский, Гавриленко, 1991, арк. 3-4*).

Поселення над с.Городище. Городище роменської культури, давньоруського та козацького часу, добре відоме в літературі і за розвідковими роботами різних авторів. Воно займає виступ високого мису третьої надзаплавної тераси, утвореного долинами рр. Удай і Многа. У 1988 р. експедицією Ю.Ю.Моргунова була проведена зачистка, довжиною 5 м, в результаті якої виявлені культурні нашарування з матеріалами скіфського часу (*Моргунов, 1988, арк.11*).

Поселення поблизу с.Хитці. На схід, за 0,6 км від північної околиці села, в ур.Кут, на невисокому (2,5 м) дюнному підвищенні першої лівобережної надзаплавної тераси, знаходиться багат шарове поселення, на якому виявлені фрагменти глиняного ліпленого посуду скіфського часу. Зачисткою культурного шару не виявлено. Пам'ятка руйнується кар'єром (*Моргунов, Терпиловский, Левченко, Гавриленко, 1990, арк. 6-7*).

Поселення у с.Мгар. В ур.Замгар відкрите різночасове поселення Мгар-1, на якому знайдені матеріали скіфського часу (*Супруненко, 2003, с.8-9*).

Поселення поблизу м.Лубни. Селище обстежене у 1948 р. Дніпровською лівобережною археологічною експедицією. Знаходиться на відстані 4 км від центру міста, з правого боку від дороги на с.Клепачі. Культурні залишки у вигляді фрагментів ліпного посуду, кісток тварин (*Ляпушкин, 1961, с.86*).

Поселення поблизу с.Терни. За 0,9 км на південний схід від села, на розорюваному під-

вищенні першої тераси, висотою 2 м над рівнем заплави, — місцезнаходження періоду фінальної бронзи — скіфського часу (*Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984, с. 33; Супруненко, 1989, с. 149*).

Поселення поряд з с.Засулля. В 1947 р. розвідзагоном Посульської експедиції у с.Засулля і на дюні навпроти села виявлені рештки поселень з керамікою епохи неоліту, бронзи і скіфського часу (*Ляпушкін, 1961, с. 73-74*). Пізніше ці селища оглядалися І.М.Кулатовою та О.Б.Супруненком, неодноразово — О.В.Сидоренком (*Сидоренко, Махно, Телегін, 1982; Сидоренко, 1999, с. 85-86; Супруненко, 2000*).

Поселення поблизу с.Салониця. В 1947 р. Посульською експедицією під керівництвом Ф.Б.Копилова знайдені сліди поселення скіфського часу. Поселення знаходилося на території, зайнятій насадженнями фруктових дерев, на надзаплавному підвищенні (*Ляпушкін, 1961, с. 133*).

Поселення поблизу с.В'язівок.

В'язівок-1. На південь від села, за 0,5 км, на розорюваному підвищенні висотою 2,5 м відкрите місцезнаходження епохи бронзи, скіфського часу та доби Київської Русі (*Супруненко, 1989, с. 151*).

В ур.*Малі Піски*, за 1,7 км від села, знаходиться розорюване селище скіфського часу, з культурним шаром товщиною 0,3 м (*Супруненко, 1989, с. 151*).

В'язівок-4. За 2 км на південь від кутка Підгора, на лівому березі р.Сліпорід в ур.Слобідка виявлене різночасове поселення з матеріалами скіфського часу (*Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984, с. 40-41; Супруненко, 1989, с. 151*).

В'язівок-5. За 0,9 км на південний-захід від села, на задернованій дюні, висотою 1,2 м, на лівому березі Сліпориду обстежене селище із нашаруванням скіфської і давньоруської доби (*Супруненко, 1989, с. 151*).

Михедівка, ур. На захід від села відкрите поселення скіфського часу (*Супруненко, 1989, с. 151*).

Поселення поблизу с.Олександрівка. В ур.Стіяло відоме різночасове поселення, на якому

виявлені виразні матеріали скіфського часу. Культурний шар пам'ятки досягає потужності 0,8 м, на даний момент селище задерноване (*Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984, с. 42-43; Супруненко, 1989, с. 151*).

Поселення поблизу с.Мацківці.

Сніпорід — городище літописного "міста". Дослідниками неодноразово відзначалася наявність матеріалів пізньоскіфського часу, в т.ч. у культурних нашаруваннях роменсько-давньоруської доби. Городище займає високий мис правого корінного берега р.Сліпорід, в ур.Городок. Відоме за обстеженнями В.Г.Ляскоронського 1880-1890-х рр., Ф.Б.Копилова 1945 р., І.І.Ляпушкіна 1948 р. Розкопки пам'ятки проводили О.С.Афанасьєв-Чужбинський 1857 р., П.О.Раппопорт 1952 р., Ю.Ю.Моргунов, за участю В.І.Непріної у 1982-1989 рр. Загальна досліджена площа майданчика і селища — близько 2,9 тис. кв. м (*Моргунов, 1996; Супруненко, 2000, с. 232*).

Мацківці-2. В ур.Береги, за 0,75 км на північний-захід від села, виявлене місцезнаходження скіфського і ранньослов'янського часів (*Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984, с. 44-45; Супруненко, 1989, с. 152*).

Поселення поблизу с.Колодна. В ур.Шимраєво, за 1,5 км на північ від села, знаходяться рештки поселення бронзового віку, скіфської доби, ранньослов'янського та давньоруського часу (*Моргунов, Неприна, Супруненко, 1984, с. 49*).

Таким чином, систематизувавши доступну на сьогодні інформацію про селищні старожитності скіфського часу Середнього і Нижнього Посулля, відзначимо наступні моменти:

— відсутність у публікаціях та звітності чітких топографічних прив'язок поселень, виявлених у кінці ХІХ — 40-х рр. ХХ ст.;

— на жодному із поселень не проводилися археологічні розкопки, випадки шурфування та зачисток переважно були поодинокими, а отже, наявний мінімум інформації про потужність культурних нашарувань, стратиграфічну ситуацію на пам'ятках цього типу,

— поки що відсутні й спеціальні наукові публікації, присвячені аналізу знахідок, які походять з посульських поселень.

На нашу думку, такі моменти свідчать про лише початковий етап досліджень подібних поселенських старожитностей у Середньому і Нижньому Посуллі.

Очевидно, що лише масштабні суцільні розвідки та комплексне дослідження неукріплених селищ доби раннього залізного віку Посульського регіону Дніпровського лісостепового Лівобережжя, своєрідність яких була відзначена ще їх першими дослідниками, можуть стати основою у вирішенні ряду питань скіфської проблематики як складової частини вивчення загальних історичних процесів, що відбувалися в Українському Лісостепу та і у Великій Скіфії взагалі.

Література

Бессонова С.С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // Археологія. — Київ, 2000. — №2. — С.116-131.

Гейко А.В. Археологічна діяльність С.О.Мазаракі в контексті вивчення поховальних пам'яток Посулля // Музеї. Меценати. Колекції. — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — С.91.

Гейко А.В., Гавриш П.Я. Селища скіфського часу на Полтавщині // ТДП 2-ої Полт. наук. конф. з історичного краєзнавства. — Полтава, 1991. — С. 72.

Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII-IV вв. до н.э. — Киев: Наук. думка, 1983. — 378 с.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., Терпиловський Р.В. Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини. — Київ-Полтава: Археологія, 2005. — 100 с.

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва-Ленинград, 1961. — № 104. — 381 с.

Моргунов Ю.Ю. Сампсониев Остров: Пограничная крепость на Посульской окраине Южной Руси в XI-XIII вв. — Москва: Наука, 2003. — 187, 16 с.

Моргунов Ю.Ю. Древнерусские памятники поречья Сулы. — Курск: изд. ИА РАН, 1996. — 159 с.

Моргунов Ю.Ю. Отчет Посульской экспедиции ИА АН СССР о раскопках и разведках в Полтавской области УССР в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/54.

Моргунов Ю.Ю. Отчет Посульской экспедиции ИА АН СССР о раскопках и разведках в Полтавской области УССР в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/55.

Моргунов Ю.Ю., Неприна В.И., Супруненко А.Б. Отчет Посульской комплексной экспедиции институтов археологии АН СССР и АН УССР и Полтавского краеведческого музея о раскопках и разведках в Лубенском районе Полтавской области в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/51 — №2436.

Моргунов Ю.Ю., Терпиловський Р.В., Гавриленко І.В. Отчет Посульской экспедиции ИА АН СССР о раскопках городища Сампсониев Остров (с.Сенча Лохвицкого района Полтавской области УССР) в 1991 г. // НА ІА НАНУ. — 1991/96. — Ф.е. — 102 арк.

Моргунов Ю.Ю., Терпиловський Р.В., Левченко Д.И., Гавриленко І.В. Отчет Посульской экспедиции ИА АН СССР о раскопках городища Сампсониев Остров (с.Сенча Лохвицкого района Полтавской области УССР) в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/109. — Ф.е. — 63 арк.

Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // ПА3-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — С.84-96.

Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України. Полтавська область. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108 с.

Супруненко О.Б. До питання про етнополітичну ситуацію у межиріччі Ворскли і Сули наприкінці I тис. до н.е. // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I - початок II тисячоліття). — Суми: вид. Глухів. ДПУ, 2003. — С.8-15.

Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. — Київ, 1989. — №1. — С.149-152.

Супруненко А.Б. Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1989 г. (Поорелье и Посулье.) // НА ІА НАНУ. — 1989а. — Ф.е. — 95 арк.

Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М.Скаржинської). — Київ-Полтава: Археологія, 2000. — 391 с.

Луговой Р.С., Верещака В.М. Неукрепленные поселения скифского времени Среднего и Нижнего Посулья Резюме

В публикации собраны материалы о группе известных в настоящее время селищ скифского времени бассейна Средней и Нижней Сулы, расположенных в пределах Полтавской области.

12.06.2006.

БАССЕЙН СРЕДНЕЙ ДЕСНЫ НА РУБЕЖЕ ЭР (ЮХНОВО – ПОЧЕП)

В I тыс. до н. э. бассейн Средней Десны населяли племена юхновской культуры. На смену им, на рубеже эр, приходит население позднезарубинецкой культуры. Специфический материальный комплекс памятников последней позволил А.К.Амброзу выделить их в отдельную почепскую культуру (Амброз, 1964, с.61). Как юхновская, так и почепская культура археологически достаточно изучены. Так, на памятниках первой в своё время работали А.Е.Алихова, В.А.Падин, Л.В.Артишевская и многие другие исследователи. Весомый вклад в изучение юхновских древностей внесла О.Н.Мельниковская. Не меньше внимания уделялось и исследованиям памятников типа Почеп. Раскопки на них проводили такие исследователи, как Ф.М.Заверняев, А.К.Амброз, Г.Н.Пронин и другие. Как итог – ряд публикаций, посвящённых общей характеристике материального комплекса, домостроительства, планировки памятников, а также вопросам хронологии, этнической принадлежности племён и многим другим проблемам. Несмотря на это, безусловно, некоторые вопросы в истории обеих культур ещё остаются до конца не решёнными. В частности, это касается времени финального этапа юхновской культуры и появления нового культурного образования – почепской культуры. Фактически, речь идёт о смене одной культуры другой.

Впервые данный процесс, на основе археологического материала, достаточно полно был реконструирован А.К.Амброзом (1964; 1978). Вкратце позиция автора сводится к следующему. Элементы почепской культуры, явно пришлой, появляются на Десне приблизительно в I в. до н. э. Процесс формирования новой культуры сопровождался постепенным затуханием юхновских традиций. При этом пришлым населением были заимствованы некоторые черты материальной культуры автохтонных племён, а именно орнаментация посуды, а также приёмы домостроительства. Кроме того, по мнению А.К.Амброза, приход почепского населения не сопровождался вытеснением юхновского. В свя-

зи с данными положениями, автор считает возможным выделять почепский этап развития юхновской культуры (Амброз, 1964, с.66).

Данный тезис, с незначительными изменениями, был воспринят большинством исследователей (Седов, 1970, с.42; 1979, с.76; 1985, с.24; Пронин, 1979, с.49, 50; Шмидт, 2003, с. 152, 153 и другими). Ссылка на статью А.К.Амброза 1964 года присутствует практически во всех работах, касающихся данной территории и проблематики. Сложилось впечатление, что позиция А.К.Амброза относительно сосуществования юхновского и почепского населения, а также культурного влияния первого на второе, стала восприниматься как аксиома. Так, в совместной работе Д.А.Карпова и А.А.Чубура (со ссылкой на: Обломский, Терпиловский, 1991) отмечается, что: «То, что на пришлых зарубинцев – венедов местное (юхновское – Д.К.) население оказывало культурное влияние, —научно установленный факт» (Карпов, Чубур, 2002, с.29). Однако, в монографии А.М.Обломского и Р.В.Терпиловского лишь предполагается (читаем «вероятнее всего») сосуществование на Почепском поселении двух этнографических групп жителей — юхновцев и поздних зарубинцев. И далее: «Однако, аргументировать это предположение удастся лишь при новых раскопках памятников почепского типа большими площадями». Кроме того, авторы фактически повторяют ранее высказанную точку зрения о том, что: «специфика почепских памятников заключается в синтезе культурных традиций зарубинского среднеднепровского населения и позднейюхновских племён» (Обломский, Терпиловский, 1991, с.88, 117, 118). Соответственно, ни о каком «научно установленном факте» речи быть не может.

В сложившейся ситуации, видимо, есть необходимость взглянуть на проблему ещё раз, с учетом существующих на сегодня материалов. Также отметим, что данный вопрос ранее рассматривался с позиции изучения почепских древностей. Вероятно, целесообразно привлечь и юхновские материалы, попытаться решить существующую проб-

лему, учитывая общее развитие юхновской культуры, а именно финальный этап её существования.

Возвращаясь к работе А.К.Амброза (1964), отметим, что характеристика раннего этапа почепской культуры, которая отличается влиянием юхновских традиций, осуществлена по материалам Полужского городища и Синьковского селища. Юхновский слой присутствует лишь на городище, где он продатирован автором (вероятнее всего, правильно) IV – III вв. до н. э. В то же время, ранний этап почепской культуры отнесён к I в. до н. э. (Амброз, 1964, с.59). В данном случае хронологический разрыв очевиден. Таким образом, при рассмотрении вопроса о сосуществовании двух культур, а также их взаимовлиянии, следует обратить внимание, в первую очередь, на хронологию поздних юхновских и ранних почепских памятников. Относительно последних особых разногласий не наблюдается. Большинство исследователей время проникновения зарубинецких племён на территорию Средней Десны определяет рубежом эр – I в. н. э., что подтверждается фактическим материалом, в частности, находками фибул I – II вв. н. э. (Третьяков, 1963, с. 22; Пронин, 1979, с.49). Нижней датой почепских древностей, по мнению А.М.Обломского и Р.В.Терпиловского, является середина I в. н. э. (1991, с.56-58).

Значительно сложнее обстоит дело с датировкой финала юхновской культуры. Так, достаточно высок процент городищ, которые, исходя из датирующего материала, мы можем отнести к IV-III вв. до н. э. (Западное Юхновское, Липинское, Жадино, нижний слой Полужья и т. д.). Возможно, к более позднему времени (III – II вв. до н. э.) принадлежат городища «Кудеярка» у с.Хотыльёво (Заверняев, 1980) и Поповка (Мельниковская, 1970, с.20; 1971, с.70). Относительно же тех памятников, которые датируются авторами раскопок последними веками до н. э. – первыми веками н.э., возникают определённые сомнения. Так, например, верхний слой городища Торфель, согласно Е.И.Горюновой, относится к I в. н. э., что подтверждается находками стрел римского типа (Горюнова, 1950, с.156). Однако, остальной материальный комплекс характерен все же для IV-III вв. до н. э. В частности, бронзовый

браслет (1950, рис.54: 36) (6 тип, по В.Г.Петренко) имеет прямые аналогии в памятниках VI-IV вв. до н.э. (Петренко, 1978, с.54, табл. 42:1-26; 43:1, 2). К этому же времени относится и находка железного топора (Горюнова, 1950, рис.54:31; Ілїнська, 1961, с.31-33). Железные посоховидные булавки, аналогичные найденной на городище (Горюнова, 1950, рис.54:35), характерны для памятников V и IV-II вв. до н. э. (Петренко, 1978, с.16, 17), но, возможно, и более раннее время их существования (Стену..., 1989, с.106, 107, табл.41). Временем не позже III в. до н. э. (Рассадин, 1991, с.110-112) датируется и находка бронзового ажурного навершия биметаллической булавки (Горюнова, 1950, рис.54:44). Таким образом, дата верхнего слоя должна определяться в пределах IV - III вв. до н. э., соответственно, время нижнего слоя – не I в. до н. э., а, вероятнее всего, – конец VI-V вв. до н. э. Не противоречит этому и керамический комплекс (Горюнова, 1950, рис.56:53,54). Находки же стрел римского типа, вероятно, не связаны с юхновской культурой, а, соответственно, не могут быть использованы для её датировки. Находки подобного рода известны и на некоторых других юхновских памятниках. Так, на городище Рассуха II в верхнем горизонте юхновского слоя был найден железный узкий черенковый шпильчатый трёхлопастный наконечник, характерный для кочевнических древностей (Гурьянов, Ефимов, 2003, с.117, рис.10). Однако, то, что находка не имеет отношения к юхновской культуре и не может быть использована для датировки слоя – очевидно.

Нет никаких оснований и для датировки Пушкарёвского городища первыми веками нашей эры (Розенфельдт, 1968, с.197). Исходя из датирующих вещей, памятник можно относить к V - III вв. до н. э., вряд ли позднее. В частности, это находки двух посоховидных булавок (1968, рис.2:12,13), аналогии которым есть в памятниках V-III вв. до н. э. (Петренко, 1978, с.16, 17), а также двух бронзовых скифских наконечников стрел (Розенфельдт, 1968, рис.2:6).

Финальное время существования юхновской культуры определялось М.В.Воеводским как II в. н. э. на основе находки бронзового браслета позднелатенского типа на городище Песочный Ров (Воеводский, 1949, с.67, 73,

рис. 16). Однако браслеты данного типа имеют весьма широкую датировку — IV в. до н. э. — III в. н. э. (Кухаренко, 1959, с.36, рис.2: 22). Кроме того, последние исследования данного городища (Залізняк, Каравайко..., 2003, с.9-11; Залізняк, Шумова..., 2003, с.109 — 111) не позволяют датировать юхновский слой временем позднее IV в. до н. э.; предположительно, более ранняя дата.

Маловероятной кажется и датировка верхней границы юхновской культуры IV в. н.э., устанавливаемая В.П.Левенком на основе находки в юхновском слое браслета аланского типа (Левенок, 1963, с.91). Сходные вещи имеют широкую датировку в пределах III-VI вв. н. э. (Заверняев, 1957). Предполагаем, что данный артефакт, так же как и находки с городищ Торфель и Рассуха II, не связан с юхновской культурой и не может быть использован для датировки. Кроме того, в IV в. н.э. на территории Средней Десны была распространена киевская культура, пришедшая на смену позднезарубинецкой.

Вероятно, следует пересмотреть и хронологические рамки существования Южного Долботовского городища, верхний слой которого отнесён В.А.Падиным к последним векам I тысячелетия до н.э. (Падин, 1966, с.148). Основанием для этого послужила находка бронзовой булавы с усложнённой кольцевидной головкой (1966, рис.б:4). Однако, подобные вещи известны на памятниках IV в. до н. э. (Петренко, 1978, с.19, табл.14: 14-21).

Пожалуй, чуть ли не единственным памятником, который можно относить к последним векам до н. э., является городище (?) Лбище. В данном случае сложно не согласиться с датировкой автора, основанной на находках вещей латенского типа (Падин, 1966, с.148), однако, не следует забывать, что на памятнике присутствуют материалы и почепской культуры (городище или поселение не являются закрытым комплексом).

Как видим, большинство памятников, продатированных ранее последними веками до н. э. — первыми веками н. э., должно быть отнесено к более раннему времени. Возможность существования их, а также ряда других городищ, в период с III в. до н. э. по рубеж эр может лишь предполагаться на основании следующих фактов. А) Многие вещи скифского образца, которые зачастую использу-

ются для датировки, в лесной зоне могли существовать несколько больший промежуток времени, и, таким образом, хронологические рамки данных артефактов, используемые для Лесостепи и Степи, для данного региона могут быть расширены. Б) Для датировки поздних комплексов юхновской культуры широко используются вещи латенского круга. Последние появляются в IV-III вв. до н. э., однако, более широкое распространение они получают со II в. до н. э. (Кухаренко, 1959, с.42).

Таким образом, полностью (выделено мною. — Д.К.) отрицать существование юхновских памятников в период с III в. до н. э. по рубеж эр нельзя. Однако, в такой ситуации остаётся открытым вопрос о хронологическом стыке двух культур — юхновской и почепской. Вполне очевидной является необходимость обратиться к стратиграфическим данным.

Основным типом поселений у населения юхновской культуры являются городища, расположенные на мысах. Топография же зарубинецких памятников несколько разнообразнее. Это могут быть и неукрепленные поселения на возвышенностях в поймах, на первых, реже — вторых надпойменных террасах, и мысовые городища. Последние на территории Средней Десны, впрочем, как и на Среднем Днепре, немногочисленны, и, как следствие, процент памятников, где присутствуют слои юхновской и почепской культур, невысок. В основном, они расположены в среднем течении р.Ипуть, на западной окраине юхновской культуры (Заверняев, 1959; 1970, с.25, рис. 1), но также известны и на Десне. Эти многочисленные городища, с точки зрения поставленной проблемы, довольно информативны, хотя степень их изученности очень низка.

Так, по результатам раскопок городища «Кудеярка» Ф.М.Заверняевым отмечалось наличие стерильной прослойки (20-30 см) между юхновским и почепским слоями, что также характерно и для ипутьских городищ (Заверняев, 1980). Этот факт, со ссылкой на Ф.М.Заверняева, отмечался и другими исследователями: «После того, как юхновцы покинули «Кудеярку», на её площадке вырос кустарник или даже молодой лес, уничтоженный, в свою очередь, населением, пришедшим в середине — второй половине I в. н. э.» (Карнов, Чубур, 2002, с.29).

Именно с целью проверки выводов А.К.Амброза относительно происхождения почепской культуры, Ф.М.Заверняевым были проведены небольшие раскопки на том же Полужском (Красном) городище. Автор пришёл к заключению, что явных вещей зарубинецкого типа не найдено, и верхний (почепский) слой по материалам имеет больше сходства со скифоидной (позднезольничной) культурой Северского Донца и Курского Посеймья. Заметим, что тезис о продвижении «зольничных» племён в IV-II вв. до н. э. в более северные районы был небезосновательно опровергнут А.Е.Алиховой (1962, с. 91). Однако, в данном случае важен факт наличия стерильной прослойки над юхновским слоем (Заверняев, 1982, с. 4).

Таким образом, стратиграфические данные, хотя и немногочисленные, с городищ среднего течения Десны и Ипути, свидетельствуют о наличии определённого *хронологического разрыва* между юхновской и почепской культурами. Относительно существования такого приведём некоторые размышления теоретического плана. Как уже говорилось выше, почепское население является пришлым с территории Среднего Днепра. Любая миграция обычно приводит или к занятию свободной территории, или к вытеснению местного населения военным путём. Последний вариант, как нам кажется, возможен лишь для кочевнических военизированных обществ (скифы, сарматы и другие). Зарубинецкое население к таковым, судя по его материальной культуре, не относилось. Безусловно, достаточным военным потенциалом оно не обладало. Кроме того, сложно представить, что приход «зарубинцев» на территорию, занимаемую юхновским населением, не вызвал бы противодействия со стороны последнего, продиктованного необходимостью защиты своих земельных угодий, пастбищ для скота. Никаких следов военных конфликтов археологически для данного времени и территории не прослеживается. Исходя из изложенного, снова приходим к выводу, что к рубежу эр Среднее Подесенье запустевает.

Остаётся рассмотреть ещё один вопрос, касающийся предполагаемой близости характера домостроительства и орнаментации посуды в этих культурах. Хотя существует точка зрения, ставящая под сомнение такое

сходство. Так, отмечая абсолютное отсутствие генетической связи между двумя культурами, Ф.М.Заверняев указывал и на несхожесть приёмов домостроительства и керамического комплекса. Согласно этому автору, длинные наземные дома характерны для всех местных верхнеднепровских племён, у которых подобная традиция сохраняется до конца I тыс. н. э., в то же время у зарубинецких племён I-III вв. н. э. бытовали прямоугольные полуземлянки (Заверняев, 1969, с. 116).

Характер домостроительства Почепского селища был рассмотрен в работе С.В.Воронятова. Автор отмечает наличие дискуссии относительно существования длинных домов на Почепском селище между А.К.Амброзом и Ф.М.Заверняевым, где последний их не фиксировал. Кроме того, в указанной статье ставится под сомнение существование на данном селище как длинных домов, так и двух этнографических групп населения. На основе типологической разницы между материалами, предполагается наличие на памятнике двух зон: западной жилой и восточной производственной (Воронятов, 2004). Однако полностью отрицать существование длинных домов на поселениях почепской культуры нельзя (Амброз, 1978). Более детальное изучение приёмов домостроительства населения юхновской и почепской культур в будущем, возможно, позволят найти некоторые принципиальные различия. Так, например, прослежено, что одной из конструктивных особенностей жилищ юхновской культуры являются хозяйственные ямы, часть которых вынесена за пределы постройки, а часть находится внутри (раскопки автора на городищах Западное Юхновское и Киселёвка II). Т.е., стена проходит через хозяйственную яму. В данном случае соблюдались не только определённые санитарные нормы, но и экономилась площадь жилища. Судя по чертежам А.К.Амброза (1978, рис. 2, 3), ничего подобного в домах почепской культуры не прослеживалось.

Абсолютно различен и керамический комплекс, что заметно даже при поверхностном визуальном анализе. С другой стороны, отдельные, немногочисленные орнаментальные мотивы на керамике с Почепского поселения находят весьма близкие аналогии в декоре юхновской посуды (Заверняев, 1969, рис. 12: 12-14).

Если предположить, что первые переселенцы на Десну и застали здесь *немногочисленное* (выделено мною. — Д.К.) юхновское население, культура которого фактически отмирала, то вряд ли приходится утверждать о влиянии последнего на формирование нового образования. Кроме того, характер домостроительства и, в меньшей мере, характер орнаментации посуды, являются этноопределяющими элементами любой культуры, и их заимствование выглядит несколько проблематичным. Возможно, именно благодаря будущим этнокультурным разработкам, а также масштабным раскопкам, ситуация прояснится.

Всё приведенное выше позволяет поставить под сомнение вывод о влиянии юхновских традиций на формирование почепской культуры. Не противоречит этому отсутствие хронологического стыка между двумя культурами, а также стратиграфические данные некоторых памятников. Отсутствие «тесного контакта между зарубинецким и местным (юхновским. — Д.К.) населением», а также незначительность юхновских элементов в культуре типа Почеп отмечались и П.Н.Третьяковым (1960, с. 41). Не должно смущать и наличие юхновских артефактов в пластах с зарубинецкой керамикой. Сомнительно, что это может быть доказательством сосуществования двух культур, так как культурный слой (а в некоторых случаях и объекты) не является закрытыми комплексами, о чём уже упоминалось.

Таким образом, общеисторическая картина данного региона представляется следующим образом. На рубеже эр, под натиском сарматов, часть зарубинецкого населения отходит на север, в район Средней Десны. Вероятно, миграция проходила постепенно и носила волнообразный характер. Первые немногочисленные переселенцы ещё могли застать остатки юхновского населения, однако, к этому времени, данный регион практически опустел. Довольно чётко это прослеживается археологически. Юхновских памятников, которые датируются временем позже II в. до н. э., почти нет. Часть населения, приблизительно в III — II вв. до н. э., постепенно отходит в район Верхней Оки, на что неоднократно указывалось (Третьяков, 1963, с. 23; Шмидт, 2003, с. 152-153). При

этом отмечалась и близость материального комплекса верхнеокской и юхновской культур (Никольская, 1959, с. 14-35; Седов, 1970, с. 31). Та незначительная часть населения, которая осталась, действительно могла быть ассимилирована, хотя влиять на становление новой культуры вряд ли могла.

Причины, которые привели к запустению Среднего Подесенья и исчезновению юхновской культуры как таковой, остаются неизученными. Можем лишь предполагать, что одной из них была экономическая ситуация, сложившаяся к концу I тысячелетия до н. э. Так, пиком развития юхновской культуры, судя по археологическим материалам, стали IV-III вв. до н. э. Именно для городищ этого времени характерен мощный культурный слой, со следами многочисленных перестроек, что может свидетельствовать об определённой стабильности. Как результат — рост благосостояния населения и его увеличение, что неизменно стимулировало более активное использование природных ресурсов. Предполагаем, что именно их истощение и привело к кризису и оттоку населения. Возможно, не последнюю роль сыграло падение Причерноморской Скифии и смена культур (населения?) в лесостепной части Днепровского Левобережья, следствием чего стало нарушение установившихся связей. В существовании последних сомневаться не приходится. В юхновской культуре были широко распространены вещи скифского типа. Вероятно, через скифскую Лесостепь на территорию Десны поступали слитки бронзы, сырьё для производства которой здесь отсутствует. Перечень подобных примеров можно было бы продолжить, однако для этого нет необходимости.

В заключение отметим, что часть приведенных выводов, по объективным причинам, не может быть достаточно аргументирована. Их следует воспринимать лишь как один из возможных вариантов реконструкции исторических процессов, которые происходили в конце I тысячелетия до н. э. в бассейне Средней Десны. Данная работа ни коим образом не претендует на окончательное решение вопроса о смене двух культур. Речь идет лишь о постановке проблемы и необходимости более детального её изучения.

Литература

- Алихова А.Е. Древние городища Курского Посеймья // МИА. — Москва, 1962. — №113. — С. 86-129.
- Амброз А.К. К истории Верхнего Подесенья в I тысячелетии н.э. // СА. — Москва, 1964. — №1. — С. 56-71.
- Амброз А.К. Длинные дома Полужского городища IV-III вв. до н. э. // Древняя Русь и славяне. — Москва: Наука, 1978. — С. 30-40.
- Воеводский М.В. Городища Верхней Десны // КСИИМК. — Москва, 1949. — Вып. 24. — С. 67-77.
- Воронятов С.В. Планиграфия и домостроительство Почепского селища // Славянский мир Полесья в древности и средневековье. — Гомель, 2004. — С. 28-33.
- Горюнова Е.И. Городище Торфель // КСИИМК. — Москва, 1950. — Вып. 31. — С. 148-156.
- Гурьянов В.Н., Ефимов А.Е. Охранные раскопки городища Рассуха 2 // АО 2002 г. — Москва: Наука, 2003. — С. 116-117.
- Заверняев Ф.М. Отчет об археологических исследованиях в бассейне реки Судость в сезон 1957 года // Архив ИА РАН. — Р. — 1. — № 1349.
- Заверняев Ф.М. Отчет об археологических исследованиях Брянского областного краеведческого музея, проведенных в 1959 году // Архив ИА РАН. — Р. — 1. — № 1881.
- Заверняев Ф.М. Почепское селище // МИА. — Москва, 1969. — № 160. — С. 88-118.
- Заверняев Ф.М. Зарубинецкие памятники Верхнего Подесенья // МИА. — Москва, 1970. — № 176. — С. 22-25.
- Заверняев Ф.М. Отчет об археологических исследованиях отдела дореволюционной истории Брянского государственного историко-революционного музея в сезон 1980 г. // БГОКМ, НА БОМ. — № НВ — 1925 — 4.
- Заверняев Ф.М. Отчет об археологических исследованиях городища Красного в Брянской области // Архив ИА РАН. — Р — 1. — № 9765.
- Залізняк Л.Л., Каравайко Д.В., Маярчак С.П. Археологічна експедиція НаУКМА 2002 року. Дослідження городища Пісочний Рів на Десні // Магістеріум: Археологічні студії. — Вип. II. — Київ: "КМ Академія", 2003. — С. 5-13.
- Залізняк Л.Л., Шумова В.О., Каравайко Д.В., Маярчак С.П. Розкопки багатощарового поселення Пісочний Рів на Новгород-Сіверщині // АБУ 2001-2002 рр. — Вип.5. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С. 108-111.
- Іллінська В.А. Скіфські сокири // Археологія. — Київ, 1961. — XII. — С. 27-52.
- Карпов Д.А., Чубур А.А. Городище Кудеярка рубежа I тыс. н.э. у с.Хотыльёво (по материалам Ф.М.Заверняева) // Песоченский историко-археологический сборник. — Вып. 4, ч. 1. — Киров, 2002. — С. 26-30.
- Кухаренко Ю.В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА. — Москва, 1959. — №1. — С. 31-52.
- Левенок В.П. Юхновская культура (ее происхождение и развитие) // СА. — Москва, 1963. — №3. — С.79-96.
- Мельниковская О.Н. Отчет о работах Деснинского отряда ИА АН СССР в 1970 г. // Архив ИА РАН. — Р. — 1. — № 4391.

Мельниковская О.Н. Юхновское городище у дер. Поповка // АО 1970 г. — Москва: Наука, 1971. — С.70.

Никольская Т.Н. Культура племён бассейна Верхней Оки в I тыс. до н. э. // МИА. — Москва, 1959. — №72. — 132 с.

Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — Москва: изд. ИА АН СССР, 1991. — 176 с.

Палин В.А. Юхновские поселения Средней Десны // СА. — Москва, 1966. — № 2. — С. 137-150.

Петренко В.Г. Украшения Скифии // САИ. — Москва, 1978. — Вып. Д 4 — 5. — 144 с.

Пронян Г.Н. Некоторые вопросы изучения памятников почепского типа // СА. — Москва, 1979. — № 1. — С. 47-62.

Рассалин С.Е. Украшения подгорцевского типа // Проблемы археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1991. — С. 110-116.

Розенфельд Р.Л. Пушкаревское городище на р. Десне // СА. — Москва, 1968. — №1. — С. 194-197.

Седов В.В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья // МИА. — Москва: Наука, 1970. — № 163. — 200 с.

Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. — Москва: Наука, 1979. — 160 с.

Седов В.В. Днепровские балты // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс: Мокслас, 1985. — С. 20-30.

Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время / Археология СССР. — Москва: Наука, 1989. — 464 с.

Третьяков П.Н. Финно-угры, балты и славяне в области верхнего течения Днепра и Волги // История, фольклор, искусство славянских народов (V международный съезд славистов). — Москва: изд. АН СССР, 1963. — С. 3-33.

Третьяков П.Н. Локальные группы Верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура // СА. — Москва, 1960. — № 1. — С. 36-46.

Шмидт Е.А. Верхнее Поднепровье и Подвинье в III-VII вв. н.э.: Тушемлинская культура. — Смоленск, 2003. — 296 с.

Каравайко Д.В.

Бассейн средней Десны на рубеже эр (Юхново — Почеп)

Резюме

Приблизительно на рубеже эр, на территорию Средней Десны, на смену юхновской культуре, приходят племена позднезарубинецкой (почепской). Согласно А.К.Амброзу, последняя формируется под влиянием юхновских традиций. Приведенные в статье доводы позволяют поставить под сомнение данный тезис. Вероятнее всего, юхновская культура не доживает до рубежа эр, а соответственно не может оказать какого-либо влияния на формирование новой культуры.

10.04.2006

О ПОСТРОЙКАХ НА СЕЛИЩЕ ЧЕРНЯХОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ ВОЙТЕНКИ (по материалам раскопок 2004 – 2005 гг.)

На территории Бельского городища обнаружены разведками памятники, в том числе и черняховской культуры. На некоторых из них произведены раскопки. Территориально они относятся к региону «Восточная Украина» в громадном ареале черняховской культуры (Магомедов, 2001, с.16). В этой связи несомненный интерес представляют новые материалы, полученные с черняховских памятников этого региона.

Археологический комплекс черняховской культуры Войтенки 1, включающий селище и могильник, находится вдоль края мокрой балки у маленькой безымянной реки (современный пруд) шестого порядка днепровской системы (река – Мокрый Мерчик – Мерчик – Мерла – Ворскла – Днепр), вблизи линии Днепро-Донецкого водораздела, на территории Валковского района Харьковской области. Поселение занимает три мыса, выдающихся в сторону балки, получивших обозначение как участки А, Б, В (рис.1) (Любичев, 2005, с.6). Предполагаемая площадь поселения составляет 24-30 га. Стратегическое положение памятника определяется его контролирующей функцией по отношению к древнему торговому пути, проходившему по линии водораздела и в XVI-XVII вв. получившего название «Муравский шлях».

В 1975 г. селище исследовалось А.Г.Дьяченко. На участке А, в раскопе 1 было изучено наземное жилище с углубленным полом, размером 9 x 10,5 м, с очагом в углу; в раскопах 2 и 3 исследованы полуземляночное жилище 2 (2,8 x 3 м) и сооружение 3 (4 x 2,3 м) (Шрамко, Дьяченко, 1976, с.4-7). С 2004 г. к постоянным исследованиям комплекса приступила Германо-Славянская экспедиция Харьковского Национального университета им. В.Н. Каразина.

Сооружение 1 на участке А находилось в черноземном – предматериковом слоях и в древности было сожжено. Пожар оставил пос-

ле себя линзу пережженного грунта желтого цвета, угли. По этим следам получена информация о форме жилища в плане и степени его углубленности в грунт. Сооружение имело в плане восьмерковидную форму, было углублено в грунт на 0,30-0,35 м (рис.2). Своей длинной осью было ориентировано по линии ЮЗ-СВ. Длина сооружения — 13,5 м, ширина узкой части 4,5 м, широких частей — соответственно 7,5 и 7 м. В его центре обнаружены три столбовые ямки диаметром соответственно — 25, 10, 25 см (рис.2). Над сооружением, в слоях пахотного и нетронутого чернозема, обнаружены фрагменты гончарной и лепной керамики. Гончарная керамика представляет собой фрагменты горшков с шереховатой поверхностью, с округлым или плоским краем венчика (рис.3:2, 4, 6, 8, 9, 10, 12), столовых горшков-ваз с лощеной поверхностью (рис.3:13), мисок, со слегка отогнутым венчиком (рис.3:11), мисок-кружек (рис.3:3). Лепная керамика представлена фрагментами округлобоких горшков с прямым (рис.3:5) или слегка отогнутым венчиком (рис.3:1). По классификации А.М.Обломского, Р.В.Терпиловского (Обломский, 2002, рис.2) они относятся к типам 11б, 13а.

Лепная керамика из заполнения сооружения 1 подразделяется на фрагменты: а) округлобоких горшков выпянутого профиля с прямым венчиком (рис.4:1-5, 10, 11) (отдаленно, — 11б); б) округлобоких горшков с наибольшим расширением тулова на середине высоты и отогнутым венчиком (рис.4:6) (12); в) округлобоких горшков с выпянутым туловом, с наибольшим расширением его на уровне плечиков и отогнутым венчиком (рис.4:12) (13а); г) конических мисок, в том числе с кольцевым поддоном (рис.4:7-9). В заполнении сооружения и возле него обнаружены фрагменты светлоглиняных амфор типа F (рис.5).

По структуре набора керамический комплекс заполнения сооружения имеет аналоги

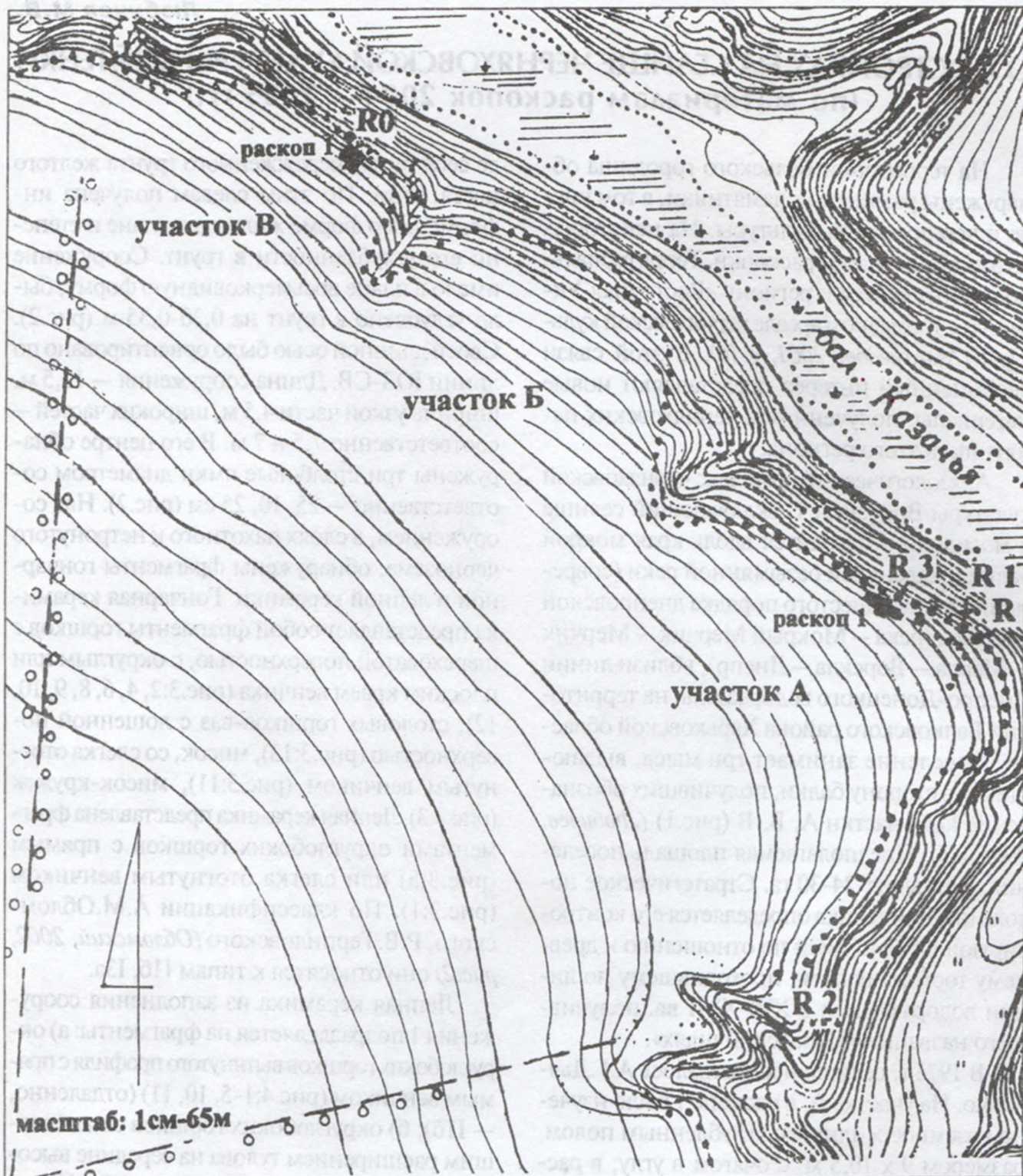

Рис.1. План селища Войтенки 1 с обозначением раскопов и траншей.

на селищах позднееримского времени Верхнего Поднестровья (Баран, Гопкало, 2006, рис.6; 8), на памятниках Днепро-Донецкого междуречья «горизонта Боромля» (Шукин, 2005, с.133) Букреевка 2; Гочево 3, 4; Боромля 2, Родной Край 3 (Баран, Гопкало, 2006, рис.8). Лепная керамика заполнения сооружения подобна той, которая происходит с памятников Верхнего Поднестровья — типа Демьянов-Черев-

пин и с памятников «горизонта Боромля», восточнее Днепра.

Рядом с сооружением I была обнаружена идентичная лепная керамика и бронзовая фибула с высоким приемником группы VII О.Альмгрена (рис.8:3) (Любичев, Мызгин, Варачева, 2006, рис.87:1). По классификации Е.Л.Гороховского, данное изделие относится к 1 варианту I (неслуховской) серии (Горо-

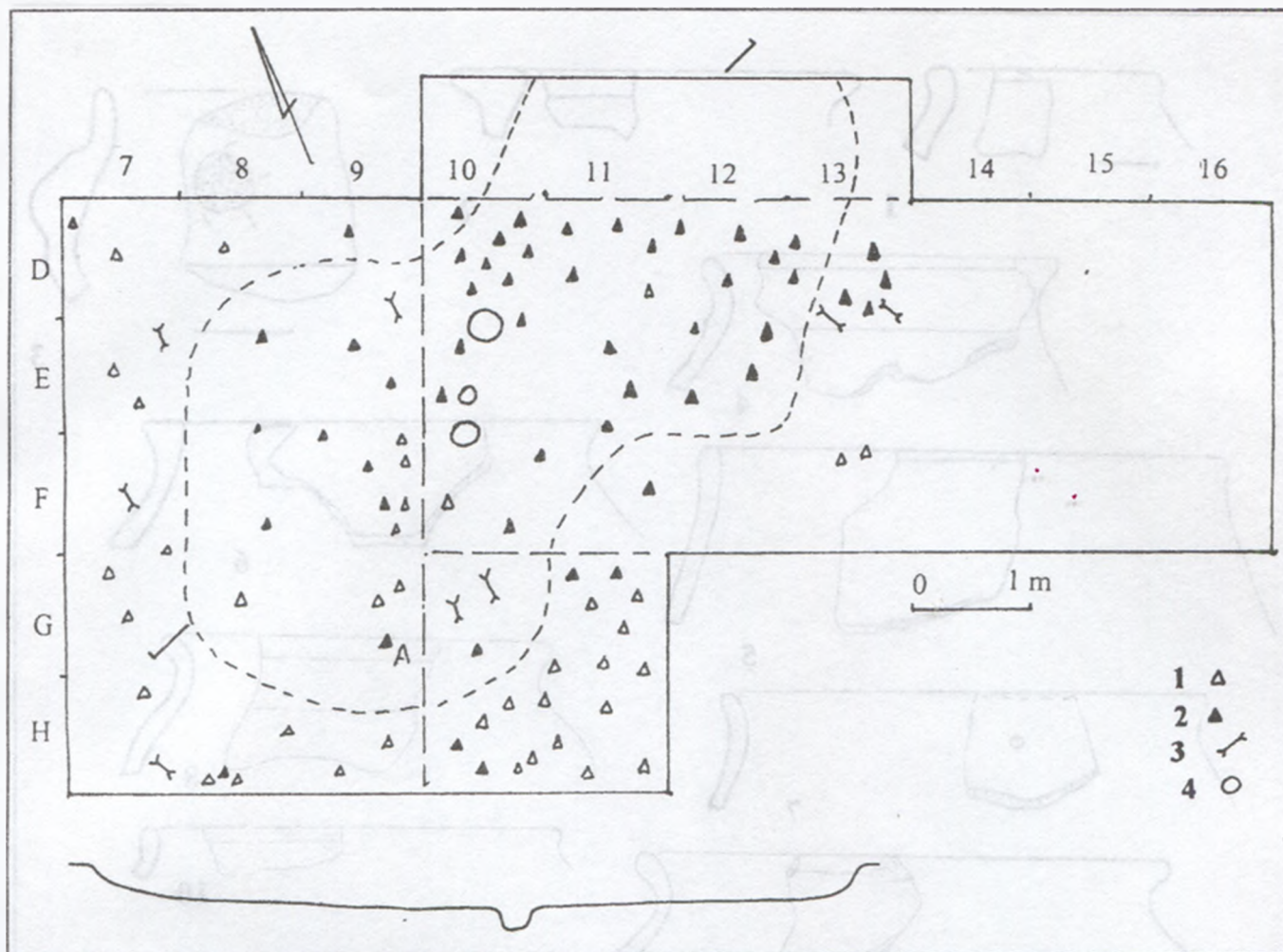

Рис.2. План и профиль сооружения 1 участка А.

Условные обозначения: 1 — гончарная керамика, 2 — лепная керамика, 3 — кости, 4 — столбовые ямы.

ховский, Гопкало, 2004, с.115-116). Подобные фибулы являются характерной находкой для памятников типа Демьянов-Черепин либо «горизонта Боромля» (Гороховский, Гопкало, 2004, рис. 11, с.125-128). Сооружение трудно точно датировать. Здесь приемлема лишь опосредованная датировка через памятники «горизонта Боромля», которые содержат датирующие вещи. Это поселения Боромля 2 (нижний горизонт), Родной Край 3, Букреевка 2, с определенным процентом черняховской гончарной керамики, начало массового поступления которой в регион приходится на период использования фибул группы VII, амфор типа D и начало употребления амфор типа F (Обломский, 1999, с.27). По схеме Е.Л.Гороховского фибулы VII группы присущи первой фазе черняховской культуры (230-270 гг.) (Гороховский, 1988, с.42-43). По схеме О.А.Гей и И.А.Бажана данные фибулы бытуют во втором периоде черняховской культуры (270/280-

310/320 г.г.) (Гей, Бажан, 1997, с.42, табл.67). Светлоглиняные амфоры типа F (фрагменты которых имеются в заполнении постройки) традиционно датируются, начиная с конца III в. (Обломский, 1999, с.29), они производились в течении всего IV в. (Магомедов, 2001, с.62). Следовательно, сооружение 1 можно датировать концом III — началом IV вв., степенью С2. По керамике сооружение 1 участка А относится к памятникам «горизонта Боромля». Поселения этого круга занимали различные топографические ниши, в том числе находились на краях обводненных балок (Боромля 2) (Обломский, 2002, с.114).

Остатки легкого наземного сооружения 1, погибшего от пожара, на участке В стали фиксироваться с глубины 0,3 — 0,4 м от уровня современной поверхности. На этой глубине был обнаружен его угол. Толщина слоя пережженного грунта, древесины, углей составила 0,40 — 0,25 м. Ниже его, на глубине 0,5 м,

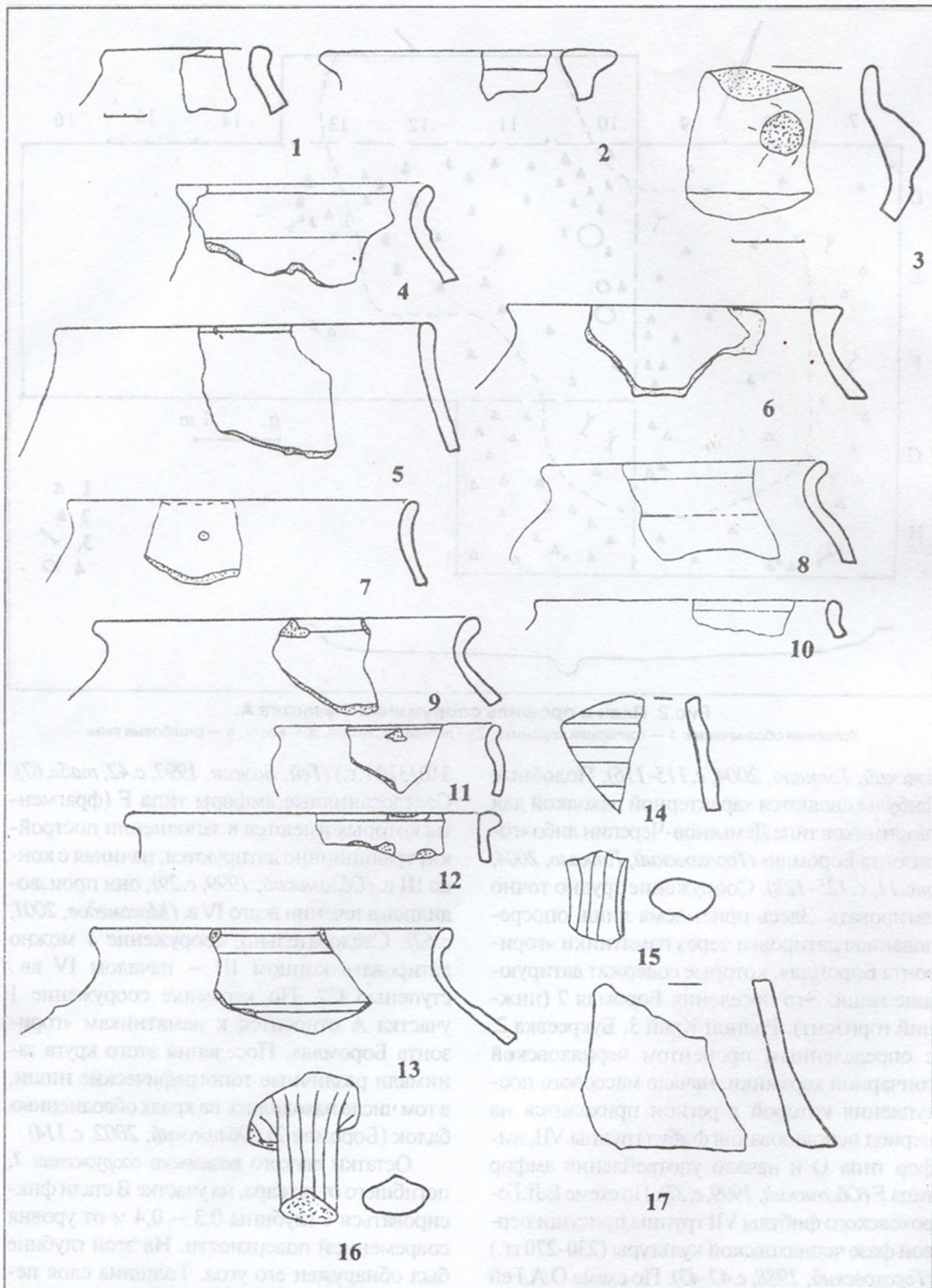

Рис.3. Гончарная керамика, обнаруженная над сооружением 1 участка А.

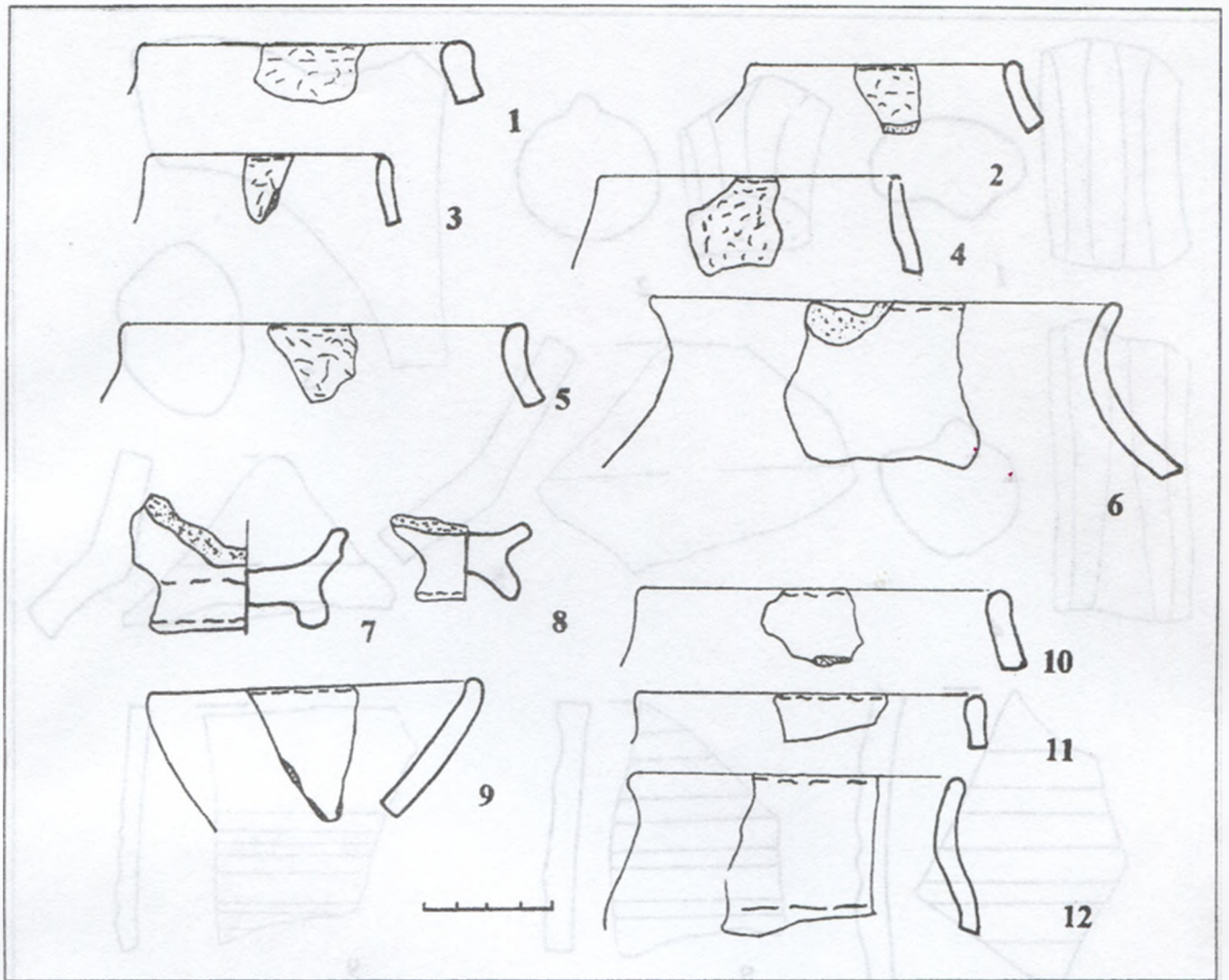

Рис.4. Лепная керамика из заполнения сооружения 1 участка А.

зафиксированы пятна ямок столбов постройки. По их расположению прослеживаются два конструктивных элемента постройки: 1) линии двух изогнутых стен: в первой линии — 8 столбовых ямок, диаметром 10-20 см, во второй — 8 ямок, диаметром 10 см; 2) два ряда столбовых ямок, диаметром 5-10 см, расположенных по кругу, уходящих в стенку раскопа (рис.6). Подобные легкие столбовые постройки (Wohnstallhäuser) были характерны, в частности, для германских племен (*Die Alamannen, 2001, S.314-315, Abb. 338*). Мы, очевидно, имеем дело с ее частью. В заполнении сооружения обнаружена исключительно гончарная керамика: кухонная и столовая. Кухонная представлена фрагментами округлобоких горшков с отогнутым венчиком, с округлым (рис.7:1, 3, 4, 6, 8, 9, 16, 18) или плоским (рис.7:2) венчиком. Они часто орнамен-

тированы врезными горизонтальными линиями (рис.7:2,16) или миниатюрными валиками (рис.7:6). К столовой керамике относятся фрагменты массивной лощеной вазы-горшка, орнаментированной горизонтальными врезными линиями и пролощенной волнистой линией между ними (рис.7:7), фрагменты лощенных мисок открытого (рис.7:10, 12) и закрытого (рис.7:9, 15) профилей, фрагмент двуручного кувшина (рис.7:17). Из технической керамики найдено пирамидальное грузило от ткацкого станка.

В заполнении обнаружен фрагмент придонной части стеклянного кубка зеленого стекла с поверхностью, покрытой светло-коричневой патиной, с орнаментом в виде шлифованных четырех- и шестиугольников, прилегающих друг к другу (так называемый «сотый») (рис.8:1). Изделие относится к типу

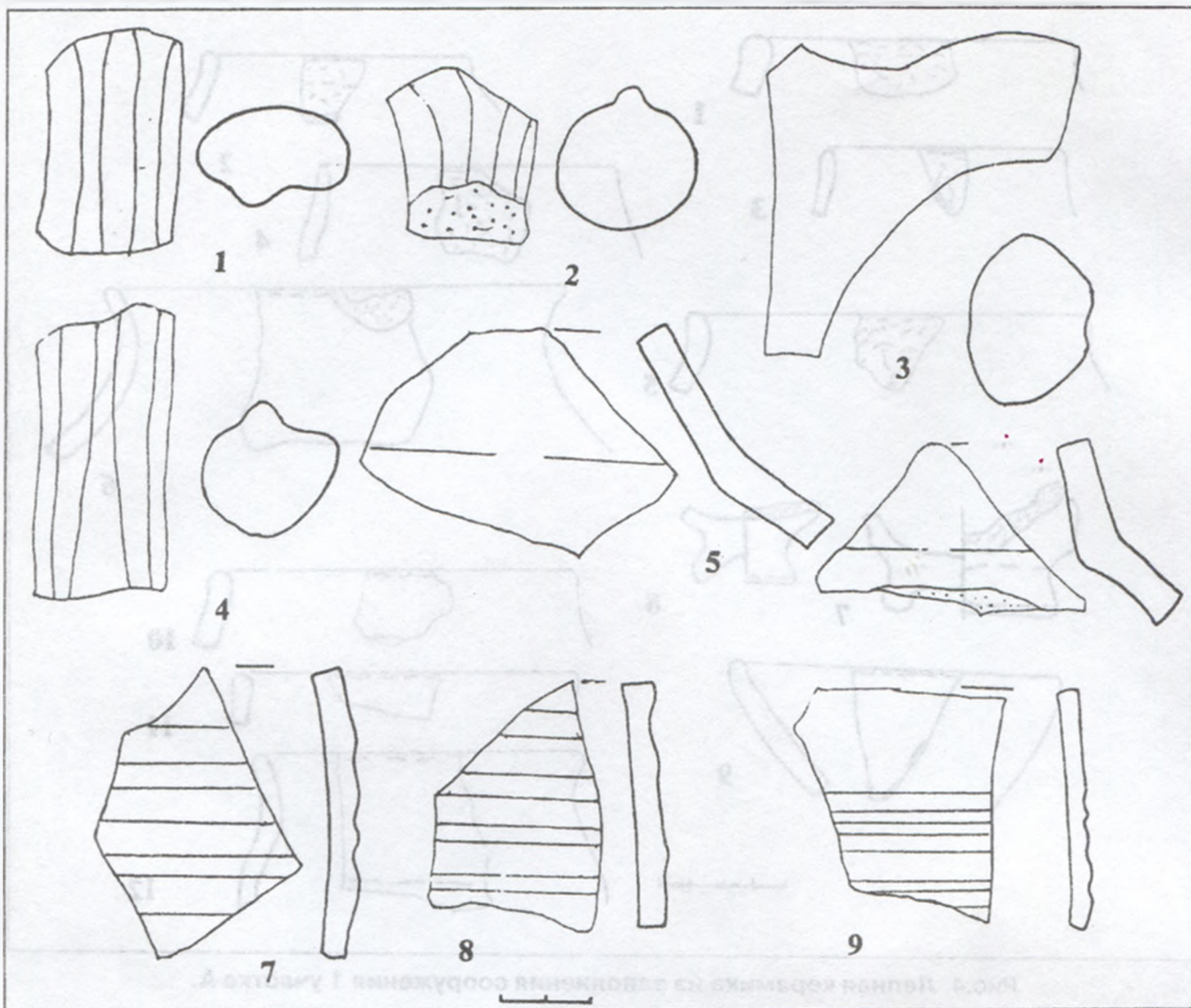

Рис.5. Амфорная тара из сооружения 1 участка А.

Кенигсбрух (Хегом, Страуме VII) (Магомедов, 2001, с.65). Такие кубки широко распространяются во второй половине, последней четверти IV – начале V вв. (Магомедов, 2001, с.65; Гавритухин, 1999, с.50, 52). Найден фрагмент спинки бронзовой подвязной фасетированной фибулы серии Б1в, по Е.Л.Гороховскому (рис.8:2). Такие фибулы были распространены в Журавской (375/380-410/420 гг.) фазе черняховской культуры (Гороховский, 1975, с.45). Основываясь на этих двух датированных находках, существование легкой наземной постройки 1 участка В следует относить к последней трети IV в., к позднему отрезку ступени С3 и началу ступени, по схеме Я.Тейрала.

Пятно котлована полуземлянки 1 на участке В было зафиксировано на глубине 0,8 м. В заполнении жилища обнаружены угли, кус-

ки обломки со следами прутьев, кости животных, фрагменты светлоглиняной амфоры, венчика пифоса, сгоревшая глаха. Глубина пола жилища – 1,95 м. Оно имело овальную форму и углами ориентировано по сторонам света (рис.9). Размеры исследованной части жилища: северо-западная стена – 4,1 м, восточная стена – 3,9 м, участок западной стены – 1,0 м. Сооружение отличается наличием полок – уступов (лежанок). В северном углу такой уступ шириной 1,60 и высотой 0,8 м от уровня пола носил следы прокала от воздействия огня и на нем находились угли. Большой уступ, длиной в исследованной части 5,20 м и шириной 1,20 м, находился в западной части жилища (рис.9). Он возвышался над полом на 0,75 м. В уступе прослежено небольшое углубление, размерами 0,8 x 1,0 м и глубиной 0,1 м от его поверхности. В южной части ус-

тупа, перед печью, находилось еще две лежанки с шириной 0,5 – 1,0 м и 0,3 – 0,75 м соответственно, возвышающиеся над уровнем пола на 0,3 и 0,5 м. Уступ размерами 2,0 x 0,6 м и высотой 0,05 м от уровня пола находился в восточной части жилища. В южном углу жилища, который уходил в стенку раскопа, располагалась печь, вырезанная в материковом останце. Дымоходное отверстие располагалось в стене раскопа. Топочное отверстие имеет круглую форму и размеры 0,40 x 0,45 м. Высота печи от уровня уступа – 0,5 м, размеры – 0,7 x 1,10 м. На глубине 1,1– 1,35 м на ступеньке перед печью лежала кучка обгоревших зерен злаковых, прикрытая стенками и донцем горшка (рис. 10:9). На этой же глубине зафиксированы скопления углей и пережженной земли, зерен злаковых, костей животных. Здесь же найдена железная ведерковидная подвеска (рис. 11:2), костяной гребень с полукруглой спинкой (рис. 11:1), бронзовая подвязная фибула (рис. 11:3), часть спинки железной фибулы.

Керамика из заполнения и пола жилища является гончарной и представляет собой почти исключительно фрагменты кухонных горшков (рис. 10:1,2-11). Имеется также один фрагмент миски закрытого профиля (рис. 10:3). Привлекают особое внимание фрагменты донца и стенки горшка с шершавой поверхностью черного цвета (рис. 10:9). По тулову сосуд был украшен сплошными вертикальными углубленными срезами. Этими фрагментами на полу жилища возле печи-«камина» были накрыты остатки пережженных зерен злаковых.

В трехчастном костяном гребне, со спинкой полукруглой формы, двумя пластинами зажато с помощью 9 железных гвоздиков-штифтов семь зубчатых пластинок с количеством зубьев от трех до восьми. Шесть гвоздиков расположено вдоль нижнего края гребня, три – по краю спинки (рис. 11:1). Ширина гребня – 8,6 см, высота – 5,5 м. Гребень орнаментирован циркульными окружностями. На одной стороне гребня расположено 11 таких композиций, другую сторону украшают 8 подобных изображений. Ширина греб-

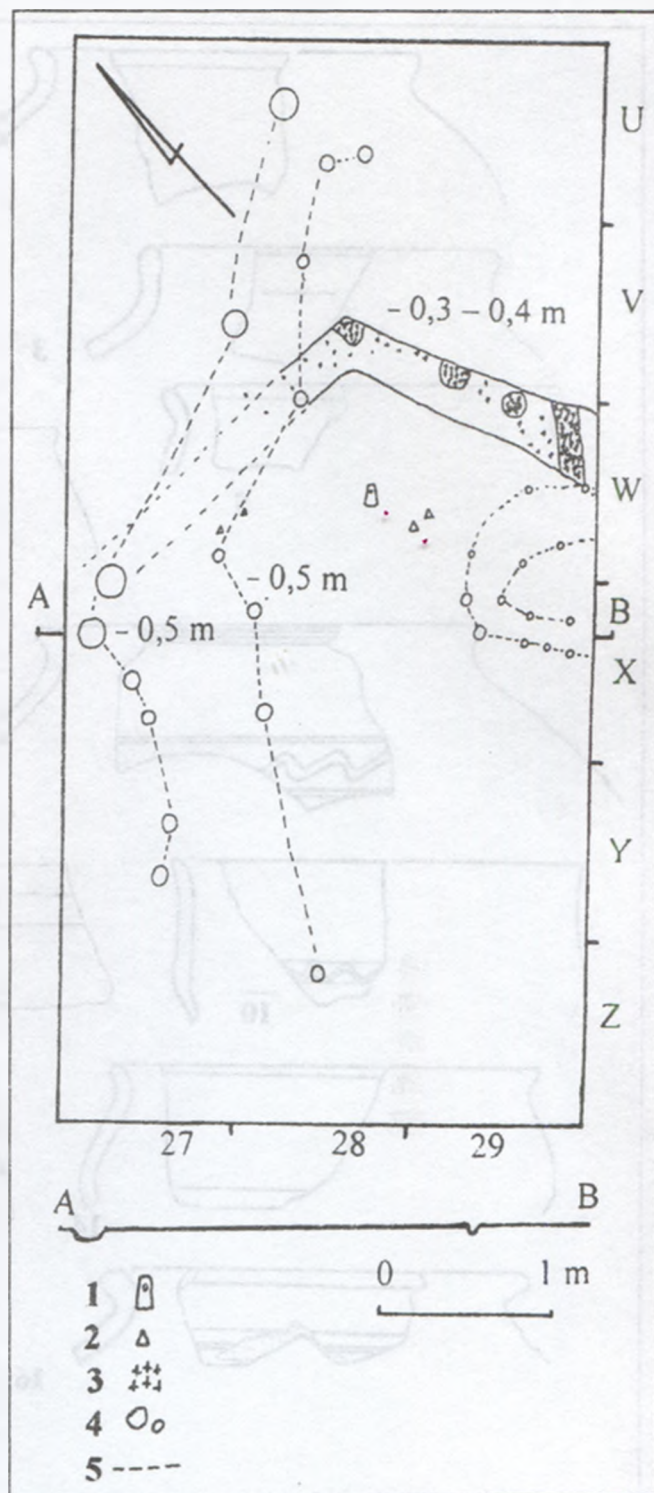

Рис. 6. План наземного сооружения 1 участка В.

Условные обозначения: 1 — грузило ткацкого станка, 2 — керамика, 3 — угли, 4 — столбовые ямки, 5 — предполагаемый контур стены между столбами.

ня в верхней части 13 мм, в нижней – 8 мм, толщина зубцов – 3 мм. Крайние зубчатые пластины слегка выступают за большие пластины гребня.

По классификации Р.Г.Шишкина, наш экземпляр относится к классу 1 варианту С, серии 1 (Шишкин, 1999, рис.3,4). По класси-

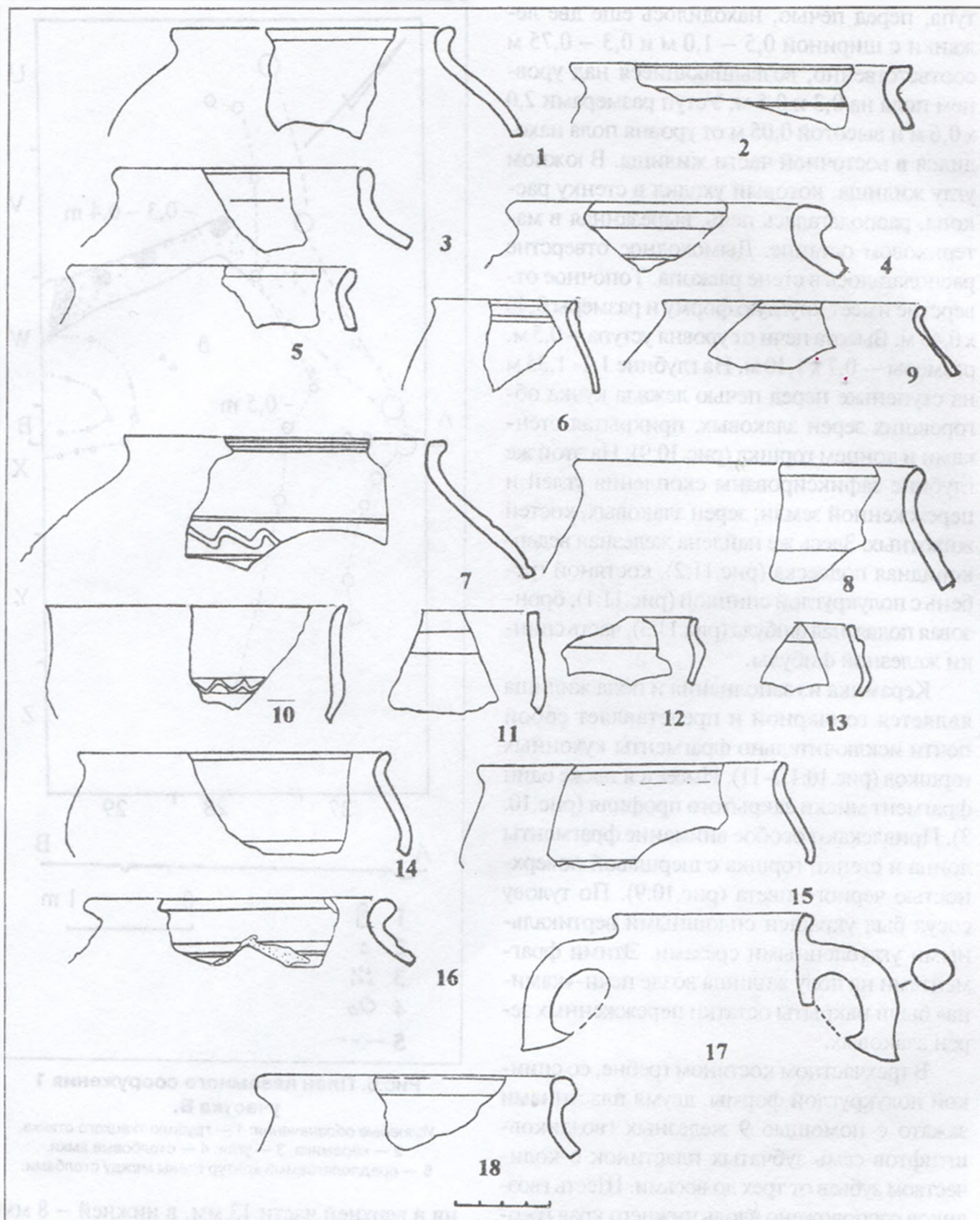

Рис.7. Керамика из наземного сооружения 1 участка В.

фикации Г.Ф.Никитиной он принадлежит к типу I варианту 1 (Никитина, 1969, рис.1). Согласно схеме Е.Л.Гороховского, подобные гребни появляются в Косановской (330-380 гг.) и существуют в Масловской (350-400 гг.)

фазах развития черняховской культуры (Гороховский, 1988, с.44). О.В.Петраускасом при корреляции материалов Косановского могильника существование подобных гребней отнесено к его последней третьей фазе, дати-

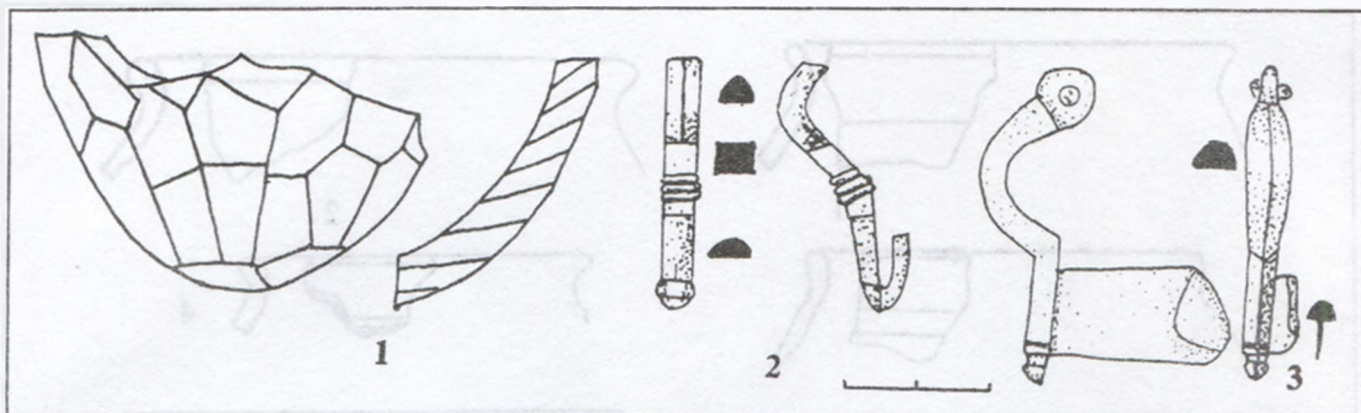

Рис.8. Вещи из наземного сооружения 1 участка В.

1 — стекло, 2, 3 — бронза.

рующей поздним отрезком ступени С3 и началом ступени D1 (Petrauskas, 2003, Abb. 14: 9; 15, S. 267).

Железная ведровидная подвеска (рис. 11: 2) имеет высоту 1,8 см, диаметр нижней части 1,3 см, высоту самого корпуса без дужки 1,6 см. Дужка изделия сломана. Подобные подвески на территории восточнее Днепра происходят из погребений Сосновы, Лохвицы, Успенки, Компанийцев, Боромли (Бобровська, 1997, с. 101-102). Согласно построенному О.В. Гопкало (Бобровской) графику зависимости показателей размеров железных ведровидных подвесок, наш экземпляр может относиться к 3 (Косановской) — 5 (Журавской) фазам развития черняховской культуры, по Е.Л. Гороховскому, то есть, к 330-420 гг. (Бобровська, 1997, рис. 1).

Длина бронзовой фибулы с фасетированной спинкой — 42 мм. Сохранились пружинный аппарат с нижней тетивой, игла. Она имеет плавно сужающуюся ножку, спинку треугольного сечения и относится к типу B2в, по классификации Е.Л. Гороховского. Такие фибулы существовали в Журавской фазе. По корреляции датировок ведровидной подвески, бронзовой фибулы и костяного гребня существование полуземлянки 1 участка В стоит относить к финалу ступени С3 — началу ступени D1.

Планомерные исследования поселения Войтенки 1 находятся в начальной стадии, но по материалам этих трех сооружений можно сделать вывод о, по крайней мере, двух этапах заселения площади этого памятника. Первый этап связан с носителями древностей ти-

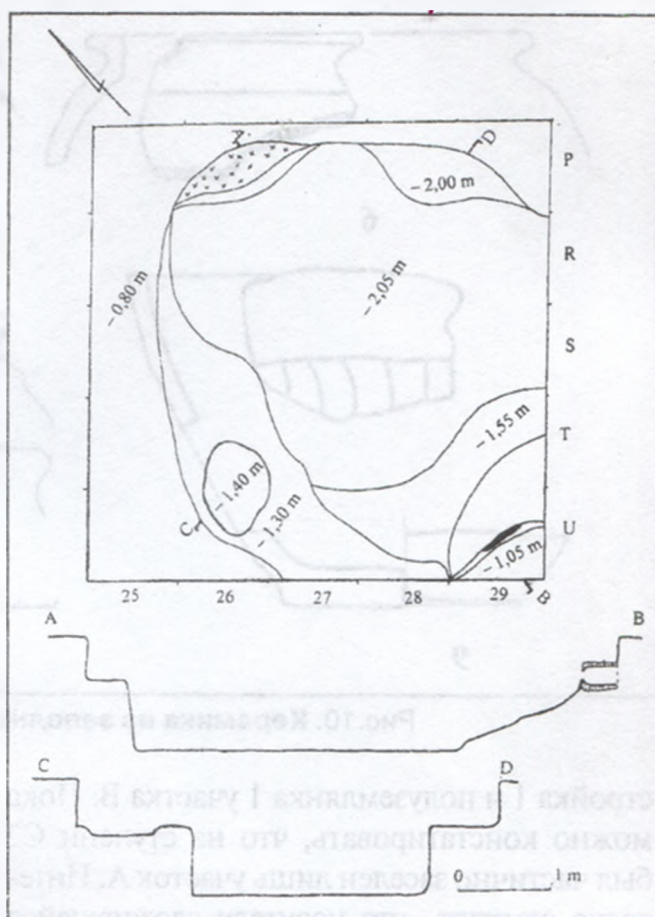

Рис.9. План и профили полуземлянки 1 участка В.

па Черепин-Демьянов с Верхнего Поднестровья, которые явились создателями памятников «горизонта Боромля» с черняховскими элементами в Днепро-Донецкой лесостепи. Сооружение 1 участка А соотносится с этим явлением и относится к ступени С2. Второй этап связан с носителями классической, сложившейся черняховской культуры, которая в регионе отождествляется нами с Косановской, Масловской и Журавской фазами. К этому времени относятся легкая по-

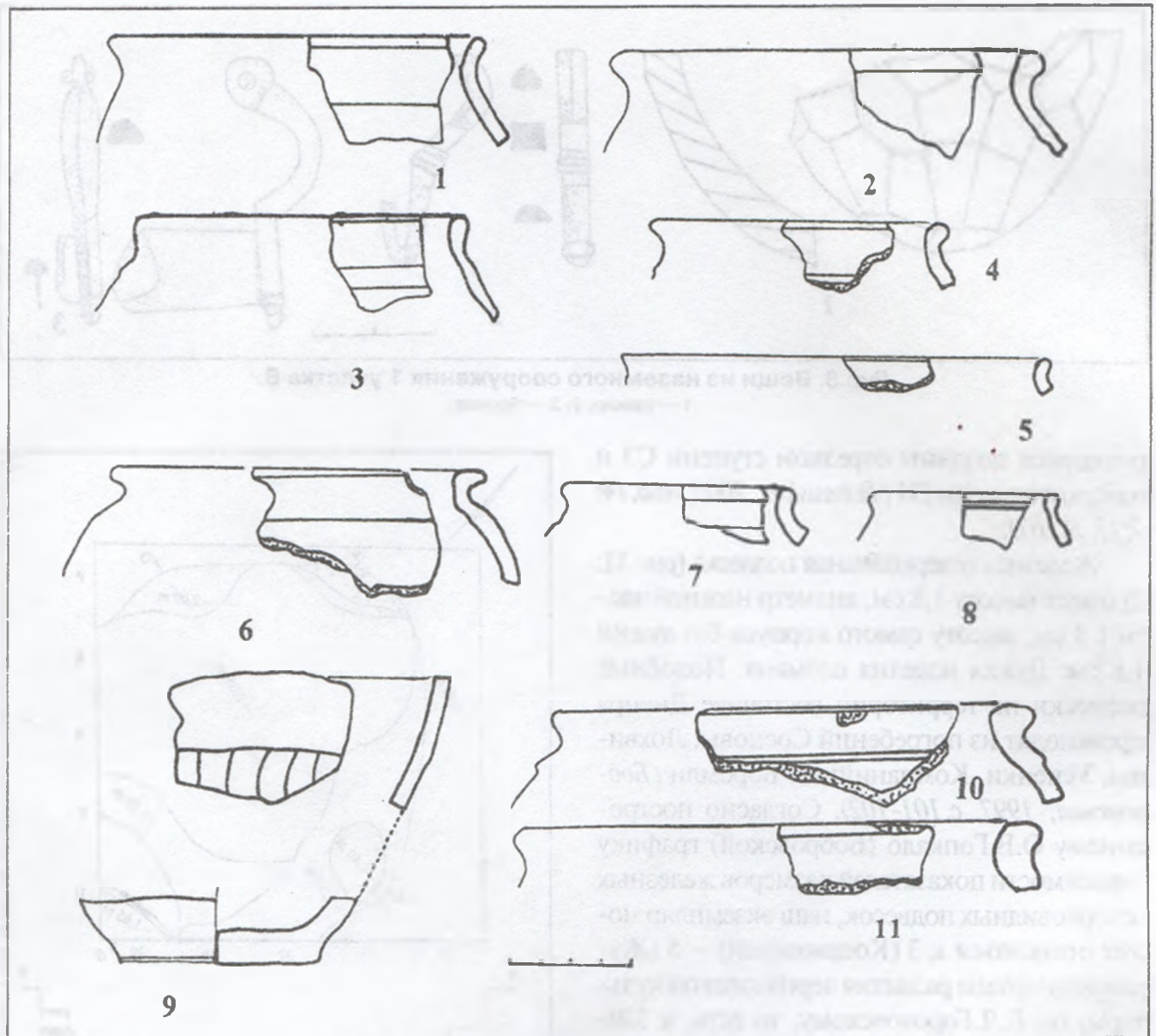

Рис.10. Керамика из заполнения полуземлянки 1 участка В.

стройка 1 и полуземлянка 1 участка В. Пока можно констатировать, что на ступени С2 был частично заселен лишь участок А. Интересно отметить, что носители сложившейся черняховской культуры порой селились в тех же местах, где до этого проживали носители памятников «горизонта Боромля».

Литература

- Баран В.Д. Черняхівська культура. – Київ: Наук. думка, 1981. – 264 с.
- Баран В.Д., Гопкало О.В. Черняхівські поселення басейну Гнилої Липи. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2005. – 144 с.
- Гавритухин И. Хронологические индикаторы финала черняховской культуры // Сто лет черняховской культуре. – Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. – С.48-86.

Гей О.А., Бажан И.А. Хронология эпохи «готских» походов (на территории Восточной Европы и Кавказа). – Москва, 1997. – 144 с.

Гороховский Е.Л. Хронология черняховских могильников лесостепной Украины // Тр. V Международного конгресса археологов-славистов. – Киев: Наук. думка, 1988. – Т.4. – С.34-46.

Гороховский Е.Л., Гопкало О.В. Фибулы VII группы О.Альмгрена в ареале черняховской культуры // Археологія давніх слов'ян: Дослідження і матеріали. – Київ: вид. ІА НАНУ, 2004. – С.103-130.

Любичев М.В. Отчет об исследованиях Славянской археологической экспедиции Харьковского Национального университета имени В.Н. Каразина в 2004 году. – Харьков, 2005 // НА ИА НАНУ.

Любичев М.В., Мызгин К.В., Варачева К.Г. Отчет о работе Германо-Славянской археологической экспедиции Харьковского Национального университета имени В.Н.Каразина в 2005 году. – Харьков, 2006 // НА ИА НАНУ.

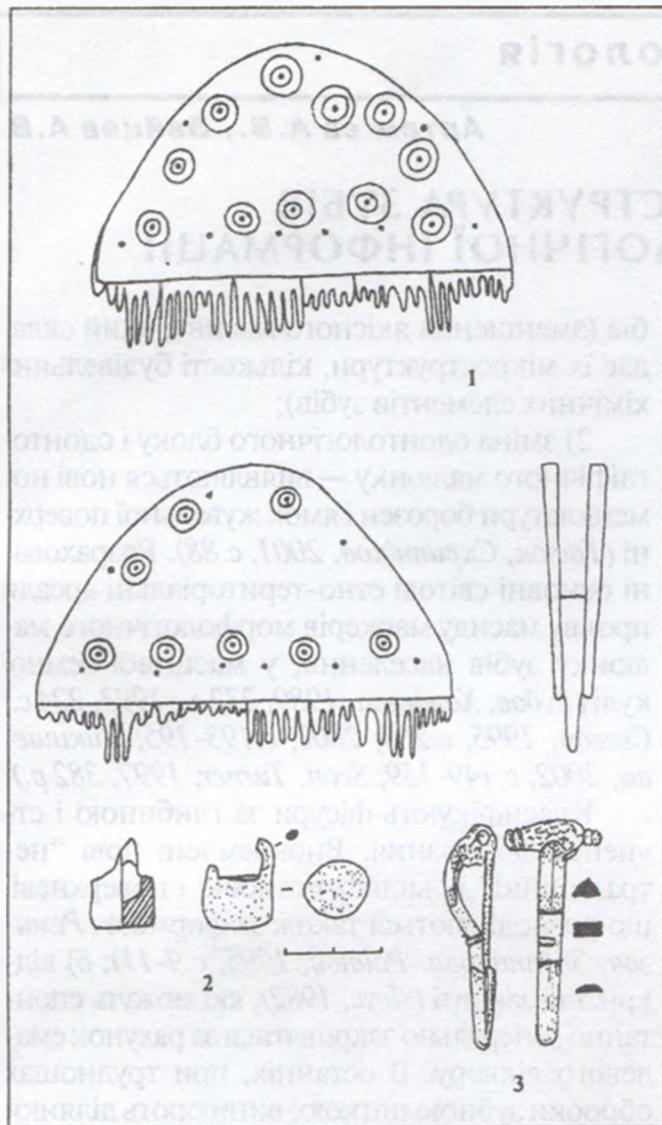

Рис.11. **Вещи из полуземлянки 1 участка В.**
1 – кость, 2 – железо, 3 – бронза.

Магомедов Б. Черняховская культура: Проблема этноса. – Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001. – 290 с.

Никитина Г.Ф. Гребни черняховской культуры // СА. – Москва, 1969. – №1. – С.147-159.

Обломский А.М. О времени появления черняховского населения на территории Днепроовского Левобережья // Сто лет черняховской культуре. – Киев: изд. ИА НАНУ, 1999. – С.26-38.

Обломский А.М. Днепроовское лесостепное Левобережье в позднееримское и гуннское время. – Москва: Наука, 2002. – 256 с.

Сымонович Э.А. Букреевка 2 – селище второй четверти I тыс. н.э. возле Курска // Материалы и исследования по археологии Днепроовского Левобережья. – Курск, 1990. – С.78-110.

Шишкин Р.Г. Классификация и типология трехслойных гребней черняховской культуры // Сто років вивчення культури полів поховань на Україні. – Київ, 1999. – С.43-48.

Шрамко Б.А., Дьяченко А.Г. Отчет об археологических исследованиях Славянского отряда Скифо-Славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в бассейне рек Мерлы и Северского Донца в 1975 г. – Харьков, 1976 // НА ИА НАНУ. – 1975/95.

Шукин М.Б. Готский путь. – Санкт-Петербург: изд. Фил. фак. СПб. ГУ, 2005. – 576 с.

Die Alamannen. – Stuttgart: Theiss, 2001. – 528 s.

Petrauskas O.V. Die Gräberfelder der Cernjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. – 2003. – Bd.84. – S.223-351.

Любичев М.В.

**Про споруди на селищі
черняхівської культури Войтенки 1**
(за матеріалами розкопок 2004-2005 рр.)
Резюме

Пам'ятка знаходиться поблизу старовинного торгового шляху на Дніпро-Донецькому вододілі. Легка наземна будівля 1 знайдена на ділянці А поселення. У її заповненні знаходилась ліпна кераміка типу Черепин-Дем'янів. Поряд із спорудою виявлена фібула типу Альмгрен VII. На ділянці В вивчені залишки легкої наземної будівлі 1 та житло-напівземлянка 1 з піччю, яку вирізано у материк. З напівземлянки походить кружальна кераміка, кістяний гребінь Томас I, відерцеподібна підвіска, підв'язна бронзова фібула

19.04.2006

МІКРОСКОПІЧНА СТРУКТУРА ЗУБІВ ЯК ДЖЕРЕЛО АНТРОПОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. характеризується бурхливим розвитком хвороб, які раніше зустрічалися рідко, або ж взагалі були невідомі. З'явилися атипові види патологій. Це стосується і захворювань зубів, де відзначено сплески форм карієсу, які у минулому людства були рідкісними. Наприклад, за розповсюдженістю на перше місце виходить фісурний карієс (ураження оклюзійних поверхонь) (Каськова, Журавльова, 2000, с.55-57; 2001, с.50-53; Журавльова, 2003, с.18), при домінуючому, не так давно, апроксимальному виді хвороби. В молочних зубах описані циркулярна (радіальна, кільцева) та плоска форми карієсу (Куцевляк, 2002, с.18-23), що взагалі раніше не зустрічалися.

Відомі випадки, коли внаслідок та слідом за поверхневим (карієс в межах емалі), у плині кількох годин розвивається середній (в емалево-дентинній області), а далі — глибокий карієс (перфоративний), аж до важких випадків його ускладнень, таких як гранулюючий періодонтит. На разі це пояснюється особливо підвищеною реакцією на патологічний процес.

Такі відхилення умовно пов'язують (Павленко, Скрипников, Шешукова, 1998, с.24; Хельвіг, Климек, Аттин, 1999, с.108-112): а) з диспропорцією росту, за якої виникають дисфункції систем і морфо-функціональна незрілість твердих тканин зубів, що рано прорізаються, — особливо, перших постійних молярів, перших представників другої дентиції; б) редукцією зубо-щелепнолицьової ділянки — особливостями морфогенезу та анатомо-морфологічних характеристик будови жувальної поверхні, анатомії заглиблень фісур. Якщо до диспропорції росту відносять ретардацію (збільшення часу і тривалості репродуктивного періоду) й акцелерацію (прискорений розвиток організму), то редукція жувальної системи також поділяється на кілька рівнів, тісно пов'язаних саме з акцелерацією:

1) грацилізація всього скелету (в тому числі кісткової основи щелеп) і покривів зу-

бів (зменшення якісного масиву, який складає їх мікроструктури, кількості будівельних хімічних елементів зубів);

2) зміна одонтологічного блоку і одонто-гліфічного малюнку — виявляються нові номенклатури борозен і ямок жувальної поверхні (Гасюк, Скрипников, 2001, с.88). Розраховані основні світові етно-територіальні ареали прояву масиву маркерів морфологічного малюнку зубів населення, у масштабі земної кулі (Зубов, Халдеева, 1989, 232 с.; 1993, 224 с.; Сегеда, 1995, с.208; 2001, с.193-195; Чикишева, 2002, с.149-159; Scott, Turner, 1997, 382 р.).

Класифікують фісури за глибиною і ступенем дозрівання. Виокремлені нові “нетрадиційні” їх види: а) глибокі і поверхневі, що розподіляються також за формою (Ремизов, Звонникова, Райнов, 1995, с.9-11); б) відкриті та закриті (Леус, 1982), які можуть спонтанно мінерально закриватися за рахунок емалевого ліквору. В останніх, при труднощах обробки зубною щіткою, виникають ділянки накопичення мікроорганізмів, продуктів кліткового розпаду, не видаляються залишки їжі.

3) редукція зубів (зменшення кількості окремих органів жування; витіюватість форм — підвищений прояв рудиментарних структур (Неваленний, Зезекало, 2005, с.40-41); скрученість коріння, важка прохідність кореневих каналів).

Необхідно враховувати, що явище акцелерації не є новітнім надбанням людства — воно циклічно повторюється і залежить від наявності маючих свої перерви епохальних подій. Це пов'язане, ймовірно, з багатьма причинами. Серед них періоди високої активності сонця — порівняно великий розквіт зеленого покриття Землі. Проте сучасний прискорений розвиток людини має свої специфічні риси: весь одонтологічний блок не встигає перебудовуватися в умовах сучасного середовища проживання, що швидко погіршується.

На сьогодні спостерігаються швидко прогресуючі зміни у мікроодонтологічній

схемі. Академіком В.Р.Окушкою (Окушко, 2002, с.30-32) запропонована концепція, що поєднує епідеміологію карієсу з феноменом акцелерації фізичного розвитку та передчасного прорізування зубів (Окушко, 1971). Подібної думки дотримувався також Д.С.Саркісов (1987).

Для розуміння цих порушень слід стисло зупинитися на гістологічній будові органу жування. При цьому не можна уникнути факту обов'язкового сумісного і поєданого розгляду обох скелетів — “щитового” і “осьового”. Поєднання зовнішнього і внутрішнього скелетів зазнає різних, не завжди позитивних перетворень. Системні хвороби (остеомаляція, хвороба Реклінгхаузена) ведуть іноді до загальної демінералізації кісткового скелету. Проте, зуби подібні порушення минають. Відбувається це тому, що фізіологічно кістки та зуби неоднакові і будуються принципово по-різному (Зайцев, Артемьев, 2004, с.2-4). З'ясуємо ці відмінності.

“Осьовий” скелет — за допомогою відведень, мінералізації центральних ділянок, глибин самого організму. Це гнучка, мінлива та незупинна перебудова, в якій сплетені мікроскопічні частини розпаду і осередки знов утвореної тканини. Процес розповсюджується вглиб, завширшки і заввишки. Кістка пронизана фолькмановими і гаверсовими каналами, що несуть артеріоли і венули, котрі доставляють матеріали й енергетичні речовини. Відпрацьована тканинна рідина виводиться венозним руслом.

“Щитовий” — утворюється із речовин, переміщених зсередини організму в зовнішньому напрямку. Тканини зуба мінералізуються первісно, не змінюючись. Відбувається “розподіл” органічних і неорганічних компонентів, які формують безкліткові смугасті структури або мінералізують товщу раніше створеного остова. Це відбувається завжди від центра до периферії. Остеокластичної, гладкої або інших видів резорбції в цих тканинах немає. Ріст проходить за допомогою нашаровування знов утворених структур. Постійно нарощуються прошарки, залишаючи морфологічний слід, у вигляді смужок, котрі повторюють контури об'єкту. Така хвилястість часто сприймається як “ритмоструктура” (Скрипников, 2002, с.33-34), так як відображає ендогенні чи екзогенні біоритми. Тому при ушкодженнях і деструкції (стирання, перело-

ми), на відміну від кістки, місцева реакція спрямована в один бік. До зони дефекту радіальними шляхами підтягуються компоненти, необхідні для відновлення оболонок.

Твердотканинна маса зуба повністю позбавлена кліткового складу. Цим пояснюється її нездатність змінюватися. Всі метаболічні процеси відбуваються в клітинах пульпи, тобто йдуть від підлеглих м'яких тканин. Сюди, у м'які тканини, забезпечується доставка інгредієнтів обміну, дихання. Безпосередньо тут, упритул до твердої основи, розташований шар спеціальних клітин. Звідси починається позасудинне транспортне русло, яке пронизує зовнішній скелет і постачає його додатковими порціями речовин, необхідних для мінералізації тканини і, при необхідності, для її відтворення (Ковалев, Павленко, 2001, с.20-23; Гамзаев, 2003, с.54). Це місце кінцевого “складування” мінералів, виключених із процесів біологічного обміну.

Відомі два види смугастих структур емалі. Перший — великі шари, замкнені між лініями Ретціуса, що налічують сотні мікрометрів, котрі розпізнаються навіть при невеликому збільшенні. Їх умовно називають шарами першого порядку. При більш значному і потужному збільшенні, особливо, електронно-мікроскопічному, виявляються й інші шари — товщиною 4-8 мкм, які залягають паралельно шарам першого порядку, виступаючи їх складовою частиною. В стоматологічній літературі ці шари, зазвичай, називають “поперечною зкресленістю” емалевих призм, або як шари “другого порядку” і мікрошари. До слоїстих структур належать: неонатальні лінії, лінії Ретціуса, первинний дентин, цемент.

Неонатальні лінії — одномоментні багаточисленні перебудови в усіх системах організму (помітні й у молочних зубах), відмітка масштабної події — народження. Сьогодні невідомо ні те, що відбувається в цей відповідальний момент у емалобластах, ні те, чому і як це відображається на результаті їх функцій.

Лінії Ретціуса — система паралельних ліній, що пронизують емаль, які, повторюють зовнішню конфігурацію органу. В мікроскопі лінії мають вигляд концентричних овалів, які нагадують річні кільця на зрізах стовбурів дерев. Вихід цих шарів першого порядку на поверхні емалі відображається на її рельєфі

— виступають проміжки між ними. Чергування напластовувань складає картину концентричних перекім, всередині яких зберігаються шари другого порядку — “поперечна зкресленість” емалевих призм.

Характер ліній Ретціуса встановлений на основі співставлення їх частоти зі строками формування емалі. Близьке співпадіння числа ліній із числом місяців змушує вважати їх мітками навколومیсячного біологічного циклу. Схоже, що це відмітки позитивного місячного циклу, “заведеного” мільярди років тому, ще у часи первинного океану. В будь-якому випадку, можна впевнено стверджувати про біоритмологічний характер шарів, який відображає циклічність процесів гістогенезу. При цьому зазначимо, що за інтенсивністю ліній Ретціуса порівнюються з неонатальною лінією — наслідком родового стресу. Це повинно бути розцінене як підтвердження значущості зрушень, які відбуваються при зміні фаз навколومیсячних біологічних циклів.

Ритмоструктури особливо помітні на препаратах зубів молодих людей та дітей. “З віком відбувається їх затушовування. Окремі елементи стають все менш помітними, контурованими. При цьому ділянки емалі, що зазнали механічного навантаження, гомогенізуються в першу чергу. При сильному збільшенні виразно видно, що гомогенізація йде за рахунок вторинно відкладених “інородних” кристалів, ховаючих контури структур емалі. Ці кристали, будучи різних розмірів, форм і орієнтації виявляються менш стійкими до кислот. Тому при протравленні зразків емалі відбувається немов би проявлення вихідних замаскованих структур, які стали непомітними у ході мінералізації. Таке своєрідне омоложення обліку спостерігається особливо яскраво на протравлених шліфах, при розгляді їх в поляризованому світлі. Кислоти, розщеплюючи, у першу чергу, більш пізніші і менш організовані відкладення кристалів, призводять до кращого розщеплення емалі на шари, які відповідають біоритмам гістогенезу емалі.

Ще більш виразно це вторинне проявлення ритмоструктур відбувається при демінералізації, викликаній каріозним процесом. Осередки підповерхневої демінералізації на шліфах емалі завжди пронизані смугами найбільш інтенсивної демінералізації. Вони починаються близько до центру осередку, пе-

ретинаять всі його зони і укорінюються у візуально незмінній частині емалі. Таким чином, лінії Ретціуса є ділянками, найменш стійкими до карієсної демінералізації” (Окушко, 2002, с.31). Саме на властивості шарів більш чітко відобразитися під час враження каріозною хворобою варто звернути безпосередню увагу, особливо в цій публікації. Це та обставина, яку потрібно підкреслити й до цього факту необхідно буде повернутися.

Перикіми — це виходяча на поверхню емалі її внутрішня шаруватість: “...їх теж варто віднести до ритмоструктур. У біологічному змісті ця хвилястість відповідає хвилястості, яку спостерігаємо на поверхні раковин і стулочок молюсків. Залежно від того, під яким кутом виходить назовні шар, перикіми розрізняються за профілем. Більш пологі й мінералізовані — поблизу екватора, у пришийковій зоні вони наближаються до форми плоских шаблів, більш пухких. Гребінь перикім — їх найбільш опукла частина — відповідає середній частині шару. З віком рельєф перикім стирається і зникає. Однак феномен виходу на поверхню шарів зберігається, він може бути виявлений знов-таки травленням поверхні емалі. У таких умовах шаруваті структури стають навіть ще більш виразними. Краще протравлюються проміжні, більш пухкі зони, що відповідають тим же лініям Ретціуса. Ці ділянки є пористими зонами зі зниженою кислотостійкістю” (Окушко, 2002, с.31-32).

Саме у логвинках, між перикімами, створюються сприятливі умови для мікробнокислотного впровадження, розчинення продуктами розпаду й життєдіяльності штамів мікроорганізмів. Особливо вразливі ці структури відразу після прорізування зуба, коли пори ще максимально відкриті. Ця пористість на крутому схилі перикім — прояв мікросхаруватості “поперечної зкресленості” призм. Ознаки смугастості проглядаються і при початковому карієсі. При лабораторній же демінералізації зразків емалі або її моделі шаруватість не виражена. Все це дозволяє припустити, що при карієсі мікробами первинно метаболізується емалева рідина. Першою гине лімфа емалі — амінокислотний бульйон (ліквор, що допомагає мінералізації). Патогенна флора розчиняє кристали і ферментує органіку. Напрямок наступної інвазії мікроорганізмів йде за принципом наймен-

шого опору, згідно із вектором добових і навколомісячних ритмоструктур, відповідаючи лініям вологоносної пористості “клеючих” шарів. Активніше йде таке проростання мікробів у більше пухких ділянках.

“Поперечна зкресленість” емалевих призм. Те, що їхня впорядкованість є одним із проявів біоритмів, визначено біологами. Встановлено, що єдиний добовий ритм мінералізації різних смугастих біоструктур — 4-8 мкм на добу. Вчені дійшли висновку про універсальність цієї константи формування мінералізованих тканин. Шаруватість зубів, ступок, панцирів — реальний і надійний показник, за яким фахівці-зоологи можуть визначити вік окремої особини (за кількістю сезонних концентричних смуг на поверхні плакоїдної луски у деяких випадках можна визначити вік риби). У тих органах, де ріст безперервний і триває протягом всього життя, можливо точно визначити кількість днів, прожитих твариною. Зубна емаль людини такою можливістю не відрізняється. Однак, теоретично можна підрахувати на нестертому зубі тривалість його формування. Потрібно акцентувати увагу на тому, що в цілісній системі перебудова одного елемента завжди призводить до змін в інших. Тому поява нових різновидів старої патології у дентальних органах повинна вказувати на зміну параметрів середовища ротової порожнини, що не спостерігалось раніше, а також на появу морфологічних змін і нетипових у недалекому минулому патологічних процесів.

В емалі, дентині, цементі, функціонує згаданий порядок формування шарів. Добовий біоритм — синхронне наростання й падіння цієї швидкості протягом доби — викликає чергування менш і більш щільних мінералізованих шарів. При цьому відстань поміж сусідніми шарами ритмоструктур другого порядку в емалі коливається у межах 4-8 мкм.

Таким чином, “поперечна зкресленість” є відбиттям фундаментальної біологічної закономірності. Це мітки тих часів, коли наші найдавніші предки навчилися конструювати собі мінералізований захист — зовнішній кістяк. Зміна дня й ночі (світла-темряви, тепла-холоду, приливу-відливу) тоді запустили циклічний процес, що з тих пір надійно й незмінно повторюється в кожній із незліченних особин, незліченних видів і типів зовнішнього кістяка (Окушко, 2002, с.32).

Визнання факту, що товщина добового шару мінералізованих ритмоструктур — універсальна біологічна константа — є досить істотним. Це свідчить про те, що для повноцінного формування емалі певного зуба потрібна певна кількість “добо-шарів”. Якщо, за тими чи іншими причинами, відпущені природою строки зміняться, повинні змінитися або сумарний обсяг тканини, або ширина “добо-шарів”.

Акцелерація фізичного розвитку призвела до прискореного на півтора року і більше формування й прорізування зубів. Хоча їх розміри та товщина емалі при цьому виявляються не меншими, а навпаки, навіть більшими, ніж у менш акцелерованих індивідів. При цьому мова йде про значне прискорення, вимірюване сотнями діб. За рахунок економії часу, згідно із наведеним, товщина емалі повинна була б зменшитися на частки сантиметру! Оскільки відбувається прямо протилежне, варто дотримуватися думки, що тут мають місце серйозні відхилення від загальнобіологічних закономірностей. Умови прискореного фізичного розвитку вичавлюють максимум швидкості на кожному оберті добового ритму. Для того, щоб у стислий термін утворився могутніший шар емалі, повинні працювати механізми, що змушують постійно й значно перевищувати біологічно оптимальну швидкість формування кожного шару. Можливості надходження пластичних компонентів обмежені енергетичними можливостями організму, а це призводить до того, що кожний шар, виявляючись більш ширшим, повинен бути менш щільним, менш повноцінним, а вся емаль — занадто пухкою. Це також вказує на те, що існує якась причина, що викликає подібні наслідки, пов'язана саме з екологією.

Досить вагомими докази вірності цього положення можна отримати з вивчення емалі ретинованих та полуретинованих третіх молярів (морфометричні результати досліджень емалі в акцелерованих і неакцелерованих популяціях на даний час ще не отримані). “При скануванні мікротвердості шліфів емалі цих зубів були виявлені відносно більш пухкі “м'які” зони. При глибокому висушуванні зразків ці зони здобували помітний блідий відтінок. Вони не мали ніякого відношення до каріозних вогнищ демінералізації, локалізуючись у дентинно-емалевому з'єд-

нанні, в центральній частині та в області “імунних зон”. Більше того, ці ділянки виявлялися в емалі повністю ретинованих зубів, що не мали контакту із флорою порожнини рота. При вивченні зразків були отримані електроннограми, на яких простежувалися емалеві призми з чітко виявленою поперечною зкресленістю. При потужньому збільшенні (близько 40 тис. разів) виявлено, що темні смуги у дійсності є виразною системою заглибин. Таким чином, кожний мінералізований добовий шар емалі виявляється відмежованим від сусіднього прошарком, утвореним ланцюжком порожнин. “Білясті” зони виявилися зонами з більш вираженою “прошарованістю”. В них кількість і розміри заглиблень були значно більшими. Їхня морфометрія виявила, що загальний об’єм цих порожнин у пухких зонах майже в два рази перевищував такий у сусідніх. Середня мікротвердість відповідних ділянок відрізнялася більш ніж у два рази. Таким чином, пористість добових ритмоструктур та перевага заглиблень збігаються з більшою вологоємністю й меншою твердістю, і все це характеризує пухкі зони — з вираженою розмежованістю шарів. Частота їхнього виявлення в осіб з різним ступенем “зубної” акцелерованості різна. В зубах, що прорізувалися рано, до 19 років, середнє число цих “пухких зон” було близько 6. А в групі затриманого прорізування або ретенції — майже на порядок менше — 0,9” (Окушко, 2002, с.33).

Отже, маючи в аналізі другі й треті моляри постійного прикусу, перші з яких прорізуються у віці, близькому до 12, а другі — до 14-17-19 років життя (строк їхнього формування закінчується у межах 2-4 років після прорізування) — “зуби мудрості” можуть з’явитися у віковому інтервалі 20-30 років (Старикова, 2005, с.19), можна визначити досить точно вік в цілому для періоду, відповідного формуванню постійного прикусу — 12-21 рік. Крім того, вік до 20 років супроводжується незначною зношеністю зубів. Для деяких етнокультурних спільнот минулого вік 21 рік — це середній вік дожиття. У ті віддалені від наших днів епохи люди часто гинули молодими.

Якщо аналізувати молочну зміну, то період формування тимчасових зубів закінчується до 30 місяців життя, при цьому строки формування коренів другого моляра тимчасового прикусу — 5-6 років. Цим відкрива-

ються широкі можливості для уточнення вікових категорій в антропо-одонтологічній практиці та в історичному доборі (Фалин, 1961, с.3-12).

Емаль зіткана з чітких ритмоструктур. Вони несуть в собі інформацію про темпи розвитку емалі, істотно відмінну в різних індивідів (Скрипников, 2000, с.81-82; 2003, с.35). Це розходження пояснює низьку карієсопійність акцелерованих популяцій. Прискорений розвиток зуба — вкрай несприятлива умова для формування компактної, стійкої емалі зі слабкою шаруватістю. На той же час саме такі структури швидше і повніше дозрівають після прорізування зуба. Вікове дозрівання або функціональна навантаженість можуть лише якоюсь мірою компенсувати “надлишкову прошаруватість” емалі і, відповідно, її схильність до карієсу. Чим більше пор, чим більший обсяг, займаний ліквором, тим більш привабливі для мікробної колонізації надра емалі.

Ці відомості доповнюються даними про внутрішньотканинну транспортну систему емалі (Крапивин, 1995, с.21), якою надходять до неї мінерали і за якою, у певних умовах, відбувається інфікування. Виявилось, що давно відкриті ламели і пучки, колби, емалеві каналці, є зримою часткою абсолютно регулярної системи органічних “меридіанів”, які проводять розчини з боку пульпи (вони йдуть від дентину і відкриваються на поверхні емалі).

Отже, всі згадані основи враження зубів, мікробного вторгнення до “сітки” емалі, що відбуваються при редукції зубошелепної системи, нам знадобилося перелічити, щоб продемонструвати можливості використання й застосування цих показників для реконструкції життєдіяльності наших далеких пращурів.

Ритмоструктури зовнішнього кістяка побудовані “назавжди” за найдревнішими біологічними законами. Все, що відбувається й може відбуватися із зубом за своєю біологічною сутністю, тотожне подіям, що відбуваються й відбувалися у всіх зовнішніх кістяках. Зуб — одне із найбільш патріархальних утворень, що дійшли до нас у майже незмінному вигляді із давніх геологічних епох. Важливо, що він несе в собі “закодовану” інформацію про кожного окремого індивіда, і ця обставина може бути врахована й використана не тільки в медицині, а й в історичних науках.

При цьому очевидно, що клініцист, озброєний відомостями про причини, механізм, характер клінічних проявів захворювання (зокрема, карієсу) про кожну окремо взятую людину, може значно розширити та збагатити інформативне поле для палеоантропологічних та демографічних досліджень (*Кислий, Каприщын, 1994, с. 162*). Також можуть бути отримані ще не прогнозовані, несподівані результати, зокрема, при об'єднанні знань про ритмоструктури і причинно-наслідкового зв'язку клінічної картини порушень. Крім того, перераховані ознаки прискорення розвитку, в перспективі, можуть слугувати надійним джерелом визначення часу існування одонтологічного органу. А це значить — бути корисними при встановленні датування нашарувань та в цілому часу існування тих чи інших пам'яток археології й історії, де органи жування були виявлені, з уточненням палеоекологічних умов. Відмінності сучасних зубів з ознаками акцелерації від зубів стародавньої людини досить істотні. Й у такій якості одонтологічні органи гідні найпильнішого розгляду й осмислення.

Література

- Гамзаев Б.М. О роли зубного ликвора в кариозном процессе // Новое в стоматологии. — Москва, 2003. — № 6. — С.54.
- Гасюк А.П., Скрипников П.М. Атлас одонтогліфіки людини. — Полтава, 2001. — 88 с.
- Журавльова Ю.І. Обґрунтування профілактики фісурного карієсу у дітей з урахуванням одонтогліфіки перших постійних молярів: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Полтава, 2003. — 18 с.
- Зайцев А.В., Артемьев А.В. К вопросу об эволюционном значении дентина // АЛЛУ. — Полтава: Археология, 2004. — № 1-2. — С.2-4.
- Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в современной антропологии. — Москва: Наука, 1989. — 232 с.
- Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в антропогенетике. — Москва: Наука, 1993. — 224 с.
- Каськова Л.Ф., Журавлёва Ю.И. Распространённость кариеса зубов у детей в зависимости от экологических факторов // Вплив екологічного оточення на стан здоров'я дітей: Матер. міжнар. наук-практ. конф. — Полтава, 2000. — С.55-57.
- Каськова Л.Ф., Журавльова Ю.І. Характеристика ураженості карієсом перших постійних молярів в залежності від одонтогліфіки жувальної поверхні // Проблеми екології та медицини. — Полтава: вид. УМСА, 2001. — Т. 5. — № 1-2. — С.50-53.
- Кислый А.Е., Каприщын И.И. Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. — Запорожье, 1994. — 162 с.
- Ковалев Е.В., Павленко С.А. Закономерности морфофункциональных отношений в пульпе зуба человека // Современная стоматология. — Москва, 2001. — № 4. — С.20-23.
- Крапивин С.С. Транспортные пути эмали и их кли-

ническое значение: Автореф. дис. ... канд. мед. наук. — Киев, 1995. — 21 с.

Кучевьяк В.И. Детская терапевтическая стоматология / Уч. пособие для студ. стомат. фак-та и врачей-интернов. — Балаклея: ИИК "Балаклеяшина", 2002. — 420 с.

Неваленний М.М., Зезекало І.Ю. Деякі особливості редукції ЗШЛС полтавчан в різні історичні періоди // Актуальні проблеми стоматології: ТД Всеукр. студ. наук. конф. (Полтава, 19 квітня 2005 р.). — Полтава, 2005. — С.40-41.

Окушко В.Р. Зуб в качестве реликта наружного скелета // Новое в стоматологии. — Москва, 2002. — № 6. — С.29-33.

Павленко Л.Г., Скрипников П.Н., Шешукова О.В. Профилактика фиссурного кариеса / Методическое пособие для врачей-интернов и курсантов. — Полтава, 1998. — 24 с.

Ремизов С.М., Звонникова Л.В., Райнов Н.А. Особенности развития кариеса в фиссурах зубов человека по данным микротвёрдости // Стоматология. — Москва, 1995. — № 1. — С.9-11.

Сегеда С.П. Основы антропологии. — Київ: Либідь, 1995. — 208 с.

Сегеда С.П. Антропология. — Київ: Либідь, 2001. — 336 с.

Скрипников П.Н. Морфометрические особенности строения линий Ретциуса с позиции интегративной антропологии // Функциональная морфология и клиническая медицина. — Ростов-на-Дону, 2000. — С.81-82.

Скрипников П.Н. Линии Ретциуса эмали зуба как показатель биоритмологии // Проблеми екології та медицини. — Полтава: изд. УМСА, 2002. — Т. 6. — № 6. — С.33-34.

Скрипников П.М. Розвіток та структурно-функціональні особливості емалі зубів людини: Автореф. дис. ... докт. мед. наук. — Харків, 2003. — 35 с.

Старикова Е.Ю. К статистике дистопии и ретенции нижнего "зуба мудрости" // Актуальні проблеми стоматології: ТД Всеукр. студ. наук. конф. (Полтава, 19 квітня 2005 р.). — Полтава, 2005. — С.19.

Фалин Л.И. Гистологические и гистохимические исследования зубов человека бронзового и каменного века // Стоматология. — Москва, 1961. — № 1. — С.3-12.

Хельвиг Э., Климек И., Аггин Т. Терапевтическая стоматология / Под ред. А.М. Политуна, Н.И. Смоляра. — Пер. с нем. — Львов: Гал Дент, 1999. — 409 с.

Чикишева Т.А. Особенности зубной системы ранних кочевников горного Алтая // Археология, этнография и антропология Евразии. — Новосибирск, 2002. — № 1 (9). — С.149-159.

Scott R.G., Turner II Ch.G. The anthropology of modern human teeth. Dental morphology and its variation in recent human populations. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997. — P.382.

Артемьев А.В., Зайцев А.В.

Микроскопическая структура зубов как источник антропологической информации Резюме

В публикации обсуждаются результаты исследований, полученных на основе изучения микростоматологического русла зубов. Рассматривается значение этих данных с целью использования в исторической антропологии.

31.10.2006

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ НА ТЕРИТОРІЇ ТА В ОКОЛИЦЯХ БІЛЬСЬКОГО АРХЕОЛОГІЧНОГО КОМПЛЕКСУ

Територія Більського городища та його околиці є чи не найкраще вивченим в археологічному плані мікрорегіоном Полтавщини. Під час більш ніж вікової історії досліджень цього району Поворскля відкрито величезну кількість пам'яток, що в часовому аспекті відносяться до широкого хронологічного діапазону — від доби мезоліту до пізньосередньовічного часу. Досить представницькими у цьому переліку видаються пам'ятки пізньобронзової доби, а саме зрубної культури, характеристика яких і наводиться у цій роботі.

Старожитності зрубних племен середньої течії р. Ворскла представлені трьома типами пам'яток: поселенськими, поховальними та випадковими знахідками.

Серед поселень пізньобронзової доби в околицях Більського археологічного комплексу, за результатами розвідок та археологічних розкопок, зрубні матеріали трапилися у 5-ти пунктах. Найбільші дослідження проводилися на території селища скіфського часу поблизу с. Лихачівка Котелевського району (розкопки 1977-1983 рр. А. О. Моруженко) (Моруженко, 1978, 1984, 1985). Матеріали епохи пізньої бронзи із розкопок були менш численними, у порівнянні зі скіфськими, хоча доволі виразними (Горбов, Литвиненко, 1998, с. 74-77). На думку авторів публікації, вони черговий раз підтверджують співіснування племен пізньозрубного часу з малобудківським населенням, що прослідковується в синкретичності форм та стилів орнаментации кераміки, знайденої на поселенні (Горбов, Литвиненко, 1998, с. 76-77, рис. 1-4). Невеликі дослідження та розвідки проводилися також на поселеннях Мала Рублівка I та II (с. Мала Рублівка Малорублівської с/р) та Мар'ївка (Мар'їне) I (с. Мар'їне Малорублівської с/р Котелевського району) (Воловик, 1991, с. 16; Берестнев, 1980, с. 252). На поселенні Мала Рублівка I

зрубні матеріали залягають разом із малобудківськими та керамікою скіфського часу (Воловик, 1991, с. 16). На жаль, результати досліджень з цих поселень не оприлюднені друком.

Невеликі рятивні дослідження були також проведені на території відомого різночасового поселення Котельва I в ур. Рубіжне (Андриенко, 1965, арк. 4-7; 1970, арк. 8; Гавриленко, Ткаченко, 1995, с. 93; Гавриленко, 1997, арк. 3; Гейко, 1999, арк. 3; Супруненко, Кулатова, Шерстюк, 2000). Їх наслідком стало виявлення досить потужного культурного шару. Зрубні нашарування перекривають пізньоамні і вкриті невеликим прошарком з матеріалами скіфської доби. Кераміка з поселення репрезентує типовий набір посуду зрубних племен, переважно банкових форм, з присутністю гострореберних посудин. Це, і деяка архаїчність в орнаментации посуду, схиляють до думки про відносно ранній час його існування (Шерстюк, 2005). У колекції знахідок, як і під час попередніх розвідок (Воловик, 1991, с. 16), відзначена присутність кераміки з малобудківськими рисами, але її стратиграфічне відношення до зрубних матеріалів не встановлене. Окремі знахідки зрубної кераміки визначені також на різночасових поселеннях в околицях м. Зіньків (пункти 6 і 10) (Рейда, Луговий, 2002, арк. 5-6).

Крім поселенських пам'яток на території мікрорегіону відомі й кілька поховальних комплексів. Так, в околицях смт. Котельва у 1980-х рр. було розкопано два досить високих кургани — «Безіменна могила» та «Русавцева могила» (Щегленко, 1981; Бойко, 1985). На жаль, матеріали цих досліджень майже не опубліковані. Крім невеликих інформацій у наведених вище публікаціях, певні знахідки з «Русавцевої могили» фігурують у монографічному дослідженні С. І. Берестнева (Берестнев, 2001, с. 93, рис. 84:2; 86:27).

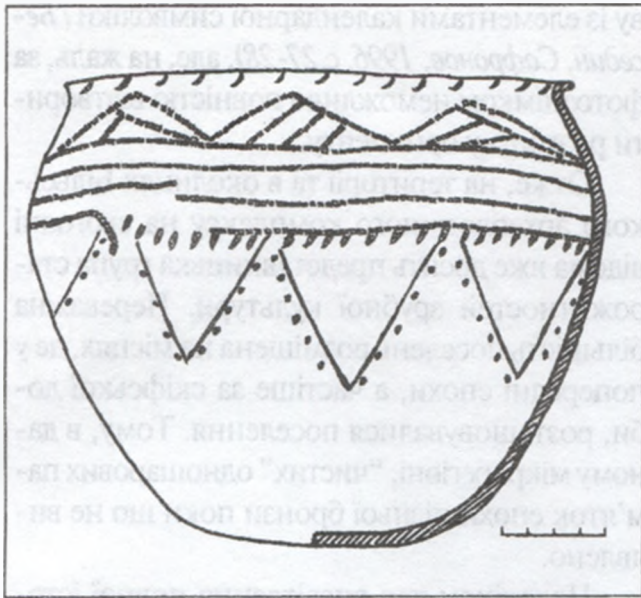

Рис. 1. Ранньозрубний горщик з околиць м. Охтирка Сумської обл. Охтирський краєзнавчий музей.

Так, у «Русавцевій могилі» Ю.М.Бойком досліджено два поховання, вміщені у товщу ямного насипу. Північна орієнтація, дерев'яний зруб досить великих розмірів (2,20х1,74х0,3 м), зі слідами перекриття, залишки дерев'яної посудини із бронзовими заклепками, кинджал із ромбічним перехрестям (Бойко, 1985, с.261; Берестнев, 2001, рис.84:2; 86:27), дерев'яне перекриття в іншому похованні (Бойко, 1985, с.261) свідчать про ранньозрубний час здійснення поховань. А супроводження небіжчика дерев'яною посудиною із бронзовими заклепками, до речі, єдина така знахідка на території північно-західного порубіжжя ареалу розселення носіїв зрубної культури (Отрощенко, 1974; Березанская, Цвек, Ключко, Ляшко, 1994, с.145-147), дає змогу ототожнити похованого із носієм культових функцій — жерцем (Отрощенко, 1990, с.13-14; Цимиданов, 2004, с.55). Ранньозрубні риси простежуються і в основному поховальному комплексі «Безіменної могили» (Шегленко, 1981).

Декілька поховань епохи пізньої бронзи виявлені під час розкопок Лихачівського поселення. Так, у передматериковому шарі селища досліджено 2 безінвентарних поховання «скорчеників» бронзового віку, в супроводі банкової посудини зрубної культури (Моруженко, 1985, с.323). У розкопках VI та VIII теж трапилися поховання епохи бронзи у складі ґрунтового (?) могильника з абашевською (?),

бондарихинською та ранньозрубною керамікою (Моруженко, 1984, с.303), зокрема, комплекс VI/5, датований В.М.Горбовим та Р.О.Литвиненком пізньопокровським часом (Горбов, Литвиненко, 1998, с.74). На жаль, посуд, як і самі поховальні комплекси доби бронзи з Лихачівки, на сьогодні ще не опубліковані.

Ще дві посудини, що, напевне, походили зі зруйнованого зрубного поховання, були знайдені І.А.Зарецьким у 1888 р. біля поли кургану поблизу с.Деревки (Супруненко, 2002, с.58) (сучасна Деревківська с/р Котелевського району). Одна із них має гострореберну форму та штапований орнамент у вигляді двох рядів невеликих, звернутих догори, трикутників композицій, інша — наближена вже до горщикових форм, зі стягнутою передньою частиною, неорнаментована (Супруненко, 1991, с.43, рис.1:1-2). Цей поховальний комплекс також може бути датований ранньозрубним (передсабатинівським) часом.

Слід відмітити і кілька досить цікавих випадкових знахідок пізньобронзової доби, виявлених на території та в околицях Більського археологічного комплексу.

Під час досліджень Східної цитаделі Більського городища Б.А.Шрамком виявлене бронзове вузьке лите втульчасте тесло (долото), з внутрішньою втулкою і жолобчастим лезом (Шрамко, 1975, с.107, рис.1:2). Це знаряддя відноситься до типу 20 (долота і стамески), за Є.М.Черних (Черных, 1976, с.109, табл.XXXI:6-10). А під час розкопок зольника № 28/1990 І.Б.Шрамко в культурному шарі трапився фрагментований псалій із циркульним орнаментом. Щоправда, аналогів йому серед зрубних старожитностей немає, але, його датування серединою XV-XIV ст. (за аналогами з Центральної Європи) (Вальчак, Шрамко, 1996), дає змогу віднести його саме до пізньобронзової епохи.

Пераховані вище знахідки матеріалів зрубного часу з території Більського городища поки що носять суто випадковий характер (на відміну від, наприклад, бондарихинських), і можуть бути пов'язані з одним із численних поселень в окрузі Більська. Скоріше за все, вони були знайдені і реутилізова-

ні вже пізніше, у скіфський час, мешканцями величезного городища.

Можна додати відомості ще про три випадкові знахідки, зроблені у різні часи. Г.Т.Ковпаненко повідомляла про знахідку І.А.Зарецьким біля с.Лихачівка бронзового двовухого кельта із сейминським орнаментом (*Ковпаненко, 1967, с.12*), а на самому Лихачівському поселенні, під час його дослідження, трапилася провушна сокира (*Моруженко, 1984, с.303*). Нею ж, в околицях с.Деревки, під час розвідок 1976 р., знайдено глиняну форму для відливання провушної сокири (*Берестнев, 2001, с.96*). Як і багато інших знахідок та матеріалів епохи пізньої бронзи, вищеперераховані досі не введені до наукового обігу, або ж втрачені.

До наведеного вище можна додати відомості про знахідку ранньозрубного горщика в околицях Охтирки, що зберігається в фондах Охтирського краєзнавчого музею. Судячи з фотознімка, зробленого В.В.Приймаком, посудина має наближену до гостроріберної форму, із заокругленим тулубом, з коротким, різко відігнутим заокругленим краєм. Нижня, приденна, частина горщика плавна, без перегину, переходить у дно. Розміри посудини: діаметри вінця — 19 см, найширшої частини тулуба — 22,7 см, дна — 8 см, висота — 18 см (рис.1).

Орнамент на посудині нанесений відтисками гребінцевого штампуга та насічками тичками і має трьохлінійну систему розміщення, досить звичну для зрубного стилю оздоблення кераміки, що відбиває релігійні погляди іранського населення про тривимірність світоладу (*Палидович, Цимиданов, 1990, с.91; Таркова, 2001, с.24-25*). Перша зона візерунку представлена рядом звернених догори трикутників, кожен із яких заштрихований по-різному. Над ними, під зрізом вінця, насічками прокреслений ряд невеликих заглиблень. Друга — чотирма горизонтальними лініями, причому дві нижні з них — розірвані, а нижня — ще й звернута донизу. Вона і слугує основою для прокреслених трикутників третьої зони, що, відповідно, звернуті вершинами донизу. Їхня основа теж обрамлена рядом насічок. Цілком вірогідно, що тут маємо спра-

ву із елементами календарної символіки (*Беседин, Сафронов, 1996, с.27-28*), але, на жаль, за фотознімком неможливо повністю відтворити розгортку орнаменту.

Отже, на території та в околицях Більського археологічного комплексу на сьогодні відома вже досить представницька група старожитностей зрубної культури. Переважна більшість поселень розміщена на місцях, де у попередні епохи, а частіше за скіфської доби, розташовувалися поселення. Тому, в даному мікрорегіоні, “чистих” одношарових пам’яток епохи пізньої бронзи поки що не виявлено.

Недоліком для висвітлення повної історичної картини заселення цього мікрорегіону в епоху пізньої бронзи є наявність значної кількості ще неопублікованих матеріалів. Проте, вже зараз можна вважати басейн р.Ворскла далеко не периферійним в ареалі розселення зрубних племен. Більшість пам’яток цього часу можна зі впевненістю віднести до ранньозрубного (передсабатинівського) часу, про що вже йшлося раніше при аналізі старожитностей північнішої частини Ворсклинського басейну (*Моруженко, Усачук, 1986*), причому, деякі із них вирізняються своєю неординарністю. У меншій мірі на вказаній території представлені матеріали пізньозрубного часу. Але, навіть ті, що є в наявності, відображають процеси етнокультурних контактів та взаємовпливів ранньобондарихинських і зрубних племен (*Гэрбов, Литвиненко, 1998, с.76-78*).

Література

Андрисенко В.П. Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г. // НА ІА НАНУ. — 1965/71 — Ф.е. — № 5057.

Андрисенко В.П. Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. // НА ІА НАНУ. — Ф.е. — 1970/77.

Березанская С.С., Цвек О.В., Ключко В.И., Ляшко С.М. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. — Киев: Наук. думка, 1994. — 190 с.

Берестнев С.И. Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) — Харьков: изд. ПФ Амет, 2001. — 264 с.

Берестнев С.И. Работы Левобережной лесостепной экспедиции // АО 1979 г. — Москва: Наука, 1980. — С.251-252.

Беседин В.И., Сафронов И.Е. Числа в орнаменте керамики срубной культуры // РА. — Москва, 1996. — № 2. — С.22-33.

Бойко Ю.Н. Исследования в бассейне Ворсклы // АО 1983 г. — Москва: Наука, 1985. — С.261-262.

Вальчак С.Б., Шрамко И.Б. Псалий бронзового века с Западного Бельська // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.146-152.

Воловик С.І. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини. — Полтава: вид. ПКМ, 1991. — С.15-21.

Гавриленко І.М. Звіт про розвідки пам'яток археології в окрузі Більського городища в заплаві р. Ворскли, Котелевський і Зіньківський райони Полтавської області. 1996 р. — Полтава, 1997 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.155. — 33 арк.

Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідка у Середньому Поворсклі // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератур, 1995. — Ч.3. — С.93-95.

Гейко А.В. Звіт про археологічні дослідження у басейні р.Ворскли у 1998 р. — Полтава, 1999 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.205. — 88 арк.

Горбов В.Н., Литвиненко Р.А. К вопросу о населении бассейна р.Ворсклы в конце бронзового века // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровськ: Вид-во ДДУ, 1998. — Вип.1. — С.69-79.

Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворскли. — Київ: Наук. думка, 1967. — 188 с.

Моруженко А.А. Исследование памятников у с.Лихачевка // АО 1983 г. — Москва: Наука, 1985. — С.322-323.

Моруженко А.А. Исследования поселения у с.Лихачевка // АО 1982 г. — Москва: Наука, 1984. — С.302-303.

Моруженко А.А. Раскопки поселения у с.Лихачевка // АО 1977 г. — Москва: Наука, 1978. — С.360-361.

Моруженко А.А., Усачук А.Н. Погребения эпохи бронзы в бассейне р.Ворсклы // СА. — Москва: Наука, 1986. — № 2. — С.146-155.

Отрошенко В.В. Деревянная посуда в срубных погребениях Поднепровья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровськ: изд. ДГУ, 1984. — Вып.1. — С.84-96.

Отрошенко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — Київ: Наук. думка, 1990. — С.8-17.

Полидович Ю.Б., Цимиданов В.В. Сосуды и их орнаментация в системе погребального обряда племен

срубной КИО (к постановке вопроса) // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца / ТД. — Луганск, 1990. — С.88-92.

Рейда Р.М., Луговий Р.С. Звіт про археологічні розвідки на території м.Зінькова. — Полтава, 2002 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.329. — 18 арк.

Супруненко А.Б. Материалы срубной культуры в исследованиях И.А.Зарецкого // 100 років Полтавського краєзнавчого музею: Мат-ли ювіл. наук. конф. — Полтава, 1991. — Ч.2: Археологія Полтавщини. — С.43-45.

Супруненко О.Б. Наукові дослідження і підприємництво у діяльності І.А.Зарецького // Науковий вісник Полтавського університету споживчої кооперації України. — Серія: Гуманітарні науки. — Полтава, 2002. — Вип.2 (6). — С.57-61.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Шерстюк В.В. Звіт про археологічні обстеження в околицях смт.Котельва Полтавської області влітку 2000 року. — Полтава, 2000 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.400.

Таркова Р.А. Представление срубных племен о мироздании // Нижнее Поволжье в древности. — Астрахань, 2001. — С.24-25.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк: изд. ИА НАНУ, 2004. — 204 с.

Шерстюк В.В. Кераміка зрубного часу із поселення в ур.Рубіжне поблизу Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2005. — № 1-2. — С.10-13.

Шрамко Б.А. Крепость скифской эпохи у с.Бельск — г.Гелон // Скифский мир. — Киев: Наук. думка, 1975. — С.94-132.

Щегленко А.В. Раскопки курганов в Полтавской области // АО 1980 г. — Москва: Наука, 1981. — С.325.

Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. — Москва: Наука, 1976. — 304 с.

Шерстюк В.В.

Памятники эпохи поздней бронзы на территории и в окрестностях Бельского археологического комплекса

Резюме

Публикується обзор известных памятников и отдельных находок срубной культуры, обнаруженных на территории и в округе Бельського археологического комплекса, в административных пределах Котелевского и Зеньковского районов Полтавской области и Ахтырского района Сумской области, преимущественно в последние годы.

02.11.2006.

ЗНАХІДКА БОСПОРСЬКОГО СТАТЕРА НА СЕЛИЩІ СЕРДЮКИ-1 У ПОВОРСКІ

У 2004 р. під час рятівних археологічних розкопок на селищі доби пізньої бронзи та черняхівської культури, що розташоване неподалік с.Сердюки Полтавського району Полтавської обл., виявлений статер Боспорського царства. Поселення зазнає пошкоджень кар'єром із самовільного видобутку глини та внаслідок дії водної ерозії. На сьогодні на селищі зруйновано близько 1,5 га культурного шару. Варто зазначити, що у 1997, 2000, 2002 та у 2006 рр. на пам'ятці проводилися рятівні розкопки (Гейко, 1993; 1998; Гейко, Коваленко, Сапегін, Рейда, 2001).

Статер знайдений у господарсько-побутовій ямі № 18, частина якої знищена кар'єром. Вона збереглася лише на глибину 0,2 м. Яма відноситься до епохи пізньої бронзи, хоча у верхній частині її заповнення зустрічались окремі уламки стінки посуду черняхівської культури. Посуд виготовлений на гончарному крузі, має сірий колір. Можливо, у черняхівські часи заглибина від ями була закидана під час нівелювання поверхні селища. Очевидно, саме зі сміттям до ями і потрапила монета.

Нижче подаємо опис статера.

Л.б.: Бюст царя вправо. На голові діадема, кінець якої звисає на потилиці. Волосся тісно облягає голову та спускається на плечі. По колу напис грецькою мовою: ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΡΙΣΚΟΠΟΡΙ

З.б.: Бюст імператора вправо. Праворуч палиця, утворена з семи крапок. Внизу дата: НМФ (548 р. б.е. – 251/252 р. н.е.). Вгорі та праворуч прослідковується крапковий обідок.

Вага — 7,22 г. Діаметр — 1,9 см, товщина — 0,37 см.

Співвідношення штемпелів — 12, за годинниковим циферблатом (рис.).

Звертає на себе увагу більша спрацьованість штемпелю для карбування лицевого боку монети, а також недбале виконання літер у легенді. Монета, карбована подібними штемпелями, опублікована П.Й.Каришковським (Каришковський, 1959, табл. ХХХ:6). Що стосується матеріалу, з якого виготовлений статер, то, судячи з усього, це срібна монета, невисокої проби.

Період, за якого карбована монета, вважається одним із заплутаніших у політичній історії Боспорської держави. Хто правив між 537 (240/1 р. н.е.) та 564 рр. б.е. (267/8 р. н.е.) — один правитель з ім'ям Рискупорід чи кілька царів з цим же іменем, — все ще залишається нез'ясованим. На думку В.А.Анохіна*, з 242/3 р. по 276/7 р. у Боспорському царстві царював Рискупорід IV (Анохин, 1986, с.123-126; 1999, с.164). Інші дослідники: О.М.Зоограф (Зоограф, 1951, с.208), П.Й.Каришковський (Каришковський, 1959, с.178), Н.А.Фролова (Фролова, 1980, с.45-51) вважають, що у період, коли була карбована монета, правив Рискупорід V. Не вдаючись у полеміку, зауважимо, що між 247 і 252 рр. н.е. чисельність штемпелів, котрі використовувалися для виготовлення монет, була дуже великою, а "... производительность монетных мастерских развита до максимальных пределов и темп их работы доведен до высочайшего напряжения" (Зоограф, 1951, с.209).

Зі врахованих Н.А.Фроловою 3382 од. монет, карбованих за час правління Рискупоріда V, який вона визначає з 539 по 573 рр. б.е. (242-276 рр. н.е.), 290 од. з них мають дату 548 р. б.е. (Фролова, 1980, с.60, 63).

Знахідки монет на поселеннях черняхівської культури, як на Правобережжі, так і на Лівобережжі, трапляються доволі часто, але це переважно срібні денарії Римської імперії, абсолютна більшість яких карбована у другій половині I-II ст. н.е. Монети III-IV ст. н.е. зустрічаються приблизно у 4-5 разів рідше (Брайчевський, 1959, с.14). А знахідки монет Боспорського царства взагалі є досить рідкісним явищем. Причину цього можна вбачати не лише у відносно малій кількості карбованих боспорських монет, а й у меншому вмісті срібла в них.

На території Дніпровського лісостепового Лівобережжя також відомі знахідки боспорських монет III ст. н.е. У Полтавській обл. — поблизу смт.Котельва Котелевського

* Висловлюємо щирі вдячність В.А.Анохіну за надану консультацію.

Рис. Боспорський статер з селища черняхівської культури Сердюки-1 у Поворсклі.
Прорисовка.

району виявлений статер, карбований при Рискупоріді III (211/212-228/9 рр. н.е.). З території Харківської обл. походять знахідки статерів з околиць с. Рябухіне Нововодолажського району (Фофорс, 582 р. б.е., 285/286 р. н.е) та с. Циркуни Харківського району (Рискупорід V, 242-267 рр. н.е). Крім того, в околицях с. Огульці Валківського району знайдений денарій, карбований в 229-239 рр. н.е. (на лицевому боці цієї монети присутнє надкарбування періоду першої половини правління Рискупоріда V (середина III ст. н.е.) (Бейдин, Григорьянц, 2003, с. 190-193).

Коротко зупинимося на питанні про час заселення Поворскля носіями черняхівської культури. Існують дві точки зору на час її поширення у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі. М.В.Любічев вважає, що поява племен черняхівської культури у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі слід віднести до початку - другої чверті IV ст. н.е., а до того — у середовище київської культури були привнесені деякі провінційно-римські елементи (Любічев, 2002, с. 79).

Більшість же дослідників стверджують, що черняхівське населення освоює вказаний регіон у другій половині III ст. н.е. (Некрасова, 1990, с. 150; Обломский, 2003, с. 89 та ін.). Ми також дотримуємося думки, що територія сучасної Полтавщини була освоєна черняхівцями саме у цей час. Підтвердженням цього є знахідки фібул (тип VII за Оскардом Альмгредом) на селищах Шевченки-5 і Василівка-3. На цих пам'ятках зустрічаються лише поодинокі невиразні знахідки ліпленого посуду, які можна віднести до київської культури (Гейко, 1998, с. 170; Шербань, 2000, с. 82).

Цього твердження не заперечує і знахідка боспорського статера з Сердюків. Судячи з доброї збереженості, він був зовсім недов-

гий час у вжитку. Можливо, поява статера на Лівобережжі пов'язана з участю представників черняхівських племен у так званих "готських походах". Наприклад, В.А.Анохін пише, що готи неодноразово використовували Боспорське царство як плацдарм для набігів на балканські та малоазійські провінції Риму (Анохін, 1999, с. 165). М.Б.Шукін наводить дані, що в Боспорському царстві та його околицях, приблизно між 244 і 247 р., а, найімовірніше, після 251 р., нещадному розгрому був підданий Танаїс. Він вважає, що це зробили готи (Шукін, 2005, с. 138). Цієї думки, спираючись на знахідки монет Боспорського царства на Харківщині, дотримуються Г.В.Бейдин та М.Н.Григорьянц (Бейдин, Григорьянц, 2003, с. 193). Пов'язати знахідку статера на Сердюківському селищі та інших монет, що походять з черняхівських поселень із "готськими походами", в яких могло взяти участь і тогочасне населення Поворскля, поки що важко.

Знахідка статера цікава і тим, що виявлена під час археологічних розкопок. На жаль, на разі, в основному, публікуються відомості про монети, які знайдені за випадкових обставин, здебільшого скарбошукачами, і зберігаються у приватних збірках.

Література

- Анохін В.А. История Боспора Киммерийского. — Киев: Одигитрия, 1999. — 254 с.
- Анохін В.А. Монетное дело Боспора. — Киев: Наук. думка, 1986. — 182 с.
- Бейдин Г.В., Григорьянц М.Н. Находки боспорских монет на памятниках черняховской культуры Харьковской области // АЛЛУ. — Полтава: Археология, 2003. — №2/2002-1/2003. — С.190-193.
- Гейко А.В. Звіт про розвідки в Полтавському та Зіньківському районах Полтавської області. — Машинопис. — Полтава, 1993 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.72.
- Гейко А.В. Звіт про розвідки на території Полтавської області в 1997 р. — Машинопис. — Полтава, 1998 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.204.
- Гейко А.В., Коваленко О.В., Салегін С.В., Рейда Р.М. Звіт про археологічні дослідження у Полтавській та Черкаській областях у 2000 році. — Машинопис. — Полтава, 2001 // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.305.
- Гейко А.В. Фібула черняхівської культури з Нижнього Поворскля // АЛЛУ. — Полтава, 1998. — №1-2. — С.170.
- Зограф А.Н. Античные монеты // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. — № 16. — 264 с.
- Каришковський П.Й. З історії монетної справи на Боспорі в III ст. н.е. // Матеріали по археології Північного Причорномор'я. — Одеса, 1959. — Вип.2. — С.177-186.
- Любічев М.В. К вопросу о времени появления памятников черняховской культуры на Днепро-Донецком водоразделе // РА. — Москва, 2002. — №3. — С.71-81.

Максименко Г.М., Супруненко О.Б. Боспорська монета із Західного укріплення Більського городища // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 1999. – №2. – С.23-24.

Некрасова А.М. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепро-вском лесостепном Левобережье // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. – Полтава: вид. ПКМ, 1990. – С.150-151.

Обломский А.М. Днепро-вское лесостепное Левобережье в познеримское и гуннское время. – Москва: Наука, 2002. – 256 с.

Фролова Н.А. История правления Рискупорида V (242-276 гг. н.э.) по нумизматическим данным // СА. – Москва, 1980. – С.58-76.

Щербань А.Л. Знахідки старожитностей I тис. н.е. на поселенні поблизу Диканьки // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2000. – №1-2. – С.82-83.

Щукин М.Б. Готский путь (Готы. Рим и черняховская культура). – Санкт-Петербург, 2005. – 576 с.

Гейко А.В., Ткаченко А.Н.

Находка боспорского статера на поселении Сердюки-1 в Повороскье

Резюме

В 2004 г. на поселении эпохи поздней бронзы и черняховской культуры Сердюки-1 в Полтавском районе Полтавской обл., во время спасательных раскопок найден серебряный боспорский статер. Он относится ко времени правления Рискупорида IV (548 г. боспорской эры – 251/252 г. н.э.). Монета находилась недолгое время в обращении. Находку статера можно связать с первыми этапами заселения черняховскими племенами территории Днепро-вского лесостепного Левобережья во второй половине III в. н.э.

01.11.2006.

Головко І.В.

НЕВІДОМИЙ САРМАТСЬКИЙ ПОХОВАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС НА УДАЇ

Старожитності епохи проникнення сарматів до Дніпровського лісостепоного Лівобережжя вже давно цікавлять дослідників раннього залізного віку. Останні ж відкриття археологічної експедиції ЦОДПА поблизу м. Комсомольськ Полтавської обл. (Кулатова, Супруненко, Маєвської, 2004, с.83-87; Артем'єв, 2004, с.136-138) та систематизація (Кулатова, Супруненко, 1999, с.134-161) опублікованих в ряді праць (Смирнов, 1984, с.111-112; Шрамко, 1962, с.241-245; Костенко, 1983, с.48-54; 1986, с.186-187; Вязьмитина, 1986, с.189-190; Симоненко, 1994, с.35) комплексів межиріччя Ворскли і Сули дозволяють ставити питання про етнічну належність і культурні зв'язки населення степової та лісостепової Полтавщини у згадану епоху. Адже саме на території сучасної Полтавської області пролягала північно-західна межа розповсюдження сарматських пам'яток (Кулатова, 1990, с.144-148; Симоненко, 1994, с.34-35). Проте, інформація, здатна хоч якось допомогти у вирішенні цих віх вітчизняної історії, і на сьогодні здебільшого потрапляє до дослідника у формі неповних, а то і просто спотворених в ході багаторазового перепишування описів музейних колекцій. Стан

збереження останніх викликає не тільки занепокоєння. Численні реорганізації місцевих музейних закладів, окупація, переміщення фондів тощо нанесли їм непоправної шкоди. Проте, навіть в такому стані вони можуть бути використані як для картографування, так і для ретельного аналізу освоєння сарматами лісостепових просторів Дніпровського Лівобережжя.

До таких, на жаль, вже втрачених артефактів можна віднести і переданий до Прилуцького окружного Музею 15 червня 1927 р. гр. Чурикановим "старовинний череп людини з залізним наконечником стріли" (Маслов, 1928, с.30-31). "Форма черепа не звичайна: вузький, мало розвинений і похилий лоб, тім'я значно удовжено [так за текстом] і поширене назад. Череп і наконечник стріли знайдені в червні 1927 року в м. Пирятині на вул. М. Губіна [колишня Переяславська, нині – Леніна, межиріччя р. Удай та його правої неіснуючої на разі притоки, р. Жаболівка, басейн р. Сула] під час копання землі для закладки будинку. Залізний наконечник знаходився між ребрами, які потрухли" (Маслов, 1928, с.30-31).

Вочевидь, ці скупі свідчення уродження м. Ічня Чернігівської обл., відомого за своїми

роботами з історії української та російської літератури, фольклору, етнографії, В.І.Маслова (1883-1959), вміщені у “Бюлетені Прилуцького окружного Музею”, так би і залишилися єдиним джерелом знань про відкритий за випадкових обставин у Пирятині поховальний комплекс, коли б не запис про поховання у шоденнику пирятинського краєзнавця Ф.К.Божка (*Божко, 1932, с.3*). Автор останнього згадує про виявлений наприкінці 20-х рр. ХХ ст. по вул.Максима Губіна “*випростаний кістяк людини поганої збереженості, орієнтований головою на північ...*”, а серед супутніх знахідок називає “*залізне – з трьома гранями – вістря стріли*” (*Божко, 1932, с.3*). А це не тільки доповнює повідомлення В.І.Маслова, а й надає можливість атрибутувати поховання.

Так, зокрема, “*вістря стріли*” з поховання відрізняється від описів Ф.К.Божком скифських наконечників стріл – “*пірамідок*” (*Божко, 1932, с.28; 1953, с.16*) і може бути ототожене з доволі розповсюдженими у I-II ст. до н.е. сарматськими гартованими залізними тригранними вістрями стріл (*Відейко, Денисов, 2004, с.6-7*).

Північна ж орієнтація похованого може свідчити про його належність до сарматів з числа угруповання роксоланів, згадуваного античними авторами (*Симоненко, 1994, с.37; Кулатова, Супруненко, 1999, с.153*). Деформація ж черепа може вказувати про досить високий соціальний ранг та знатність похованого.

Доля цих знахідок невтішна. До 1941 р. вони зберігалися у заснованому 1919 р. Прилуцькому краєзнавчому, згодом – окружному (постійнодіючому з 1927 р.), музеї. Однак, на даний момент у фондах цього закладу, як і ряд інших речей, що поступили туди до 1943 р., вже не значаться. А це, звісно, унеможливує їх подальше вивчення.

Джерела та література

Артем'єв А.В. Антропологічні матеріали з розкопок курганів групи III поблизу Волошиного // АЛЛУ. – Полтава, 2004. – № 1-2. – С.136-138.

Відейко М., Денисов О. Країна Сарматія, країна Роксоланія. – Київ, 2004. – 22 черв. – №113 (3363). – С.6-7.

Божко Ф.К. Щоденник (1930-1932). – Рукопис. – Пирятин, 1932 // Архів Пирятинського ліцею. – Спр.1. – Арк.1-14.

Божко Ф.К. Щоденник (1953). – Рукопис. – Пирятин, 1953 // Архів Пирятинського ліцею. – Спр.2. – 8 арк.

Вязьмитина М.И. Сарматское время // Археология Украинской ССР. – Т.2: Скифо-сарматская и античная археология. – Киев: Наук. думка, 1986. – С.189-190.

Костенко В.И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. – середины III в. н.э. – Днепропетровск : Изд-во ДГУ, 1983. – С.48-54.

Костенко В.И. Сарматские памятники на Украине. – Карта // Археология Украинской ССР. – Киев: Наук. думка, 1986. – С.186-187. – №№ 52-66.

Кулатова И.Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины // ОДПАП: Третій обл. наук.-практ. семінар / ТД. – Полтава: Вид-во “Полтава”, 1990. – С.144-148. – Рис.17.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Пам'ятки часу проникнення сарматів у Дніпровське лісостепове Лівобережжя // ПАЗ-1999. – Полтава: Археологія, 1999. – С.134-161.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б., за участю Масвської С.В. Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла: (Група курганів III) // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2004. – № 1-2. – С.47-135.

Маслов В. Поповнення музею // Бюлетень Прилуцького окружного Музею. – Прилуки, 1928. – Берез. – №1. – С.30-31.

Симоненко О.В. Ранньосарматський період у Північному Причорномор'ї // Археологія. – Київ, 1994. – №1. – С.35-41.

Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – Москва: Наука, 1984. – 156 с.

Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1962. – С.241-245.

Головка И.В.

Неизвестный сарматский погребальный комплекс на Удае

Резюме

Сообщение вводит в научный оборот неизвестные ранее данные о погребальном комплексе времени проникновения сармат в Днепро-Донское Левобережье, обнаруженном в г. Пирятин (Полтавская область) в 1927 г. при случайных обстоятельствах.

14.09.2006.

ОБСТЕЖЕННЯ РІЗНОЧАСОВОГО ПОСЕЛЕННЯ У с.ЗАЛІЗНИЧНЕ ПОЛТАВСЬКОГО РАЙОНУ

Влітку 2006 р. співробітниками Центру охорони та досліджень пам'яток археології проведено обстеження пам'ятки археології — селища скіфського часу та черняхівської культури, відомого в різних виданнях як поселення «ст. Свинківка», селище Новоселівка чи Залізничне-1 (Махно, 1960, с.41-42; Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с.81; Супруненко, 1998; та ін.).

Поселення знаходиться по вул.Магістральна, 1«Г», у західній частині с.Залізничне (кол. с.Новоселівка) Новоселівської сільської ради Полтавського р-ну Полтавської обл., розміщується на першій надзаплавній терасі лівого берега р.Свинківка (вододіл рр.Свинківка та Коломак — рр.Ворскла — Дніпро), на значному підвищенні дюнного характеру, за 50 м на захід від берега, що було знівельоване у сер. 40-х рр. ХХ ст. На більшій частині ділянки, зайнятої селищем, розташований склад паливно-мастильних матеріалів, збудований у воєнний час (рис. 1).

На території пам'ятки, між залізничною колією і цистернами, у піщаному темно-сірому ґрунті виявлено уламки посуду скіфського часу. За архівними джерелами, на цій території розташоване поселення скіфського часу і черняхівської культури, що займало площу 2,8 га. Воно відкрите у 1940 р. М.А.Станом (Степанович, Супруненко, 1994, с.21-25). Неодноразово оглядалося І.І.Ляпушкіним, Є.В.Махно (Махно, 1960, с.41-42; Ляпушкин, 1961, с.172), співробітниками Центру (Супруненко, Гейко, Коваленко, Кулатова, Мироненко, Сапегін, 2000, арк.38-39; Рейда, 2003, с.118). Поселення занесене до реєстру археологічних пам'яток місцевого (обласного) значення під № 78, згідно із рішенням Полтавської обласної ради № 247 від 23 квітня 1982 р.

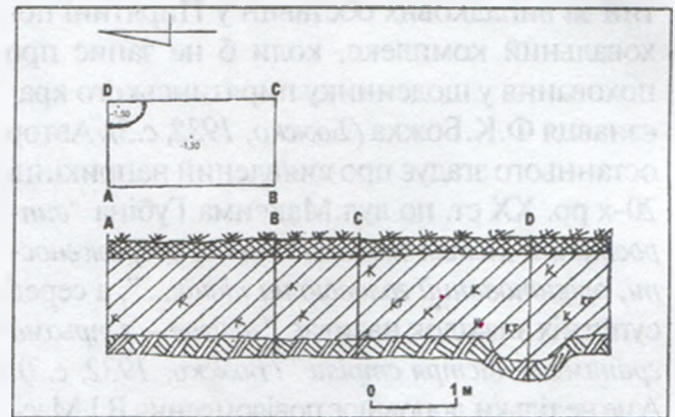

Рис.2. Залізничне, с. Шурф та профіль розгортки його стінок.

На схилі останця, між цистернами й парканом, закладено шурф, що виявив добре збережені культурні нашарування, потужністю 0,8-0,9 м (рис.2). Загалом, стратиграфія виглядає таким чином:

- 0-0,25 м — дерн;
- 0,25-1,30 м — культурний шар (гумусований темно-сірий пісок);
- з 1,30 м і нижче — материковий світлий пісок.

У північно-західній частині шурфу виявлена невелика яма, глибиною -1,50 м від рівня сучасної денної поверхні, де виявлене скупчення кісток тварин (скоріше за все, коня).

Кераміка представлена уламками кухонного і столового посуду, майже всі — з шерехатою поверхнею, лише один фрагмент мав лисковану поверхню і був прикрашений рельєфним валиком (рис.3:2.). Більшість уламків посуду декорована горизонтальними смугами, виконаними або в техніці лискування (рис.3:2,5), або

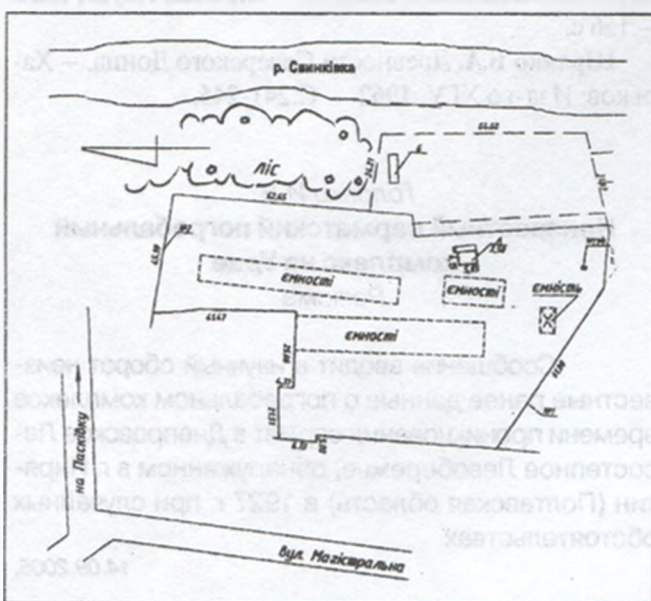

Рис.1. Залізничне, с. Територія поселення скіфського часу і черняхівської культури.
Схематичний план забудови.

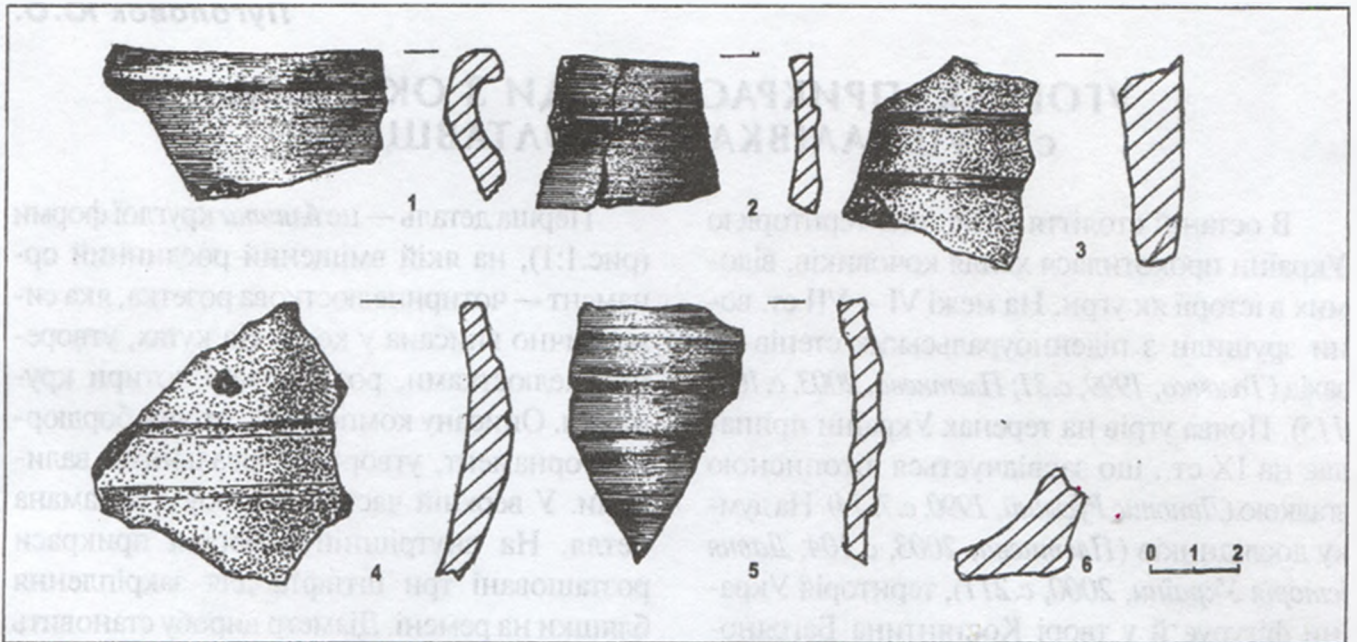

Рис.3. Залізничне, с. Гончарна кераміка черняхівської культури з шурфа.

рельєфно сформованими валиками-виступами (рис.3:3,4).

На час відкриття селища його площа становила 2,8 га, а під впливом наступної господарської діяльності, у час занесення до першого реєстру археологічних пам'яток обласного значення 1982 р. — вже 1,6 га. На даний момент збереглося близько 0,5 га території поселення. Відомий же черняхівський могильник у с.Залізничне (Симонович, Кравченко, 1983, с.68) знаходиться за 0,2-0,3 км під житловою забудовою, тому на час розвідки оглянути його не вдалося.

Література

Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961. — № 104. — С.126, 268-269, 320. — №92.

Махню Є.В. Памятники черняховской культуры на территории УССР: (Материалы к составлению археологической карты) // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960. — № 82. — С.9-83, 328-345.

Сидоренко Г.О., Махню Є.В., Телетін Д.Я. Довідник з археології України: Полтавська обл. — Київ: Наук. думка, 1982. — 108 с.

Симонович Э.А., Кравченко Н.М. Погребальные обряды племён черняховской культуры // САИ. — Вып. Д 1-22. — Москва: Наука, 1983. — 151 с.

Степанович С.П. Супруненко О.Б. Останній польовий сезон Микити Стана // ПАЗ. — Полтава: Полтав. літератор, 1994. — Ч.2. — С.21-25.

Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава: Археологія, 1998. — 160 с., іл.

Супруненко О.Б. Музейник та археолог Микита Стан: доля і війна // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2 (14). — С. 14-22.

Супруненко О.Б., Гейко А.В., Коваленко О.В., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Салетін С.В. Звіт про археологічні розвідки по трасі проходження конденсатопроводу Більськ — Головні споруди «Солоха» — УСК «Селешина» на території Диканського, Зінківського, Котелевського, Машівського та Полтавського районів Полтавської області в 1999 р. // НА ЦОДПА. — 2000. — Ф.е. — Спр.231. — 93 арк., іл., карти.

Тимошук А.И.

Обследование разновременного поселения в с.Зализничное Полтавского района

Резюме

Летом 2006 г. сотрудниками областного Центра археологии произведено обследование известного памятника археологии — поселения скифского времени и черняховской культуры в с.Зализничное (ст. Свинковка, Новосёловка) Полтавского района Полтавской области на р.Свинковка. Осуществлена шурфовка памятника и уточнение его размеров. Установлено, что в настоящее время осталось непо потревоженной современной хозяйственной деятельностью человека не более 20 % площади поселения.

03.11.2006.

УГОРСЬКІ ПРИКРАСИ ВУЗДИ З ОКОЛИЦЬ с. ШУШВАЛІВКА НА ПОЛТАВЩИНІ

В останні століття I тис. н.е. територією України прокотилася хвиля кочовиків, відомих в історії як угри. На межі VI – VII ст. вони зрушили з південноуральських степів на захід (Толочко, 1999, с.31; Плетнева, 2003, с.103-115). Поява угрів на теренах України припадає на IX ст., що засвідчується літописною згадкою (*Літопис Руський*, 1990, с.7, 14). На думку дослідників (Плетнева, 2003, с.104; *Давня історія України*, 2000, с.211), територія України фігурує й у творі Костянтина Багрянородного, де мова йде про місцевості Леведія та Ателькузу, в яких імператор розміщав угрів до того, як їх витіснили звідти печеніги (*Константин Багрянородний*, 1991, с.154-163). Проте, не дивлячись на письмові свідчення, знахідки речей, що пов'язані із уграми часу їх просуванням на Дунай, є доволі рідкісним явищем. На сьогодні дослідники мають у розпорядженні доволі виразні, хоча і не чисельні поховальні пам'ятки цієї доби, серед яких слід назвати невеликий некрополь у басейні р.Інгул поблизу с.Суботинці (Бокий, Плетнева, 1988, с.93-115), комплекс поховань, що походить з Новотроїцького городища (Приймак, 1998, с.93-99) та поодинокі поховання поблизу сс.Манвелівка (Чурилова, 1986, с.262-263), Твердохліби (Приймак, Супруненко, 1994, с.81-85), Волошинське (Толочко, 1999, с.31) та Коробчине (*Давня історія України*, 2000, с.212-213). Ще однією категорією рухомих пам'яток, що в тій чи іншій мірі пов'язуються із уграми, є випадкові знахідки деталей оздоблення спорядження вершника та коня. Саме про останню категорію знахідок і піде мова нижче.

Так, у безпосередній близькості від Дніпра, у 1992 р., поблизу с. Шушвалівка Глобинського району Полтавської області, виявлені прикраси кінської вузди, які на сьогодні зберігаються у фондах Кременчуцького краєзнавчого музею (Білоусько, Супруненко, Мироненко, 2004, с.57).

Перша деталь — це *бляшка* круглої форми (рис.1:1), на якій вміщений рослинний орнамент — чотирипелюсткова розетка, яка симетрично вписана у коло. На кутах, утворених пелюстками, розташовані чотири кружечки. Описану композицію оточує бордюрий орнамент, утворений овальними валиками. У верхній частині виробу є обламана петля. На внутрішній поверхні прикраси розташовані три штифта для закріплення бляшки на ремені. Діаметр виробу становить близько 4 см. Прикраса виготовлена з бронзи.

Інший виріб — *ремінний наконечник* п'ятикутної форми (рис.1:2), прикрашений, як і описана вище бляшка, рослинним орнаментом. У центральній частині наконечника розташоване коло, утворене крапками, в яке вписана голівка квітки, в центрі якої розташована кругла „серцевина”. Всю композицію оточує своєрідний бордюр із пелюсток. На поверхні наконечника, практично навпроти одна від одної, розташовані два наскрізних, просвердлених отвори. У верхній частині наконечника наявна скоба, на внутрішній поверхні є три штифти — деталі кріплення на поясі. Розміри виробу становлять 3,0 x 2,5 см. Наконечник ременю виготовлений із срібла, має сліди позолоти.

Що ж до культурно-хронологічної атрибуції оздоб кінської зброї, то більш вірогідним є те, що описані вище прикраси слід віднести до кола угорських старожитностей. Підставою для такої атрибуції, перш за все, слугує стилістичне оформлення прикрас, а саме — наявність випуклого бордюру, характерного для угорського ювелірного мистецтва. Також визначальною ознакою є зображення чотирипелюсткової розетки. Насамкінець, описані вироби мають ряд аналогій серед знахідок, що походять з території Угорщини. Так, подібні круглі бляшки виявлені у похованнях з району Hajdu-Bihar та Heves, подібні ремінні наконечники знайдені у Vacs –Kiskun.

До речі, на одному із наконечників, що походить із Vacs–Kiskun, теж є два свердлених отвори (*The ancient Hungarians, 1996, p.213, 328, 413*).

Таким чином, на підставі порівняльного аналізу оздоб кінської вузди, знайдених на берегах Дніпра, з аналогічними виробами, виявленими на території Угорщини, можна дійти висновку про їх угорське походження і датувати IX ст., тобто, періодом Завоювання уграми нової батьківщини.

Більше того, поблизу с. Шушвалівка, в розмивах Кременчуцького водосховища знайдено достеменно угорський, багатодекорований наконечник ремня (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.108-109*), що став досить відомою пам'яткою декоративного мистецтва угрів. Зазначимо лише те, що основою декору цієї прикраси є рослинний орнамент, що оточений бордюром. Аналізуючи умови та місце знахідки можна припустити існування в околицях Шушвалівки на березі Дніпра зруйнованого поховання часу просування угрів на Дунай, а також зробити обережне припущення про належність всіх трьох виробів до одного комплексу.

Слід зауважити, що з цього району походять й інші прикраси, що пов'язуються із кочівницькими старожитностями вказаної епохи, наголошуючи на необхідності більш детальних спостережень за вказаним мікро-районом (*Пуголовок, 2003, с.103-105*).

Література

Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М. Середньовічна історія Полтавщини (VI - перша пол. XVI ст. н.е.). — Полтава: Оріяна, 2004. — 200 с.

Бокий Н.М., Плетнева С.А. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне р. Ингула // СА. — Москва: Наука, 1988. — №2. — С. 93-115.

Давня історія України. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2000. — Т.3. — 494 с.

Константин Багрянородный. Об управлении империей. — Москва: Наука, 1991.

Літопис Руський / Перекл. Махновця Л. — Київ: Дніпро, 1990. — 590 с.

Плетнева С.А. Кочевники Южнорусских степей в эпоху средневековья (IV – XIII века). — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2003. — 248 с.

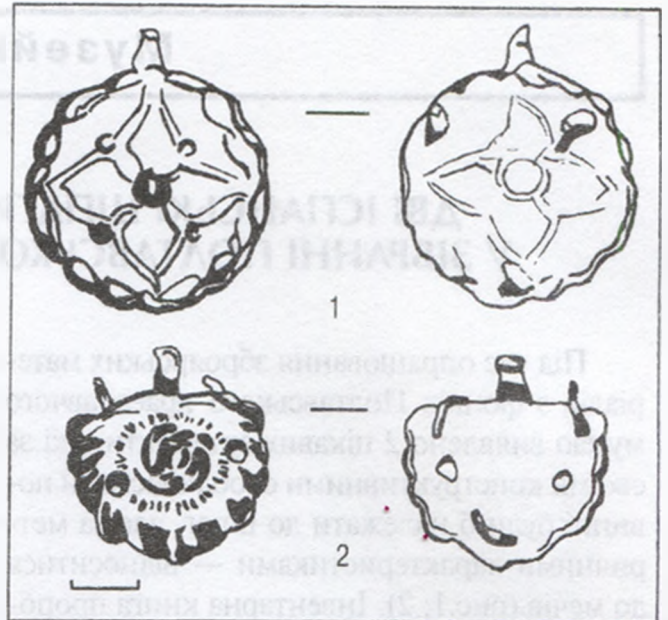

Рис. 1. Прикраси кінської вузди. Околиці Шушвалівки Глобинського району.

Бронза, срібло, позолота.

Приймак В.В. Ямні поховання городища Новотроїцького // Археологія. — Київ, 1998. — №2. — С.93-99.

Пуголовок Ю.О. Деталі поясних наборів доби середньовіччя у збірці Кременчуцького краєзнавчого музею // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — №2. — С.103-105.

Приймак В.В., Супруненко О.Б. Венгерское погребение в кургане у с.Твердохлебы Кобелякского района // Супруненко О.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — Полтава: Криница, 1994. — С.81-85.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160 с.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 198 с.

Чурилова Л.Н. Погребение с серебрянной маской у с.Манвеловке на Днепропетровщине // СА. — Москва: Наука, 1986. — №4. — С.262-263.

The ancient Hungarians. Hungarian National Museum. — Budapest, 1996. — 475 p.

Пуголовок Ю.А.

Венгерские украшения узды из окрестностей с.Шушваловка на Полтавщине

Резюме

Публикуются детали украшений конской сбруи, относящиеся к древностям венгров времени их пребывания на территории Украины. Они выявлены в окрестностях с. Шушваловка Глобинского района Полтавской области, в размыве берега Кременчуцкого водохранилища. Предметы экспонируются в Кременчуцком краеведческом музее.

02.11.2006.

ДВІ ІСПАНСЬКІ ШПАГИ кін. XVI - пер. чв. XVII ст. У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Під час опрацювання зброярських матеріалів з фондів Полтавського краєзнавчого музею виявлено 2 цікавих артефакти, які за своїми конструктивними особливостями повинні були належати до шпаг, але за метричними характеристиками — відноситися до мечів (рис. 1; 2). Інвентарна книга пропонує наступний опис експонатів (опис подається зі збереженням стилістики оригіналу): «36.456. Рапіра іспанська з стальним клинком, двохлезна, рукоятка пряма з набалдашником. На клинку клеймо майстра — «S.T.» — Tomas de Aiala. XVI-XVII ст. Довжина 99 см, шир. 5,5 см» (ПКМ, інв.36.456, 1948, арк.45-46; ПКМ, інв.23074, 1939, арк.478-479); «36 457. Рапіра іспанська з стальним клинком, двохлезна, рукоятка пряма з набалдашником та плетеним ефесом. На клинку клеймо майстра: «Tomas de Aiala» — «S.T.» в Толедо. Іспанія. Кін. XVI — поч. XVII ст. Довжина 100 см, шир. 4,7 см.» (ПКМ, інв.36.457, 1948, арк.45-46; ПКМ, інв.23075, 1939, арк.478-479). При співставленні опису з наявними предметами виникла неоднозначна оцінка артефактів. Згідно визначення, рапіра — це ручна, колюча клинкова холодна зброя, з прямим гранованим клинком та загостреним вістрям, як правило, із оздобленою гардою та круглим (у перетині) череном, із насічкою, що запобігає «ковзанню» руки (Трубников, 1998, с.236). Дійсно, лезо у кожного з цих експонатів грановане і, відповідно, ромбічне у перетині, однак воно двогостре по всій своїй довжині. Цей фактор є нетиповим для рапір, а більше був би притаманний для мечів або шпаг. Кожен зі зразків також мав розвинений складний ефес (рис.4; 6). А ось ця деталь, скоріше, характерна для рапір, аніж для мечів, бо меч — ручна рублячо-колюча клинкова холодна зброя, з двогострим (інколи одногострим) клинком з хрестовиною, череном та навершям (Трубни-

ков, 1998, с.265). Таким чином, обидва експонати мають в собі елементи як рапір (складна конструкція ефесу, грановане лезо, загострене вістря), так і мечів (двогостре лезо, сплюснене руків'я). За логікою, подібні риси більш притаманні для шпаг, бо це ручна рублячо-колюча клинкова холодна зброя з прямим одногострим чи двосічним клинком і ефесом (Трубников, 1998, с.306). Та ці зразки зброї мали клинки із шириною, не характерною для рапіри чи шпаги, у класичному виконанні. Подібна «гібридність» спонукала до більш прискіпливого вивчення предметів озброєння і попереднього їх визначення як мечів перехідного типу. Форма леза наводить на думку щодо іспанського їх походження, а ширина і форма — вказує на італійські впливи.

Для рішення атрибуційних завдань доцільно навести огляд розвитку меча у XVI-XVII ст. (час активного поширення шпаг і рапір).

Вже у XVI ст. вогнепальна зброя досягла прийняттого рівня ефективності і надійності, а важкий захисний обладунок втратив свою актуальність. Війська почали відмовлятися від лицарських лат, які відтепер не забезпечували надійного захисту, але значно погіршували рухливість та сковували маневр. Обладунок став швидко деградувати — зникли поножі, закриті шоломи типу арме та бугіньоту замінилися на легкі і відкриті кабасети та моріони. Відбулися зміни і в техніці ведення бою.

Приблизно з 40-х рр. XVI ст. розпочався черговий етап еволюції меча: клинок став довшим та вужчим, а хрестовина еволюціонувала в ефес, шляхом приєднання до неї одного чи двох горизонтальних кілець, до яких, дещо пізніше, приєднувалася дужка, що з'єднала переднє кільце хрестовини та навершя руків'я і захищала руку. Поступово простий ефес змінюється на короткий, S-подібний; зростає

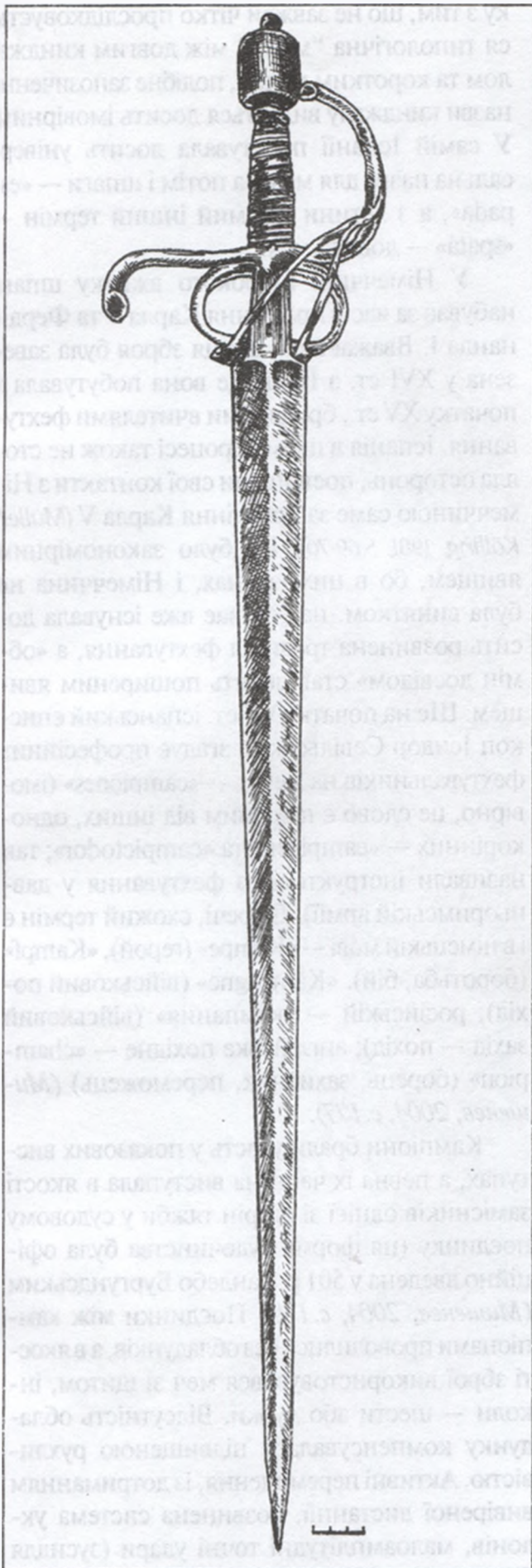

Рис. 1. Іспанська шпага. ПКМ, Зб. №456.

Рис. Коваленко Г.В.

кількість пружок, утворюючи нову конструкцію — наскрізну корзинку, яка захищала руку з усіх боків (Вейс, 1999, т.3, с.478-479). А з 70-х рр. XVI ст. набувають поширення відомі у Франції та Іспанії довгі шпаги, — фактично, видозміннені старовинні французькі естоки (Вейс, 1999, т.3, с.479).

Певна термінологічна невизначеність у поняттях «меч-шпага» («есток», у данному випадку, є класичним прикладом) спонукає здійснити невеличкий історичний екскурс, для кращого розуміння процесів, що відбувалися у зброярській та військовій галузях.

Шпага — це, фактично, різновид меча, в якого було вузьке лезо, розраховане на домінування колючих ударів перед рублячими (фінальна реалізація цього принципу — рапіра). Сама ж назва може розглядатися як запозичення від іншої колючої зброї. Досить показовим моментом є відповідність назви цього різновиду зброї місцевим традиціям. Так, у німецькому варіанті шпага називається «degen», хоча традиційно це слово ототожнюється із довгим кинджалом («dëgen»), який носили німецькі дворяни, починаючи з XII ст. Така назва співзвучна із назвами аналогічної зброї Франції («dague») та Іспанії-Італії («daga»). Проте жорсткої відповідності терміну «шпага», як специфічному різновиду колючої зброї особливої форми, в західних мовах (крім французького «estok» — довга шпага (!?) та італійського «stocco» — кинжал) не існувало. Подібна зброя була відома як малий меч («small sword»), або як просто меч (*Новые параллельные словари.., 1860, с.774*). Можливо, німці запозичили шпагу, у класичному її розумінні, з Іспанії, на початку XVI ст., разом із самоназвою — «dagon» (довгий кинжал) (*Бехайм, 1995, с.210*). Подібна версія виглядає досить імовірною, особливо зважаючи на той факт, що клинки у ранніх різновидів шпаг і рапір були не дуже довгі, а тому їх (в тій же Іспанії чи Італії) носили і використовували замість кинджалів, часто в якості зброї для другої руки. Мабуть ця традиція побутувала і в інших європейських країнах, наприклад, в Англії, про що непрямо свідчить мовний архаїзм (див. «dagger» — кинджал, рапіра) (*Новые параллельные словари.., 1860, с.596*). У зв'яз-

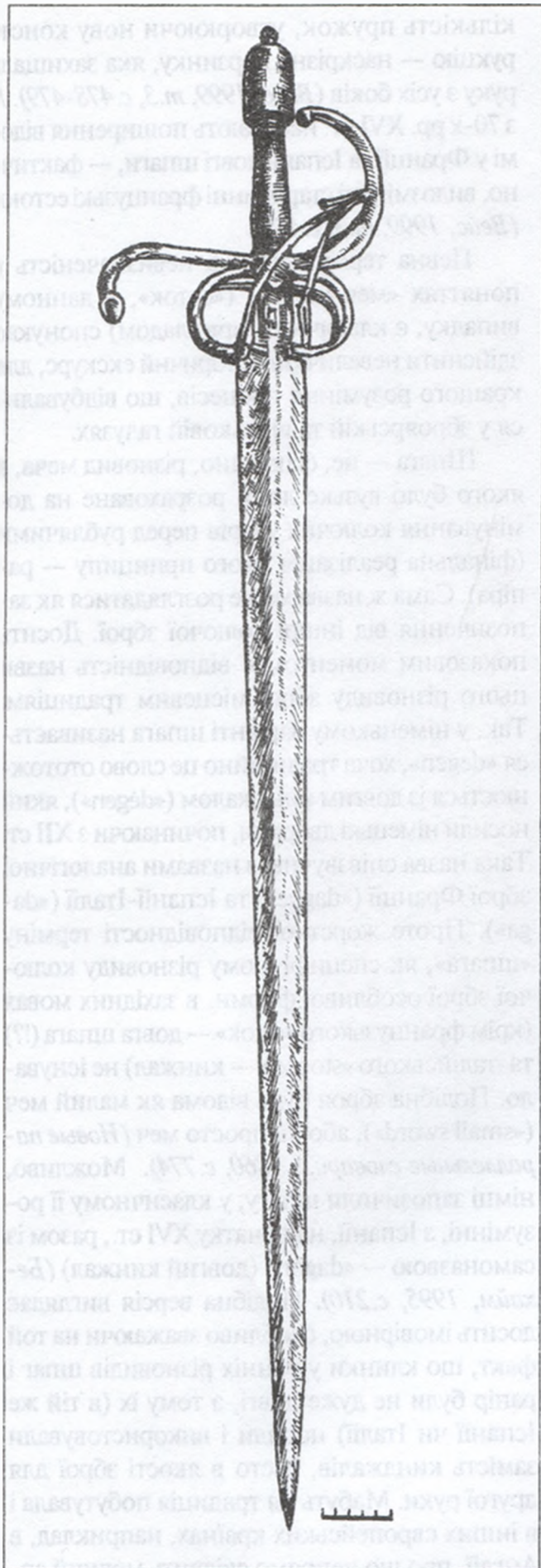

Рис.2. Іспанська шпага. ПКМ, Зб. №457.

Рис. Коваленко Г.В.

ку з тим, що не завжди чітко прослідковується типологічна «межа» між довгим кинджалом та коротким мечем, подібне запозичення назви кинджалу видається досить імовірним. У самій Іспанії побутувала досить універсальна назва для меча, а потім і шпаги — «espada», а з латини відомий інший термін — «spata» — довгий меч.

У Німеччині широкого вжитку шпага набуває за часів правління Карла V та Фердинанда I. Вважається, що ця зброя була завезена у XVI ст. з Італії, де вона побутувала з початку XV ст., бродячими вчителями фехтування. Іспанія в цьому процесі також не стояла осторонь, посиливши свої контакти з Німеччиною саме за правління Карла V (Müller, Kölling 1981, S.69-70). Це було закономірним явищем, бо в цих країнах, і Німеччина не була винятком, на той час вже існувала досить розвинена традиція фехтування, а «обмін досвідом» став досить поширеним явищем. Ще на початку VII ст. іспанський єпископ Ісидор Севільський згадує професійних фехтувальників на мечах — «campiones» (імовірно, це слово є похідним від інших, однокорінних — «campigen» та «campictodor»); так називали інструкторів з фехтування у давньоримській армії). До речі, схожий термін є і в німецькій мові — «Kampf» (герой), «Kampf» (боротьба, бій), «Kampagne» (військовий похід); російській — «кампания» (військовий захід — похід); англійське похідне — «champion» (борець, захисник, переможець) (Мишенев, 2004, с. 177).

Кампіони брали участь у показових виступах, а певна їх частина виступала в якості замісників однієї зі сторін тяжби у судовому поєдинку (ця форма судочинства була офіційно введена у 501 р. Гандебо Бургундським (Мишенев, 2004, с. 178). Поєдинки між кампіонами проходилися без обладунків, а в якості зброї використовувався меч зі щитом, інколи — шести або дубки. Відсутність обладунку компенсувалася підвищеною рухливістю. Активні переміщення, із дотриманням вивіреної дистанції, розвинена система уклонів, малоамплітудні точні удари (зусилля бійців концентрувалися не на прорубанні обладунків, а на точності нанесення удару) і, як

Рис.3. Тавро майстра-зброяра

Томаса Аяли. ПКМ, Зб. №456. Рис. Коваленко Г.В.

наслідок, велика варіативність атакуючих і захисних рухів (кожен захисний рух повинен був забезпечити максимально можливий захист). Однак розквіт інституту чемпіонства відбувається лише з XIV ст. З високою імовірністю, саме чемпіони докладали істотних зусиль у навчанні основним засадам бою міських ополченців у європейських містах. Вірогідно, у списках мешканців німецьких міст 1350 р. під назвою «гладіатори» також малися на увазі чемпіони, а вже з 1380 р. — зустрічається інша назва «*fechter*» (поєдинщик), звідки потім й пішла назва «*fechten*» (фехтувальник).

Фехтування у той час набуло надзвичайно високої популярності. Це навіть спонукало керівництво Гейдельберзького університету у 1387 р. видати припис, що забороняв студентам відвідувати фехтувальні студії, щоб не відволікатися від навчання. Але, судячи з того, що повторний припис з'являється вже за два роки, ця заборона не мала великого успіху.

Дворяни вищезгаданих німецьких можновладців стали палкими прихильниками нової зброї. Легкий клинок (у порівнянні з класичним мечем) був ідеальним засобом для вправління у фехтуванні. Ним можна було наносити швидкі колючі, ріжучі та рублячі удари (лікоть). Досить вузький (особливо у більш пізні часи), пружній клинок був просто незамінним для нанесення невеликих (за рахунок підвищеної проникаючої властивості гранованого леза), але надзвичайно важких ран, зі значним внутрішнім крововиливом. Подібні особливості шпаги активізували пошуки ефективного конструктивного захисту, враховуючи специфіку ведення бою таким клинком. Результатом цього стала активна ево-

люція гарди шпаги. Фахівці розрізняють 12 основних (найпоширеніших) типів ефесів шпаг, які породили безліч існуючих нині різновидів:

1. Шпага зі звичайною хрестовиною.
2. Шпага із захисними дужками, у вигляді двох вигнутих пружок, що направлені в бік клинка (перехід до захисних кілець — т.зв. «бугелів»).
3. Шпага з одно- чи двобічним захисним кільцем, що розташовується на зовнішньому боці, або по обидва боки рікасо.
4. Шпага з одно- чи двобічним середнім кільцем, утвореним за рахунок об'єднання пружок верхнього захисного кільця із вигнутою дужкою.
5. Шпага з одно- чи двостороннім нижнім і середнім кільцями, одне захисне кільце розташовується перед іншим (подібна форма зустрічається досить рідко).
6. Шпага із пальцевою дужкою.
7. Шпага із пальцевою дужкою та з'єднаними пружками (перехід до «корзинки»).
8. Шпага із захисними кільцями та об'єднуючими дужками, S-подібно вигнута пружка, зазвичай, лише із зовнішнього боку, що косо спускається від дужки до захисного кільця.
9. Шпага із гардою, що має один чи два захисні гаки-виступи, які дещо вигинаються догори та трохи вперед від хрестовини, або захисних дужок (вважається, що ця форма походить з Мілану).
10. Шпага із раковиною, що прилаштовується до верхнього захисного кільця.
11. Шпага із колючим листком у нижньому захисному кільці. Найчастіше це ажурний залізний щиток овальної форми, що кріпиться на нижній частині кільця і відгинається доверху.
12. Шпага із одно- чи двобічною (повною) гардою. Гарда із дужок, ажурна залізна або дротяна (*Бехайм, 1995, с.211-212*).

Розглянувши загальні тенденції розвитку меча у XVI ст. і трансформацію одного з його різновидів у шпагу (рапіру), звернемося до метричних та описових характеристик експонатів з Полтавського музею.

Отже, зразок озброєння за інвентарним № 456: Клинок західноєвропейський, пря-

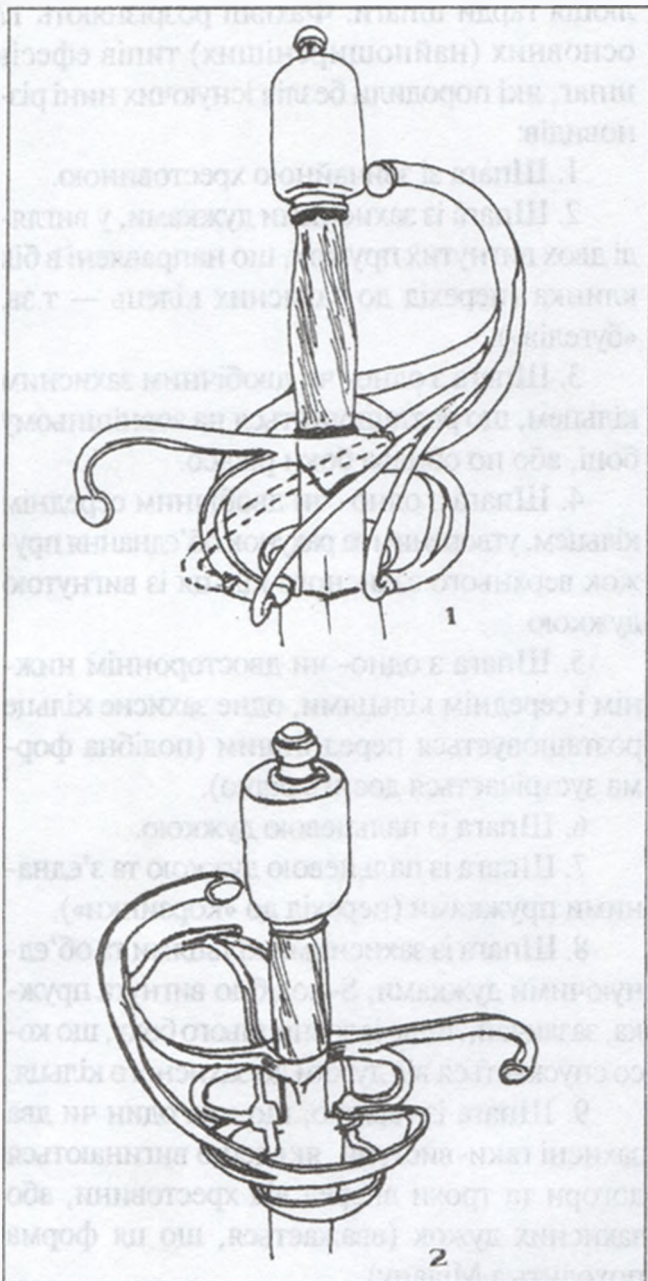

Рис.4. Руків'я та ефес шпаги. ПКМ, 36. №456.

1 — реконструкція відламаної пружки;

2 — вигляд в іншому ракурсі

Рис. Коваленко Г.В.

мий, сталевий, гранований (ромбоподібний у перетині), двосічний, рівномірно звужений до вістря. Лезо з обох боків має чітко виражену грань на всій довжині, інші оригінальні ознаки відсутні. Руків'я з дерев'яною обкладкою (дві дерев'яні пластини, що охоплюють хвостовик), обтягнуті шкірою чорного кольору, є залишки дротяної обмотки. Руків'я закінчується масивним навершям підциліндричної форми, злегка гранованим. Між руків'ям та лезом є рікаса, на обох боках якої тавро — літери «СТ», розташовані одна під одною на тлі щита, увінчаного короною (рис.3). Конструкція гарди складна. Ефес утворюється сис-

темою захисних дужок та пружок (рис.4:1). Хрестовина утворена вигнутими різнонаправленими «вусами» (один «дивиться» в бік леза, а інший — підокруглої форми, майже змикається з навершям руків'я). Метал клинка корозований, з численними темними плямами. Краї леза пощерблені, саме лезо забруднене. Одна захисна пружка втрачена. Загальна довжина — 1000 мм, довжина леза — 790 мм. Ширина леза біля плечиків — 45 мм, у середній частині — 34 мм, у місці помітного звуження — 22 мм.

Зазначене тавро, як виявилось, дійсно (що зазначалося і в описах) належить одному з найвідоміших іспанських зброярів кінця XVI — першої половини XVII ст. Томасу Айялі (Muller, Kolling 1981, S.72). Точні роки його життя не відомі, але в фаховій літературі зустрічається датування його робіт 1615-1625 рр. (Бехайм, 1995, с.521; Трубников, 2001, с.466-467).

Інший зразок озброєння з інвентрним №457: Клинок західноєвропейський, прямий, сталевий, гранований (ромбоподібний у перетині), двосічний, рівномірно звужений до вістря. Лезо з обох боків має чітко виражену грань на всій довжині, інші оригінальні ознаки відсутні. Руків'я пряме, з дерев'яною обкладкою, перевитою сталевую дротяною обмоткою. Руків'я закінчується масивним навершям підциліндричної форми, злегка гранованим. Між руків'ям та лезом є рікаса, на обох боках (з правого — напівстерте) якої нанесене тавро — літери «СТ» (одна під одною), на тлі щита, увінчаного короною (рис.5). Конструкція гарди складна. Ефес утворюється системою захисних дужок та пружок (рис.6). Хрестовина утворена вигнутими різнонаправленими «вусами» (один спрямований в бік леза, а інший — підокруглої форми, майже змикається із навершям руків'я). Метал клинка потьм'янів, зі слідами корозії. Краї леза вищерблені. Дротяна обмотка розхитана. Спостерігається загальне забруднення. Загальна довжина — 1000 мм, довжина леза — 790 мм, довжина руків'я — 310. Ширина леза біля плечиків — 47 мм, у середній частині — 32 мм, у місці істотного звуження — 15 мм.

Проаналізувавши метричну складову в процесі дослідження зазначених зразків оз-

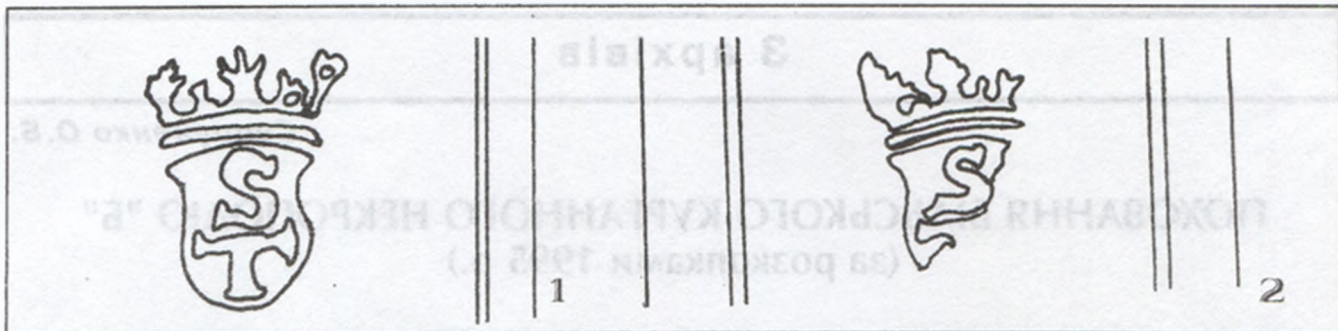

Рис.5. Тавро майстра-зброяра Томаса Аяли. ПКМ, Зб. №457.

1 — зображення на лівому боці рікаси; 2 — зображення на правому боці рікаси. Рис. Коваленко Г.В.

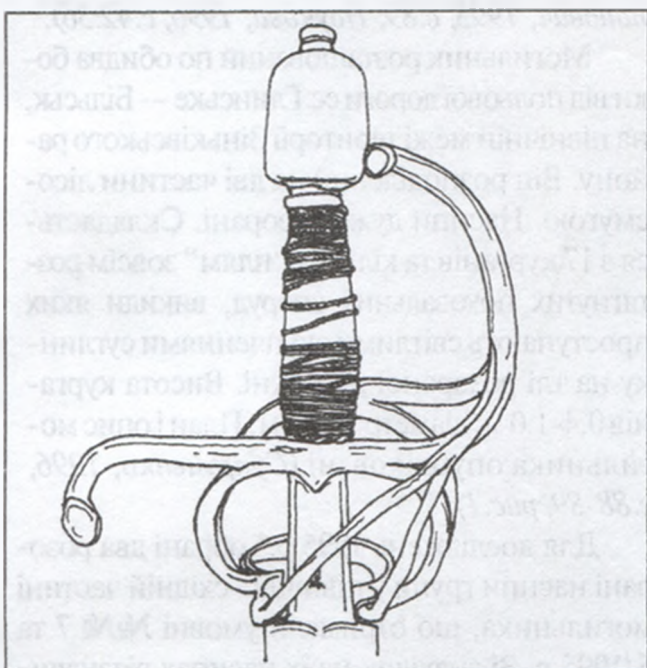

Рис.6. Руків'я та ефес шпаги.

ПКМ, Зб. №457. Рис. Коваленко Г.В.

броєння, взявши до уваги конструктивні особливості ефесів, можемо дійти висновку, що ці зброярські артефакти можуть бути атрибутовані як шпаги. За аналогією форми ефесу, — це вироби кінця XVI ст. (Müller, Kölling 1981, S.70. Abb), за типом тавра — першої чверті XVII ст. Зважаючи на це, стає зрозумілою і своєрідна “неканонічність” (нестандартність) клинків — їх ширина та загальна масивність дозволяли прорубувати обладунки, які в той час почали стрімко «легшати».

Таким чином, подібні клинки яскраво ілюструють процес перетворення певних різновидів меча у шпагу, а дані зразки унаочнюють існування проміжної стадії трансформації, коли клинок ще не втратив принадливої функціональності меча, хоча встиг уже ввібрати аристократичний “шарм” шпажного ефесу, демонструючи у комплексі всьому світові свою жорстоку грацію.

Література та джерела

Бехайм Вендален. Энциклопедия оружия. — Санкт-Петербург: Санкт-Петербург Оркестр, 1995. — 678 с.

Вейс Герман. История цивилизации. — Москва: Эксмо-пресс, 1999. — 768 с.

Мишенев С.В. История европейского фехтования. — Ростов-на-Дону: Феникс — Санкт-Петербург: НРК, 2004. — 204 с.

Новые параллельные словари языков русского, французского, немецкого и английского в четырех частях / Сост. Филипп Рейф. — Карлсруэ — Санкт-Петербург — Лейпциг — Париж, 1860. — Ч.1. — 832 с.

Полтавський краєзнавчий музей: Інвентарна книга. — Полтава, 1939 // Поточний архів фондів ПКМ. — Т.22. — 587 арк.

Полтавський краєзнавчий музей: Інвентарна книга “Зброя”. — Полтава, 1948 // Поточний архів фондів ПКМ. — Т.2.

Трубников Б.Г. Определитель оружия и вооружения. — Санкт-Петербург: Полигон — Москва: Аст, 1998. — 695 с.

Трубников Б.Г. Полная энциклопедия: оружие, вооружение всех времен и народов. — Санкт-Петербург: Изд. дом «Нева» — Москва: Олма-Пресс, 2001.

Müller Heinrich, Kölling Harmut. Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des museums für Deutsche Geschichte. — Berlin: Militärverlag der Deutschen Demokratishen Republik, 1981.

Титков А.В., Кондратенко Т.К.

Две испанские шпаги кон.XVI — перв. четв. XVII вв. в собрании Полтавского краеведческого музея

Резюме

В публикации приводятся результаты изучения двух испанских шпаг конца XVI — первой четверти XVII вв. в собрании Полтавского краеведческого музея. Предлагается краткий исторический обзор основных тенденций развития хслодного клинкового оружия Западной Европы и процесса трансформации одной из разновидностей прямого меча в шпагу (рапиру). Приводятся результаты культурно-хронологической атрибуции рассматриваемых образцов оружия.

09.11.2006.

ПОХОВАННЯ БІЛЬСЬКОГО КУРГАННОГО НЕКРОПОЛЮ "Б" (за розкопками 1995 р.)

Більський курганний некрополь "Б", відомий за обстеженнями В.О.Городцова та Б.А.Шрамка (*Городцов, 1911, с.94, план; Шрамко, 1987, с.143, рис.67*), довгий час залишався поза увагою дослідників. Розкопки курганів пам'ятки розпочаті Більським загonom охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації разом з Українсько-Німецькою експедицією Інституту археології НАН України та Німецького науково-дослідного товариства у 1994 р. (*Мурзін, Ролле, Скорий, 1995, с.79-86; Супруненко, 1995, с.229, 230; Мурзін, Ролле, Супруненко, 1999, с.64-68*), а продовжені полтавцями у 1995 та 1997 рр. (*Кулатова, Супруненко, 1995, с.51-53; Другий рік, 1996, с.4-6, 10*). Ця публікація присвячена введенню у науковий обіг результатів досліджень саме 1995 р., коротка інформація про які вже оприлюднювалася друком (*Супруненко, 1996, арк.3-12; Другий рік, 1996, с.4-6*).

Більський курганний некрополь "Б" (далі — БКН «Б») розташований на північному краю мису вододільного плато рр.Ворскла та Суха Грунь, що має висоту понад 84 м над рівнем заплави першої ріки, й утворений балкою-водозбором, з ухилом до долини Сухой Груні, та схилом плато корінного берега Ворскли, за 2,8-3,1 км на північний захід — північ від сучасного с.Глинське Зіньківського району Полтавської обл. Могильник знаходиться у південній частині Великого укріплення Більського городища, за 0,85 км на північ від селища скіфського часу в ур.Безодня, котре розташоване поблизу південного кута Великого укріплення (*Степанович, 1995, с.88-89, рис.1*;

Кулатова, 1996, с.125-126; Супруненко, 2001, с.74-76), і, вірогідно, є його некрополем (*Степанович, 1995, с.89; Наукова, 1996, с.42:36*).

Могильник розташований по обидва боки від польової дороги сс.Глинське — Більськ, на північній межі території Зіньківського району. Він розподілений на дві частини лісо-смугою. Насипи дуже розорані. Складається з 17 курганів та кількох "плям" зовсім розтягнутих поховальних споруд, викиди яких проступають світлими скупченнями суглинку на тлі розораної поверхні. Висота курганів 0,4-1,0 м; діаметр 12-40 м. План і опис могильника опубліковані (*Супруненко, 1996, с.88-89, рис.1*).

Для досліджень 1995 р.* обрані два розорані насипи групи у північно-східній частині могильника, що отримали умовні №№ 7 та 6/1995 р. Зі знахідок на їх насипах відзначимо подрібнені фрагменти ліпного посуду скіфської доби.

Курган № 7/1995 р. Дуже розораний насип нічим не виділявся з-поміж інших поховальних пам'яток східної частини БКН "Б". Він знаходився за 0,36 км на північний схід від кургану № 1/1994 р., — найбільшого у складі групи (*Супруненко, 1996, рис.1*), і займав північно-східне положення у згаданій частині некрополя.

Нівельована висота кургану складала 0,65 м над рівнем плато, діаметр — 13 м. Форма наближалася до майже круглої (рис.1). На розораній поверхні виявлені подріблені фрагменти ліпного горщика скіфського часу, маленький уламок ліпної лискованої миски, занадто фрагментовані кістки людини. У східній частині насипу проглядалася вузька (0,5х

* У дослідженнях брали участь наукові співробітники ЦОДПА — *І.М.Кулатова*, заступник начальника експедиції, *Б.І.Золотницький*, *Т.М.Золотницька*, *О.В.Тітков*, *С.П.Степанович*, *М.М.Дараган*, а також водій Центру *А.О.Радченко*, краєзнавці *О.В.Сидоренко*, *М.О.Радченко*, *Ю.М.Павлович*, студенти Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка, члени археологічного гуртка Київського республіканського палацу дитячої та юнацької творчості на чолі з *О.М.Кухарською* та ін.

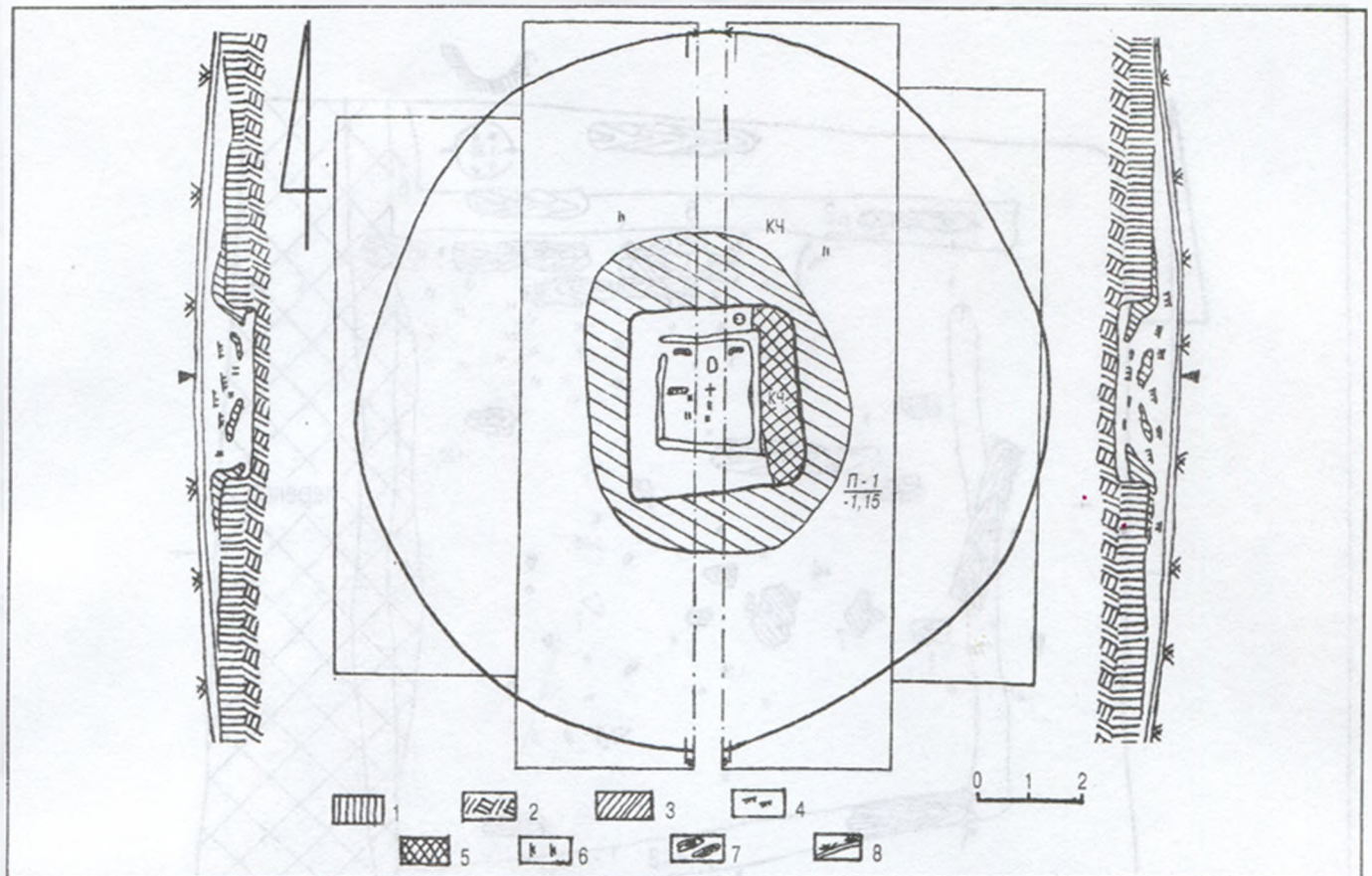

Рис. 1. Більський курганний некрополь "Б". Курган №7/1995 р. План.

Умовні позначення: 1 — похований чорнозем; 2 — материк; 3 — викид; 4 — дернини; 5 — перекопи; 6 — вуглини; 7 — дерево; 8 — дерновий та орний шар.

2,5 м) пляма суглинку, позначена на поверхні прямокутним розораним пониженням. Спочатку пляма сприймалася як рештки окопу часу Другої світової війни, а пізніше — виявилася *грабіжницьким підкопом*, характерним для інтенсивної скарбощукацької діяльності шукачів дорогоцінностей кінця XIX — початку XX ст.

Ґрунт *насипу* складався з сіро-чорного місцевого чорнозему, в центрі збагаченого незначною кількістю дернин, розміром близько 0,3х0,4х0,2 м, накиданих над похованням у процесі завершення спорудження кургану.

У центрі кургану, на площі 5,0х5,7 м, виявлений суглинково-чорноземний кільцевий викид, дещо видовжений у плані в меридіональному напрямку. Він здіймався над рівнем похованого горизонту на 0,2-0,3 м, зверху був вкритий тонким шаром світло-палевого суглинку-материка (рис. 1). Незначна потужність викиду передбачала його переміщення на накатник поховальної ями, що і було встановлено у процесі досліджень. За межами викиду, з північного боку, трапилося кілька вуглин і кістки стопи людини, вине-

сені майже на рівень давньої поверхні землеріями (рис. 1:кч).

Викид оточував кільцем трапецієподібну у плані, ближче до прямокутної, зі скругленими кутами, *поховальну яму*, розміром 2,95-3,40х3,35 м, заглиблену на 0,10-0,15 м у материк, що мала глибину 0,50 м від похованого горизонту та 1,15 м від рівня репера (рис. 1; 2).

Заповнення ями виявилось мішаним, переважно чорноземним, із залишками 2-3-х шарів дернин, що просіли з верхньої частини насипу — закладу накатника. По краях до ями провалилися масиви суглинково-чорноземного викиду, що перекривали краї накатника. У центрі, на глибині 0,6-0,8 м, також залягали потужні лінзи суглинку від просілого масиву викиду (рис. 1; 2).

Про наявність дерев'яного покриття свідчили знахідки у північній і центральній частинах ями трьох фрагментів дубових, майже неошкурених, плах, діаметром близько 0,2 м і довжиною 0,3-0,5 м, що лежали в широтному напрямку, вказуючи на спрямування колод покриття поперек ями. Нижче частина

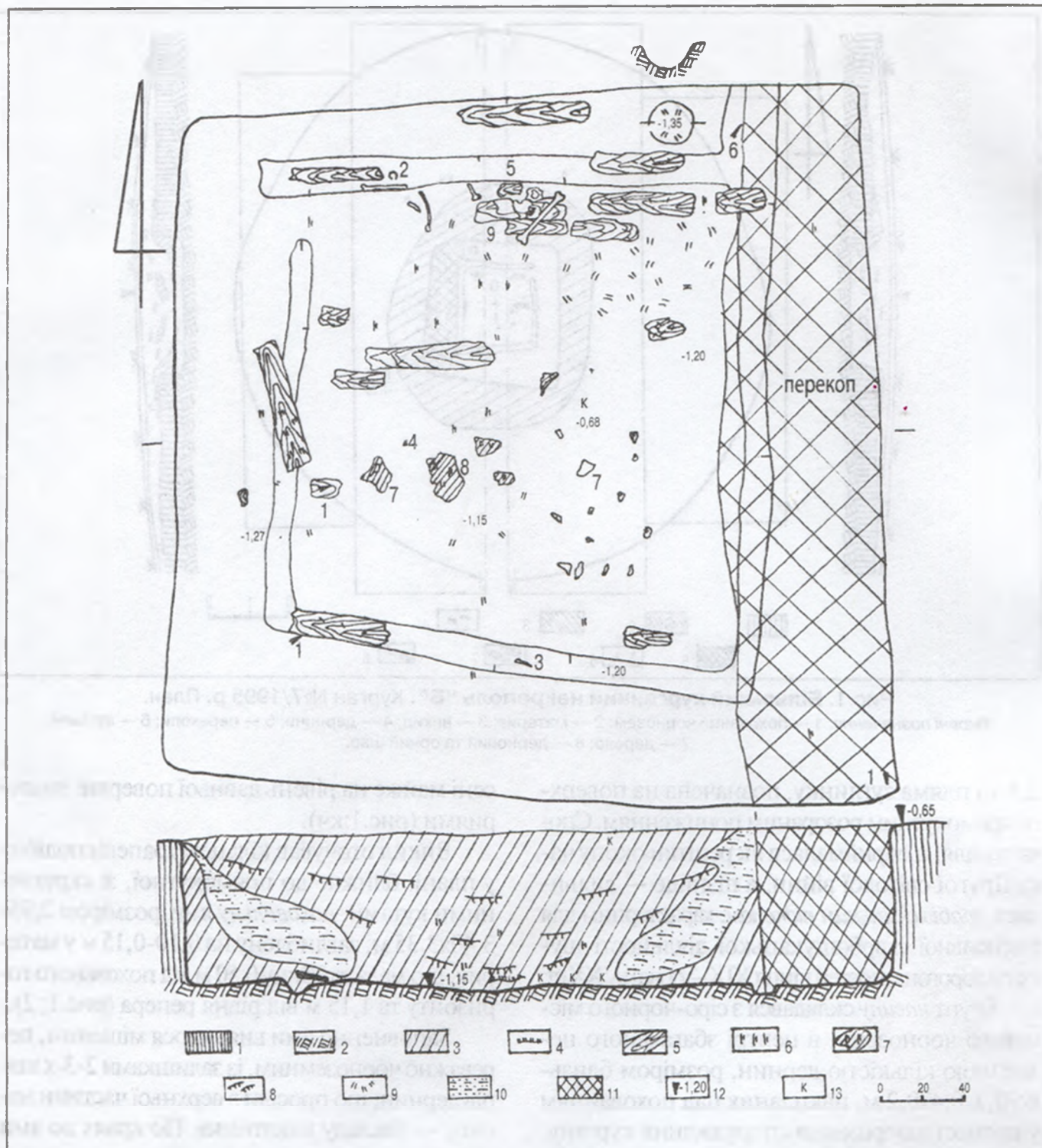

Рис.2. Більський курганний некрополь "Б". Курган №7/1995 р. План поховання.

Цифрами позначені: 1,6 — наконечники стріл; 2 — браслет; 3 — уламок кістяної пластини;

4 — фрагмент леза ножа; 5 — пронизка; 7 — розвал ліпної кружки; 8,9 — деталі руків'я ножа.

Умовні позначення: 1 — похований чорнозем; 2 — материк; 3 — чорноземне заповнення; 4 — дернини; 5 — дерево;

6 — вуглини; 7 — випалені ділянки; 8 — горілий прошарок; 9 — зотліла органіка; 10 — суглинок; 11 — перекопи;

12 — рівні глибин від репера; 13 — уламки кераміки.

заповнення була зрита грабіжниками, а східна знищена акуратним колодязем-підкопом вздовж східної стінки (0,6х3,3 м), доведеним до рівня дна, зі змішаним рихлим заповненням, що чітко вказувало на час останнього пограбування поховання у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. (рис.1; 2).

Дослідження поховальної камери встановило її подвійне пограбування — за козацької доби й у новітній час (Супруненко, 2000, с.87-90). Про перше свідчили вуглини у центральній частині заповнення ями, полишені від скалок перших грабіжників, які невеликим колодязем над просівом насипу проникли до могили.

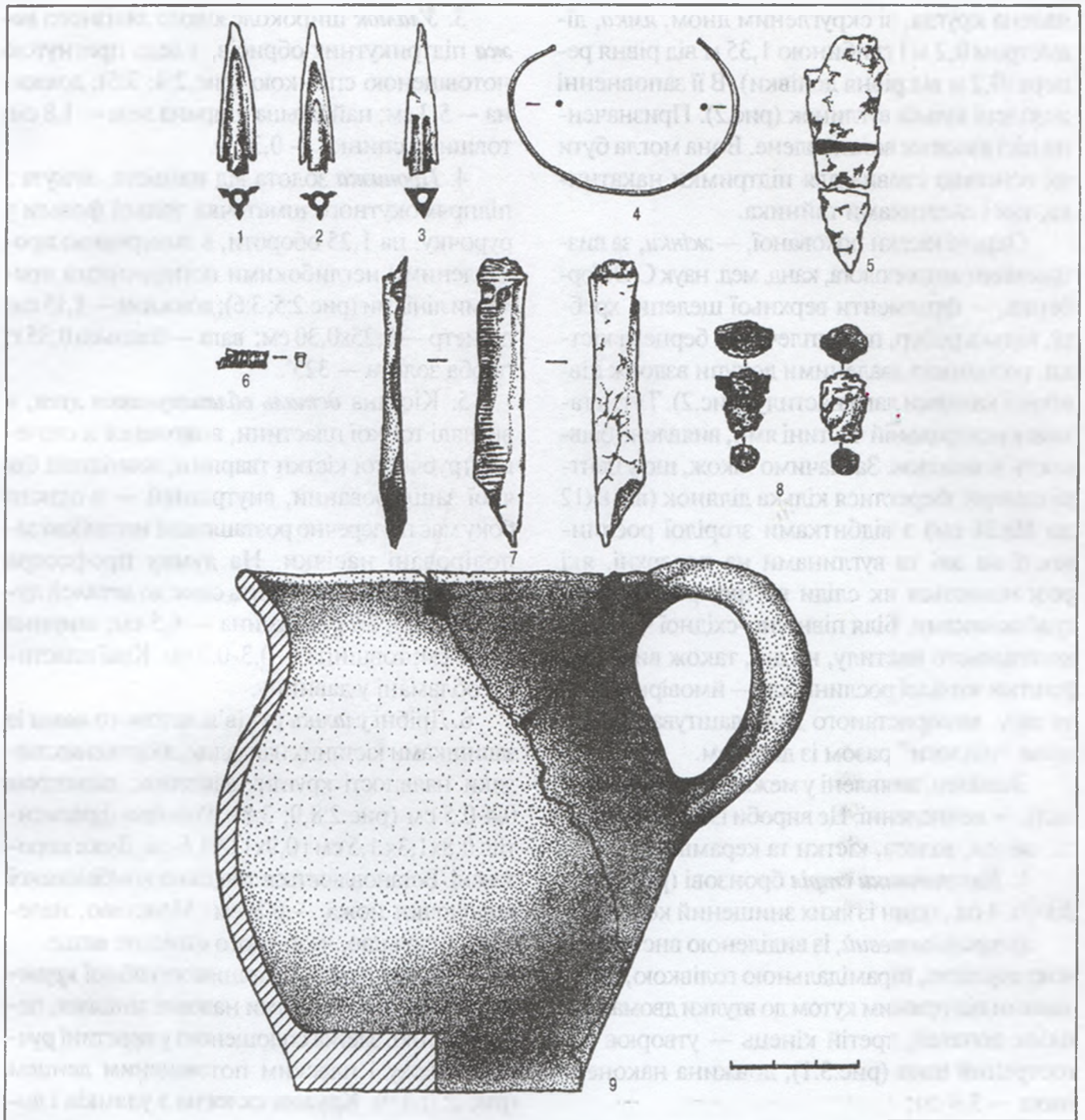

Рис.3. Більський курганний некрополь "Б". Курган №7/1995 р. Знахідки.
 1-3 — бронза; 4 — срібло; 5, 8 — залізо; 6 — золото; 7 — кістка; 9 — кераміка.

Вшент пограбоване поховання лише незначними залишками внутрішнього облаштування та слідами багатства напутнього інвентаря позначало порівняно високий майновий стан осіб, вміщених до могили.

На дні камери, досить старанно вирівняному у материку, були покладені прямокутником у центрі підпрямокутні отесані лаги, східна з яких — виходила за межі цього своєрідного настилу, розміром 2,3х2,5 м (рис.2). Лаги залишили відтиснуті на дні ями канав-

ки, глибиною 8-12 та шириною до 15 см, місцями заповнені трухлявиною чи збереженими шматками дерева. Ця конструкція була основою дощатого насипу, який викладався поверх у широтному напрямку. Настил утворювали дошки, шириною 18-20 см і товщиною 2-3 см, уламки яких, переміщені грабіжниками, траплялися у заповненні поховальної камери та перекопі (рис.2).

У північно-східному кутку камери і поряд з аналогічним кутом основи настилу ви-

явлена кругла, зі скругленим дном, ямка, діаметром 0,2 м і глибиною 1,35 м від рівня репера (0,2 м від рівня долівки). В її заповненні знайдені кілька вуглинок (рис.2). Призначення цієї ямки не встановлено. Вона могла бути як основою стовпа для підтримки накатника, так і залишками тайника.

Окремі кістки похованої, — *жінки*, за визначенням антрополога, канд. мед. наук С.О.Горбенка, — фрагменти верхньої щелепи, хребці, кілька ребер, передплечова і берцева кістки, розчищені зваленими до купи вздовж північної канавки лаги настилу (рис.2). Тут, а також у центральній частині ями, виявлена більшість зі знахідок. Зазначимо також, що у центрі камери збереглися кілька ділянок (від 8x12 до 16x24 см) з відбитками згорілої рослинності на дні та вуглинами на поверхні, які розглядаються як сліди вогню, розведеного грабіжниками. Біля північно-східної частини колишнього настилу, на дні, також виявлені рештки зотлілої рослинності — ймовірно, листя аїру, використаного для влаштування основи “підлоги” разом із деревом.

Знахідки, виявлені у межах зотлілого настилу, — нечисленні. Це вироби із бронзи, срібла, заліза, золота, кістки та кераміки.

1. *Наконечники стріл* бронзові (рис.2:1,6; 3:1-3). 4 од., один із яких знищений корозією:

а) *трилопатекий*, із виділеною виступаючою втулкою, пірамідальною голівкою, обрізаними під прямим кутом до втулки двома кінцями лопатей, третій кінець — утворює загострений шип (рис.3:1); довжина наконечника — 3,4 см;

б) *трилопатекий*, аналогічного типу, зі втулкою, виділеною на 1/2 висоти голівки, та двома лопатями, оформленими у вигляді шипа (рис.3:2); довжина — 3,3 см;

в) *тригранний* втульчастий, із незначно виступаючою втулкою, загостреними у вигляді шипів гранями, оформленими зі звуженням, у вигляді уступу — своєрідна ремінісценція так званих “баштових” форм (рис.3:3); довжина — 3,4 см.

2. *Браслет* тонкодротовий срібний, овальної форми (рис.2:2; 3:4), з розведеними, трохи потоншеними кінцями; розміри: 3,6x5,2 см; діаметр дроту — 0,12-0,14 см.

3. *Уламок* широколезового залізного *ножа* підтрикутних обрисів, з ледь прогнутою потовщеною спинкою (рис.2:4; 3:5); довжина — 5,3 см; найбільша ширина леза — 1,8 см; товщина спинки — 0,3 см.

4. *Пронизка* золота від намиста, зігнута з підпрямокутного шматочка тонкої фольги у рурочку, на 1,25 обороти, з попередньо продавленими неглибокими поперечними прямими лініями (рис.2:5; 3:6); довжина — 1,15 см; діаметр — 0,25x0,30 см; вага — близько 0,35 г; проба золота — 325°.

5. Кістяна *деталь облаштування лука*, у вигляді тонкої пластини, виконаної зі сточної трубчастої кістки тварини, зовнішній бік якої зашлифований, внутрішній — з одного боку має поперечно розташовані неглибокі заполіровані насічки. На думку професора Є.В.Черненка, належить саме до деталей лука (рис.2:3; 3:7). Довжина — 6,5 см; ширина — 1,1 см; товщина — 0,3-0,5 см. Краї пластини обламани у давнину.

6. Дрібні *уламки* руків'я залізного *ножа* із залишками кістяних накладок, збережених завдяки наявності круглих заклепок, діаметром 0,4-0,5 см (рис.2:8,9; 3:8). Розміри фрагментів: 0,8x1,3x1,5 см і 0,9x1,0x1,6 см. Дуже корозовані. Встановлюється товщина комбінованої колодочки ножа — 0,8 см. Можливо, належать знаряддю, лезо якого описане вище.

7. Розвал ліпної горщикоподібної *кружки* (кухля), з відігнутими назовні вінцями, петельчастою, злегка сплющеною у перетині рукою зверху і пласким потовщеним денцем (рис.2:7; 3:9). Кружка склеєна з уламків і догіпсована. Висота — 11,6 см; діаметри: вінцень — 9,3 см; шийки — 8,2 см; тулуба — 10,6 см; dna — 6,5 см; висота ручки — 6,3 см; її перетин — 1,4x1,8 см.

Аналогічна кружка походить з кургану № 1/1994 р. цього ж могильника (Супруненко, 1996, с.106, рис.19). Місцезнаходження ліпної кружки у похованні встановлюється за концентрацією уламків розвалу край південно-східного кутка настилу.

Отже, сукупність вцілілих предметів зі складу поховального інвентаря, передовсім, наконечників стріл (Мелюкова, 1964, с.17, табл.1), тип камери дозволяють датувати до-

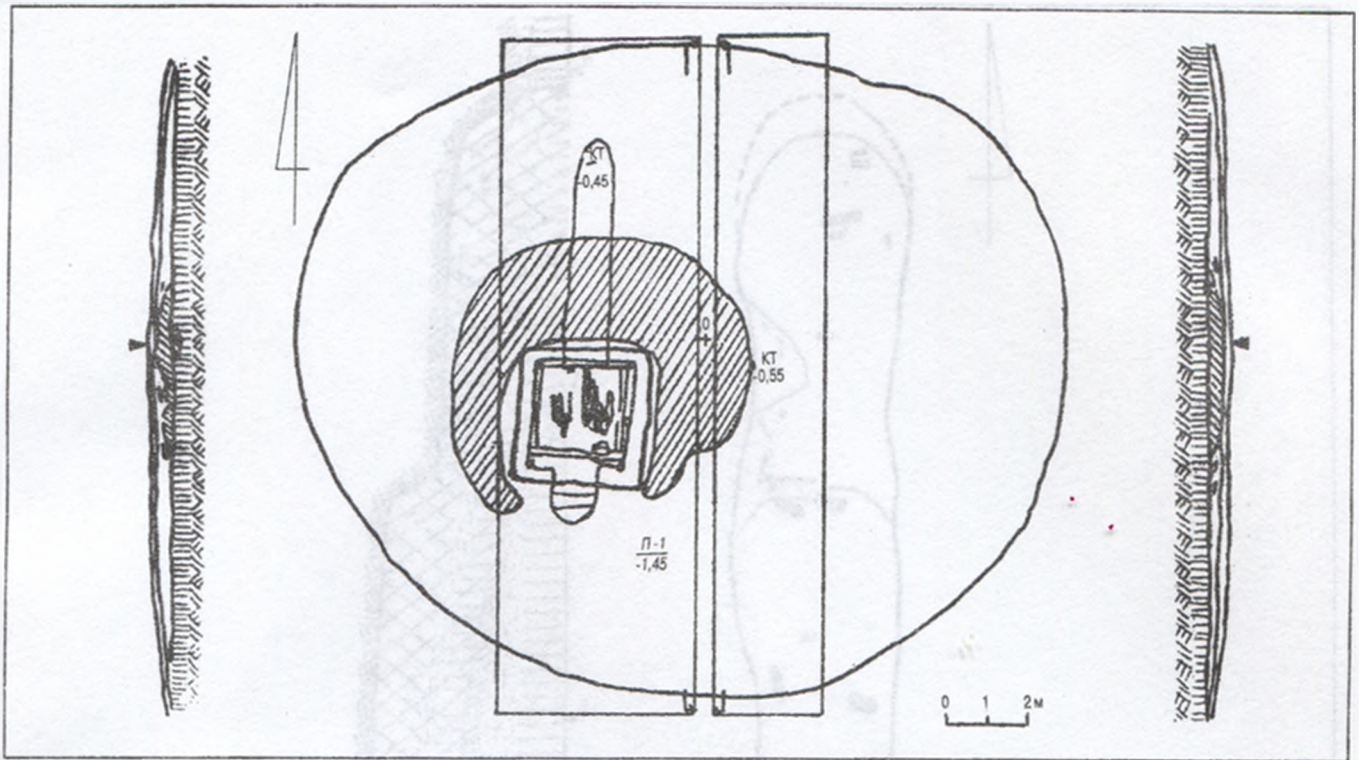

Рис.4. Більський курганний некрополь "Б". Курган №6/1995 р. План.
Умовні позначення див. на рис. 1.

сліджений комплекс *IV ст. до н.е.* Наявність серед остеологічних матеріалів берцевої кістки чоловіка, поряд із уламком жіночої щелепи, вказує на парний характер поховання, що характерно для комплексів БКВ "Б", залишених представниками заможного населення сусіднього селища в ур.Безодня.

Курган № 6/1995 р. Розораний насип вирізнявся серед курганів східної частини БКН "Б" значно більшими розмірами і дещо крутішими схилами. Він знаходився за 325 м на північний схід від кургану №1/1994 р. і займав крайнє східне положення у складі групи.

Висота кургану — 0,60 м над рівнем оточуючого плато, діаметр овального у плані насипу — 16х19 м (рис.4). На розораній поверхні знайдені подрібнені фрагменти ліпних горщиків з шерехатою поверхнею скіфського часу та фрагментовані кістки черепа людини.

Ґрунт насипу складався з сіро-чорного чорнозему, у центрі — незначної кількості дернин, накиданих над похованням у процесі спорудження склепу. У центрі кургану, на площі 6,7х7,2 м, лежав суглинково-чорноземний розімкнено-кільцевий викид, що оточував поховальну камеру з півночі, заходу і сходу. Він здіймався над рівнем похованого чорнозему на 0,4-0,5 м (рис.4). На межі викиду, зі схід-

ного боку, на глибині 0,55 м від репера, виявлені кістки ноги коня (рис.4).

Поховальна камера підпрямокутної в плані форми знаходилася за 1,5 м на захід та 0,2 м на південь від центра сучасного насипу (рис.4; 5). Вона була споруджена з рівня похованого чорнозему і мала розміри — 3,20х3,30 м, при глибині 1,45 м від репера (рис.5), або 0,85 м від давньої поверхні. Орієнтована за довгою віссю в меридіональному напрямку. Стінки котловану були рівними, вертикальними; дно — вирівняним, практично горизонтальним.

Заповнення камери складалося із чорнозему, у верхній частині — з 3-4-х шарів дернин, із домішками перепаленого ґрунту викиду, на якому розкладалося вогнище. У передденному шарі виявлені рештки зотлілих поперечних плах від накатника, зокрема, шириною близько 0,2 м (рис.5). Простір на 0,4-0,5 м від стінок, практично до дна, був заповнений мішаним ґрунтом викиду, що втримував дощаті стіни склепу, викладені вздовж двох рядів стовпів.

Склепова конструкція спиралася на два ряди стовпів у центральній частині камери — по три з кожного боку. Стовпи незначно, на 0,1-0,2 м, заглиблювалися у материк. У передвхідній частині виявлені більші ямки від ще

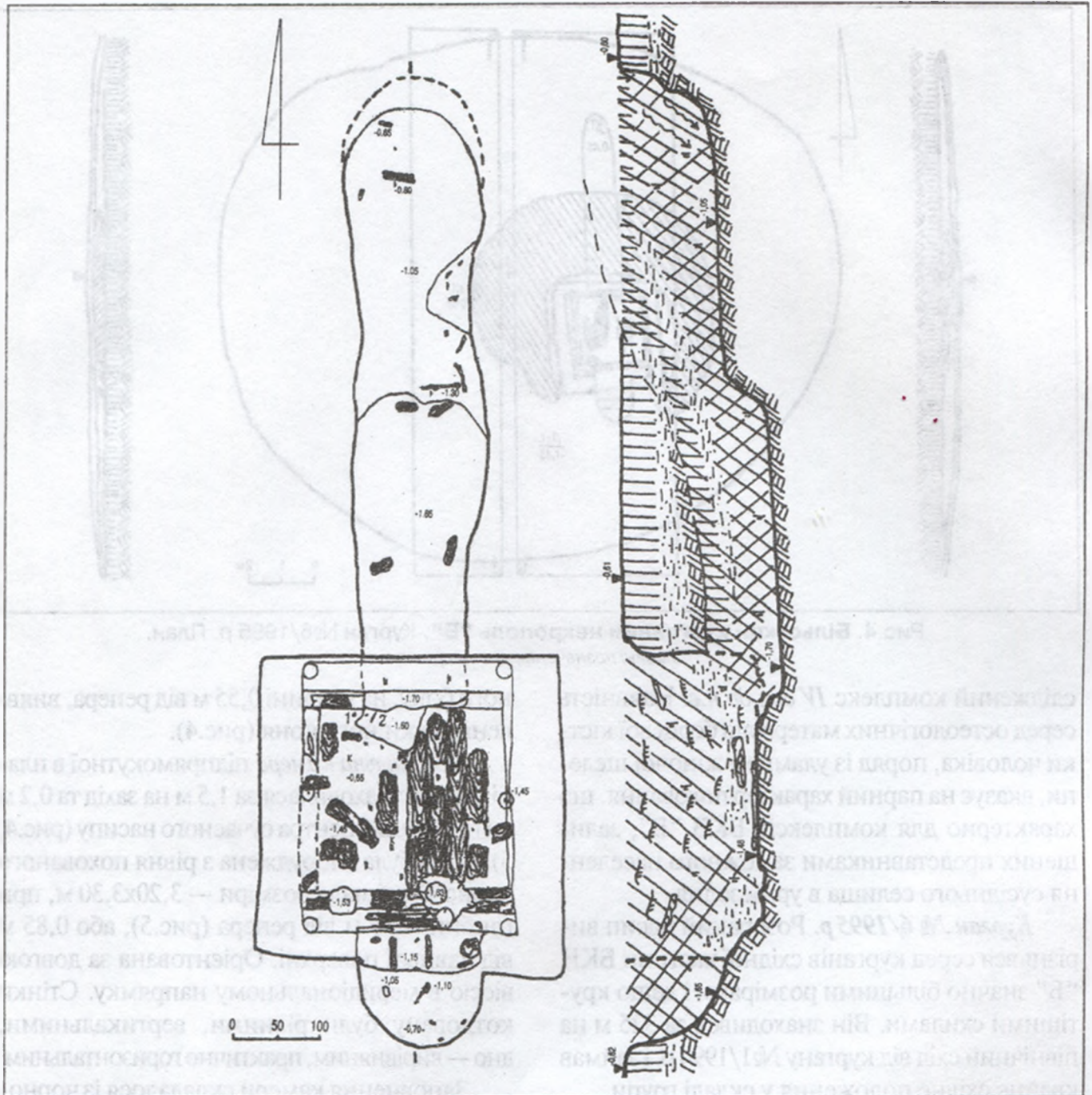

Рис.5. Більський курганний некрополь "Б". Курган №6/1995 р. План поховання.

Цифрами позначені: 1 — пряжка; 2 — псалій; к — уламки посуду

Умовні позначення див на рис.2.

трьох стовпів, що слугували для підтримки перекриття. Глибина ямок від них не перевищувала 0,1-0,2 м. Розміри склепу становили 2,2x2,7 м (рис.5). У його основі, на дні, був влаштований настил, що утримувався на квадратній у плані конструкції з викладених масивних отесаних плах, довжиною 1,8-2,2 м, підпрямокутного перетину — близько 0,15-0,20x0,20-0,27 м. Поверх плах викладалися дошки настилу (по вісі північ-південь), довжиною близько 2,0-2,2 м та шириною до 0,2 м. Вірогідно, настил складався з 10 дошок (збе-

реглися рештки 7-ми з них). З південного боку склепу, край настилу, лежало кілька тонших і вузких дошок, довжиною близько 0,7 м, що, напевне, призначалися для замощування проходу до склепу з боку входу (рис.5).

Вхід (*дромос*) був влаштований з південного боку, посередині коротшої стінки склепу. Він був напівовальним у плані, ступінчастим спуском до камери, викопаним з рівня стародавньої денної поверхні. Три похилі сходинки, висотою 0,1-0,3 м, місцями зберігали сліди дерева від перекриття дромосу, на ниж-

ній — відбитки двох жердин від основи перекриття входу (рис.4; 5).

Склеп ушент був пограбований, принаймні, двічі, — у давнину через дромос і за доби пізнього українського середньовіччя. Вірогідно, скарбошукачі проникали до поховання й у новітній час. Про перше пограбування свідчили розкидані на сходинках дрібні кістки фаланг пальців рук і ніг, уламки ребер людини, шматки кісток черепа чоловіка та його розвал у північно-східному кутку дромоса (рис.5). У південно-східній частині склепу простежена зрита ділянка навколо стовпів перед входом, де, певно, шукали тайник. Над дошками настилу склепу часто траплялися групи вуглин від тріски чи смолоскипу, що вказували на грабіжницькі пошуки більш пізнього часу.

Скарбошукацький лаз виявлений у північній частині камери. Він похило, вузьким низьким коридором спускався до поховальної камери з рівня $-0,8$ м до глибини $-1,90$ м від репера (рис.5). Його довжина — $6,4$ м, ширина — $1,1-1,4$ м. Склепіння — аркове чи напівовальне. Висота ходу не перевищувала $0,9$ м.

Щоб потрапити до склепу, грабіжники навіть заглибилися на $0,3$ м нижче рівня долівки, а потім зрили ділянку дна у північній частині склепу. Саме тут і були виявлені кілька знахідок — два дрібні уламки стінок ліпного горщика скіфського часу, подрібнені шматочки якогось залізного виробу, можливо, — вудил. Ліворуч від грабіжницького ходу, на дні камери лежали залізні псалій та підпружна пряжка від вузди, виявлені у дуже корозованому стані (рис.5:1-2). У затічно-чорноземному заповненні грабіжницького ходу (нижня частина) виявлені уламки плах перекриття, щільному заповненні входу і на початку скарбошукацького лазу — кістки рук і ніг чоловіка, окремі ребра, уламки кісток, витягнуті сюди грабіжниками.

Знахідки. 1. *Псалій* залізний прямий, з круглими, сплюсненими зверху шляпками на кінцях і вісімкоподібним розширенням у центрі, на місці двох отворів. Стрижень псалія круглий у перетині зверху, що переходить до потовщеної середини у квадратний (рис.6:2). Зберігся фрагментарно. Загальна довжина — $19,2$ см; дм. шляпок — $1,6$ та $1,8$ см; дм. стриж-

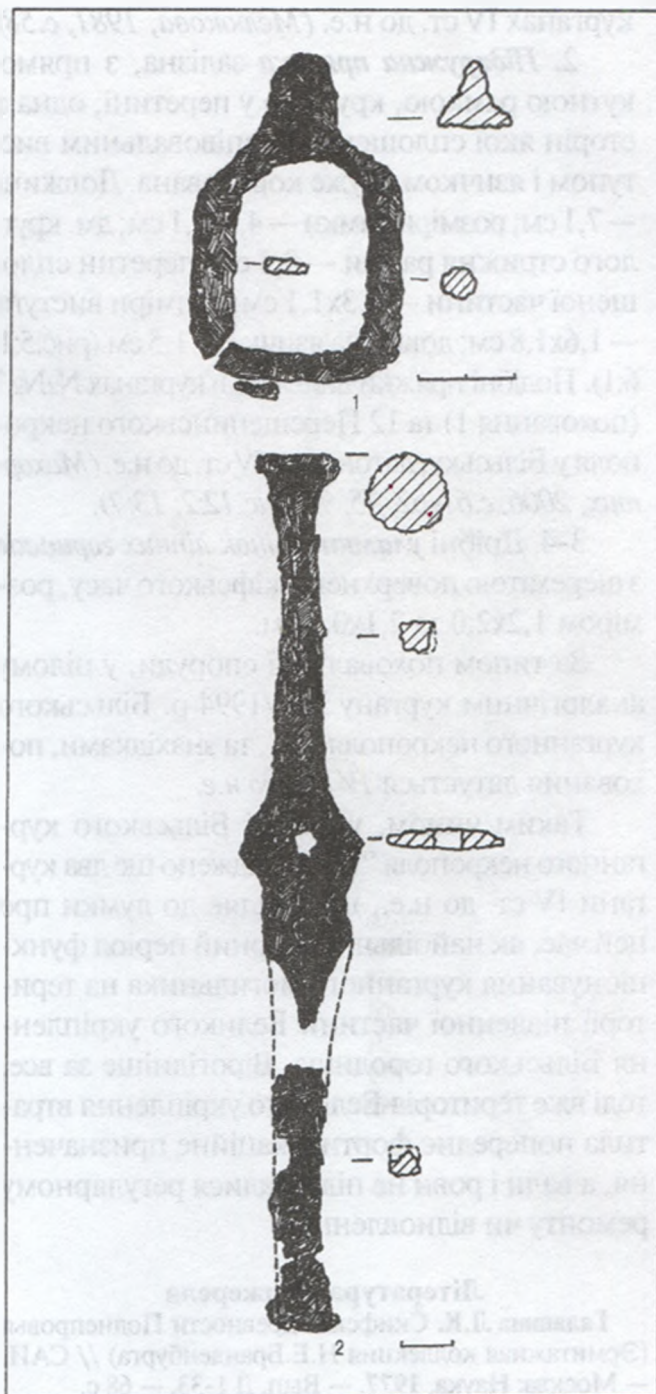

Рис.6. Більський курганий некрополь "Б".

Курган №6/1995 р. Знахідки.

1 — пряжка; 2 — псалій. Залізо.

ня — $1,0$ см; перетин його квадратної частини — $0,6 \times 0,6$ см; ширина частини з отвором — $2,7$ см; її товщина — $0,4$ см; дм. отворів — близько $0,4$ та $0,5$ см (рис.6:2). Подібні псалії, виявлені у більських курганах, набувають розповсюдження у Правобережному і Лівобережному Лісостепу в IV-III ст. до н.е., крім регіональної річкової системи Сули (Петренко, 1967, с.37; Ильинская, 1968, с.117; Галанина, 1977, табл.11:1,7; Махортих, 2006, с.61, 74, рис.11:1-2, 9-10), відомі вони й у скіфських степових

курганах IV ст. до н.е. (Мелюкова, 1981, с.58).

2. *Підпружна пряжка* залізна, з прямокутною рамкою, круглою у перетині, одна зі сторін якої сплющена, з напівовальним виступом і язичком. Дуже корозована. Довжина — 7,1 см; розміри рамки — 4,6х5,1 см; дім. круглого стрижня рамки — 0,5 см; перетин сплющеної частини — 0,3х1,1 см; розміри виступа — 1,6х1,8 см; довжина язичка — 1,5 см (рис.5:1; 6:1). Подібні пряжки виявлені в курганах №№ 7 (поховання 1) та 12 Перещепинського некрополя у Більську, датованих IV ст. до н.е. (Махортних, 2006, с.61-62, 75, 76, рис.12:2; 13:7).

3-4. Дрібні *уламки стінок ліпних горщиків* з шерехатою поверхнею скіфського часу, розміром 1,2х2,0 та 2,1х0,9 см.

За типом поховальної споруди, у цілому аналогічним кургану №1/1994 р. Більського курганного некрополя "Б", та знахідками, поховання датується *IV ст. до н.е.*

Таким чином, у складі Більського курганного некрополя "Б" досліджено ще два кургани IV ст. до н.е., що схиляє до думки про цей час, як найбільш імовірний період функціонування курганного могильника на території південної частини Великого укріплення Більського городища. Вірогідніше за все, тоді вже територія Великого укріплення втратила попереднє фортифікаційне призначення, а вали і рови не піддавалися регулярному ремонту чи відновленню.

Література та джерела

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е.Бранденбурга) // САИ. — Москва: Наука, 1977. — Вып. Д 1-33. — 68 с.

Городшов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. в 1906 г. // Тр. XIV АС. — Москва, 1911. — Т. III. — С.93-161, III табл.

Другий рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології: Звіт про діяльність. 1995 рік / Укл. Супруненко О.Б. — Полтава: Вид. центр "Археологія", 1996. — 40 с.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (Курганы Посулья). — Киев: Наук. думка, 1968. — 203, LXII, 2 с.

Кулатова І.М. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.121-137.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Проблематика скіфського часу в археологічних дослідженнях Полтавського Центру археології 1994 р. // Проблеми археології,

стародавньої та середньовічної історії України / ТДК. — Харків: вид. ХДУ, 1995. — С.51-53.

Махортних С.В. Скіфська вузла Перещепинського могильника // Більське городище та його округа (до 100-річчя початку польових досліджень). — Київ: вид. ІА НАНУ, 2006. — С.57-76.

Мелюкова А.И. Вооружение скифов // САИ. — Москва: Наука, 1964. — Вып. Д 1-4. — 91 с., 23 табл.

Мелюкова А.И. Краснокутский курган. — Москва: Наука, 1981. — 111 с.

Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження курганів на території Більського городища // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Число 3. — С.79-86.

Мурзін В., Ролле Р., Супруненко О. Більське городище. — Київ-Гамбург-Полтава: Археологія, 1999. — 104 с.

Наукова концепція державного археологічного заповідника «Більське городище скіфського часу»: Наукова концепція, довідкові матеріали, проекти / Упорядник Супруненко О.Б. — Полтава: Археологія, 1996. — 60 с.

Петренко В.Г. Правобережжя Среднего Приднепровья в V-III вв. до н.э. // САИ. — Москва: Наука, 1967. — Вып. Д 1-4. — 180 с.

Степанович С.П. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Число 3. — С.87-93.

Супруненко О.Б. Звіт про розкопки курганів у складі Більського курганного некрополя "Б" у південній частині Великого укріплення Більського городища в 1995 р. (Полтавська обл.) // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.300. — 27 арк.

Супруненко О.Б. Перший рік роботи Центру охорони та досліджень пам'яток археології // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Число 3. — С.229-231.

Супруненко О.Б. Про «південний» вал на території Великого укріплення Більського городища // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С.72-77.

Супруненко О.Б. Розкопки Більського курганного некрополя "Б" // Більське городище в контексті вивчення раннього залізного віку Європи. — Полтава: Археологія, 1996. — С.88-120.

Супруненко О.Б., Супруненко О.О. До питання про пограбування курганів на Полтавщині за козацької доби // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2006. — Вип.9. — С.86-91.

Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — Киев: Наук. думка, 1987. — 184 с.

Супруненко А.Б.

Погребения Бельского курганного некрополя «Б» (по материалам раскопок 1995 г.)
Резюме

Публикуются результаты археологических исследований двух курганов IV в. до н.э. в составе Бельского курганного могильника «Б», расположенного на территории Большого укрепления Бельского городища, у с.Глинск Зеньковского района Полтавской области. Приводится вывод о принадлежности некрополя населению наиболее южного в пределах Бельского городища селища в урочище Безодня.

11.08.1996 — 15.10.2006

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні, Київ	НА ІА НАНУ	— Научный архив Института археологии Национальной Академии наук Украины, Киев
АИУ	— Археологические исследования на Украине, Киев	НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава	НА МАЭСУ ХНУ	— Научный архив Музея археологии и этнографии Слободской Украины Харьковского Национального университета им. В.Н. Каразина, Харьков
АН СССР	— Академия наук СССР, Москва	НА ЦОДПА	— Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
АО	— Археологические открытия, Москва	НаУКМА	— Національний університет "Києво-Могилянська Академія", Київ
АПЛ	— Архив Пирятинського ліцею, Пирятин	ОДПАП	— Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
АС ГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград	ПАЗ	— Полтавський археологічний збірник, Полтава
БГОКМ	— Брянский государственный обласной краеведческий музей, Брянск	ПКМ	— Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ГИМ	— Государственный исторический музей Российской Федерации, Москва	РА	— Российская археология, Москва
ГУ	— Государственный университет	СА	— Советская археология, Москва
ДГУ	— Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск	САИ	— Свод археологических источников, Москва
ДДУ	— Днепропетровский державний університет, Днепропетровськ	СПб. ГУ	— Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург
ДП	— Древнее Причерноморье	СЭ	— Советская этнография, Москва
ДП НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ	— Державне підприємство Науково-дослідний центр "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології Національної Академії наук України, Київ	ТД	— Тезисы докладов
ІА АН СССР	— Институт археологии Академии Наук СССР, Москва	ТДП	— Тези доповідей і повідомлень
ІА НАНУ	— Інститут археології Національної Академії наук України, Київ	Тр. АС	— Труды Археологического Съезда, Москва
ІА РАН	— Институт археологии Российской Академии наук, Москва	УКЖ	— Український керамологічний журнал, Опішня
Кр.КМ	— Кременчуцький краєзнавчий музей, Кременчук	УМСА	— Українська медична стоматологічна академія, Полтава
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР, Киев	ХГУ	— Харьковский государственный университет, Харьков
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, Москва-Ленинград	ЦОДПА	— Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
МАПП	— Матеріали з археології Північного Причорномор'я, Одеса, Київ	ЦОИПА	— Центр охорони і досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
МГУ	— Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова, Москва	ЦП НАНУ і УТОПІК	— Центр пам'ятокознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград		
НА БОМ	— Научный архив Брянского обласного краеведческого музея, Брянск		

У 2006 р. побачили світ наступні видання

Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації:

наукові видання і монографії:

Супруненко О.Б., за участю **Маєвської С.В.**, **Артем'єва А.В.**, **Горбенка С.О.** Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла. — Київ-Полтава: ВЦ "Археологія", 2006. — 140 с.: 86 рис., 5 табл. — Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, ч. III. — (ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ДП "НДЦ" ОАСУ ІА НАНУ. ЦОДПА).

Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканічі та Солонці на Нижньому Пслі. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма "Техсервіс", ВЦ "Археологія", 2006. — 123 с.: 115 рис., 1 вкл. — Сер.: Старожитності околиць Комсомольська, ч. IV. — (ЦП НАНУ і УТОПІК. ІА НАНУ. ДП "НДЦ" ОАСУ ІА НАНУ. ЦОДПА).

Супруненко О.Б., **Шерстюк В.В.** Нові археологічні дослідження на Кременчучині. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма "Техсервіс", ВЦ "Археологія", 2006. — 146 с.: 170 рис., в т.ч. 4 кол. вкл. — (ІА НАНУ. ЦП НАНУ і УТОПІК. ДП "НДЦ" ОАСУ ІА НАНУ. ЦОДПА).

наукові журнали:

Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 2006. — № 1-2 (17-18) / 2005. — 174 с.

Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 2006. — № 1 (19) / 2006. — 128 с.

Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава: Археологія, 2006. — № 2 (20) / 2006. — 126 с.

Summary

Suprunenko O.B., Skoryi S.A., Pryimak V.V.

Conference Devoted to 100 Years of the Archaeological Exploration Beginning at the Belsk Site

In the publication is given an illustrated account of the International scientific conference "The Belsk Site in Context of Study of Antiquities of the Early Iron Age in Europe", which took place 7-9 June 2006, in towns Kotelva and Belsk in the Poltava Region. It was organised by the Culture and Tourism Department of the Poltava regional administration the Centre of Protection and Exploration of Archaeological Sites, Historical and cultural preserve site "Belsk", in cooperation with the Institute of Archaeology of the NASU. In the work of the conference took part more than 40 scientists from Ukraine, Poland, and the Russian Federation. The materials of the conference: articles and reports have been published in three issues of journal "Archaeological Chronicles of the Dnieper Left-Bank Ukraine" — 1-2/2005, 1/2006, and 2/2006.

Romashko V.A.

Stationary Cult Complexes of the Late Bronze Age Iranian-Speaking Tribes of the Ukraine (after the materials of the Logs' and the Logs' on Belozer cultures)

In the article there is given typology and an overview of stationary cult complexes of the Iranian-speaking tribes of the Logs' and the Logs' on Belozer cultures, dated back to the late Bronze Age, on the territory of the nowadays Ukraine; up to the number of which have been added the remains of places specially designed for regular rituals and other sacramental acts.

Schramko I.B., Zadnykov S.A.

Cult Buildings of the Belsk Site Western Side VI B.C.

The article deals with results of digs, done in course of many years, of the cinderies on the Western fortification of the Belsk site, which resulted specification of a few types of cult complexes VII-V B.C. Among them, after size and construction, the cult rooms of VI B.C. are quite remarkable.

The cult complexes, and the multilevel in their number, with stone base, reflect the long tradition of the Thracian tribes, influence of which is felt in the culture of first emigrants from the Dnepr forest and steppe area of the right bank of the river. These appeared on the right bank of the river Sukhaya Grun yet in the middle — second half of VIII B.C.

Scherban A.L., Rukhno K. Yu.

Clay Scoops of the Early Iron Age from the Sites near to Dykanka

The article deals with handmade clay scoops, which were found during the archaeological explorations in the Early Scythian time settlements, near to Dykanka in the Poltava Region. Lots of them are ornamented. There is analysed their constructive peculiarities: modelling of ears and the *dücor*. An especial feature of the ornamentation of the scoops is geometrical ornaments: straight and wavy lines, triangles, rhombi, "Malta crosses", squares put in a chess order. Their symbolical meaning is closely connected with earth, ploughed field, reproduction and fruitfulness.

There are many archaeological proofs of usage of such pottery in diverse rituals and ceremonies. Parallels with ethnographical sources and the written documents of the Indo-Iranian peoples prove the cult role of scoops among the people inhabited the forest and steppe zone of the Ukraine in the early Iron Age.

Kulatova I.M., Suprunenko O.B.

Two Burials of the Scythian Time Barrow Necropolis in Cemetery Pereschepino in Belsk Environs

With the publication into circulation is let materials of digs of two sub-barrow burials V-IV B.C., situated in the northern part of the Pereschepino barrow necropolis I, near to village Belsk, in the Kotelva district, in the Poltava Region. There are given data of attributions of each burials to groups of burials, linked with inhabitants' activity of concrete villages on the territory of the Big Fortification of the Belsk site and its environs.

Mayevska S.V.

Textile and Unwoven Materials from the Pereschepyna Barrow Necropolis

In the article, there is given description and technological characteristic of elements of a costume, as well as of textile, which were found in the burial I of barrow 3/2002 in the Pereschepina barrow necropolis of Scythian time, near to Belsk, in the Kotelva district in the Poltava Region. The materials make possible to assume the presence in the complex the fabrics of flax, silk, wool and, probably, cotton, having elements of *dücor* — brodering, fringe, lace, etc. The study detects a circle of contacts among the forest and steppe area inhabitants of the Belsk site and the inhabitants of area of the river Vorskla in the Scythian time.

Kovalenko O.V., Lugovoy R.S.

A Barrow of V B.C., near to Town Oposhnia in the Poltava Region: Preliminary Results of the Researches

In the publication, there are given results of an Early Iron Age barrow digs near to town Oposhnia, in Zenkov district in the Poltava Region, which is situated in the large south environs of the Belsk site. There have been examined three burials: additional burial of a woman, non-plundered, dated back to V B.C., and the burial chamber remarkable with its size. For the principal burial of a warrior, there is made a construction of logs, and a planking (III 17-19 m) to cover it.

Lugovaya L.M.

Burials of Sarmats in Yarokhivka in Environs of the Belsk Site

There is published information about the two burial complexes, examined in the barrow 2, near to village Yarokho in the Dykanka district in the Poltava Region, in 1986. The burials are dated back to the Middle Sarmatian Time. In the Dnepropetrovsk forest-steppe area of the left bank of the river Dnepr, they possess almost the ultimate North position and witness of a quite deep penetration of Sarmats in the forest and steppe zone, in the regions of the Middle flow of the rivers

Vorskla and Psel. The burials orientation lets an opportunity to presume that the tribes, which left these burials, came on this territory from the East (the basin of the North Donets), and from the South (Northern littoral area of the Black Sea).

Lugovoy R.S., Wereschaka V.M.

Unfortified Settlements of the Scythian Time in the Middle and the Down Flow of the River Sula

The publication deals with a collected materials on a group of up to the date known settlements of the Scythian Time in the middle and the down flow of the river Sula in the borders of Poltava Region.

Karavajko D.V.

Basins of the Middle Flow of the River Desna at the Edge of Eras (Yukhnovo — Potchep)

At the edge of eras, to the territory of the area adjoining the river Desna in its middle flow, there arrives tribes of the late Zarubinetskaya (Poczepska) culture to replace the people of the Yukhno one. According to A.K. Ambrose, the last one is forming under influence of the Yukhno traditions. The arguments given in the article give an opportunity to doubt such a thesis to be a trustworthy one. It is the most probable, as the Yukhno culture had not survived up to the edge of the eras, and, consequently, it could not anyhow influence the formation of the new culture.

Lubichev M.V.

Of Buildings in the Village of the Tchernyakhivska culture "Voytenky 1" (after the materials of digs 2004-2005)

The site is situated near to an ancient merchants' way in the Dnepr-Donetsk watershed. Light ground building I has been found upon the sector A of the settlement. It filled up with hand ceramics of the Tcherepyn-Demyaniv type. Near to the building is been found a fibula of the Almgren VII type. Upon the sector B, there are examined remains of the light ground building I and a dwelling mud hut I with an oven. From the hut comes pottery, bone comb Thomas I, a bucket-like pendant, a tie-up bronze fibula.

Artemyev A.V., Zaitsev A.V.

Microscopic Dental Structure as a Source of Anthropological Information

The publication deals with the results of researches, which have been received on base of examination of micro-histological course of teeth. There observed the data significance in purpose of use in the historical anthropology.

Scherstuk V.V.

The Sites of the Late Bronze Age in the Belsk Archaeological Complex

It is published an overview of known sites and separated finds of the Logs' culture, which have taken place in the Belsk archaeological complex, in administrative borders of Kotelva and Zenkiv districts of the Poltava Region and the Akhtyrka district of the Sumy Region, most of which came into recent years.

Heyko A.V., Tkaczenko O.M.

A Find of a Stater of Bosphorus in the Settlement Serduki-1 in the River Vorskla adjacent Area

In 2004, during the protective digs at the settlement of the late Bronze Age and Tchernyakhys culture Serduki-1, in the Poltava district in the Poltava Region, there was found a silver stater of Bosphorus. It is dated back to the time of reign of Riscouporide IV (548 Bosphorus Era, — 251/252). The coin circulated not for a long while. The find of stater may be connected with the first stages of inhabitation of the territory, the Dnepr left bank forest and steppe area, with the tribes of the Tchernyakhys culture in the second half of the III century.

Golovko I.V.

An Unknown Sarmatian Burial Complex upon Uday

The report lets in the circulation some data, which were unknown before, of the burial complex, dated back to time of the Sarmatian penetration into Dnepr left bank adjacent forest and steppe area, of found in town Pyriatyn (the Poltava Region) in 1927 per occasional circumstances.

Tymoschuk A.I.

Examination of Different Time Settlement in Zaliznycznoe in Poltava district

In summer 2006, an expedition of the Regional centre of Archaeology undertook an examination of a known archaeological site — the Scythian time and Tchernyakhys culture settlement in Zaliznycznoe (stations Svinkovka and Novoselovka) in the Poltava district of the Poltava Region upon the river Svinkovka. There were made prospecting shafts of the site and amplification of its size. It is observed that, in the present time, there left no more as 20% of the settlement untouched with the human economical activity.

Pugolovok Yu.O.

Hungarian Adornment of Bridle from Environs of Schuvalovka in the Poltava Region

The paper deals with details of bridle adornment, dated back to stay of Hungarian tribes on the territory of Ukraine. They were found in environs of Schuvalovka in Globyno district in the Poltava region, in erosion of the Reservoir of Kremenczuk. The objects are exhibited in the Kremenczuk Museum of the History of the Region.

Titkoff O.V., Kondratenko T.K.

Two Spanish Swords of the Late XVI — First Quarter XVII, from the Collection of the Poltava Regional Historical Museum

In the publication are given results of two Spanish swords of the late XVI — first quarter XVII examination in the collection of the Poltava Regional Historical Museum. It is offered a brief historical overview of the main tendencies of the West European cold steel armour development and of the transformation of a medieval straight sword in a light sword (rapier). There is given the results of the cultural and chronological attribution of the armour types.

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
ЛІТОПИС ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ**

Науковий журнал

Засновники та видавці:

Центр охорони та досліджень
пам'яток археології
управління культури
Полтавської
облдержадміністрації

Інститут археології
НАН України

Регістраційне свідоцтво
ПЛ № 212
від 29 січня 1997 р.

Виходить раз на півріччя.

Друкуються за постановою
редакційної колегії журналу.

Відповідальність
за точність цитування,
наведення прізвищ,
імен та по-батькові, дат,
посилань на джерела
і літературу
несуть автори статей та
публікацій.

У разі
передруку посилання на
"Археологічний літопис
Лівобережної України"
обов'язкове.

Оригінал-макет підготовлений
ВЦ "Археологія" ЦОДПА

Знаю до набору 21.09.2006 р.
Підписано
до друку 12.11.2006 р.
Формат 60x84/8.

Папір офсетний.
Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 16,75.
Обл.-вид. арк. 15,5.

Тираж: 320 прим.
(1-й з-д — 250 прим.)
Вид. № 113.

Зам. № 6/2006.

Відруковано:

Вид-во "Фірма"Техсервіс"
м.Полтава, вул.Мишурова, 2
тел.факс (053-2) 56-36-71

НАШІ АВТОРИ

Артем'єв А.В. — асистент Української медичної стоматологічної академії, ст.науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, наук. співробітник ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України"

Верещака В.М. — науковий співробітник відділу археології Полтавського краєзнавчого музею

Гейко А.В. — мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України.

Головко І.В. — викладач історії Пирятинського ліцею, Полтавська обл.

Задніков С.А. — співробітник Музею археології та етнографії Слобідської України Харківського Національного університету ім. В.Н.Каразіна, ст. науковий співробітник ДП "Слобідська археологічна служба" Інституту археології НАН України

Зайцев А.В. — асистент Української медичної стоматологічної академії

Каравайко Д.В. — аспірант відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Коваленко О.В. — ст. викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім.В.Г.Короленка, мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

Кондратенко Т.К. — зав. сектором відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею

Кулатова І.М. — зав. відділом охорони пам'яток археології Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Лугова Л.М. — зав. відділом археології Полтавського краєзнавчого музею

Луговий Р.С. — мол. науковий співробітник Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею

Любічев М.В. — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Росії Харківського Національного університету ім.В.Н.Каразіна

Маєвська С.В. — викладач Полтавського політехнічного коледжу Національного політехнічного університету "Харківський політехнічний інститут"

Приймак В.В. — директор історико-культурного заповідника "Більськ", заступник директора ДП НДЦ "Охоронна археологічна служба України" в Сумській області

Пуголовок Ю.О. — магістрант Національного університету "Києво-Могилянська Академія"

Рахно К.Ю. — мол. науковий співробітник Інституту керамології.— відділення Інституту народознавства НАН України

Ромашко В.А. — кандидат історичних наук, доцент Дніпропетровського Національного університету

Скорий С.А. — доктор історичних наук, зав. відділом археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

Супруненко О.Б. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, директор Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, заслужений працівник культури України

Тітков О.В. — зав. сектором Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Тимошук А.І. — мол. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Ткаченко О.М. — зав. сектором відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею

Шерстюк В.В. — ст. науковий співробітник Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації

Шрамко І.Б. — кандидат історичних наук, доцент Харківського Національного університету ім.В.Н.Каразіна, директор ДП "Слобідська археологічна служба" Інституту археології НАН України

Щербань А.В. — кандидат історичних наук, зав. науково-дослідним відділом палеогончарства Інституту керамології — відділення Інституту народознавства НАН України

Публікуючи постановчі та проблемні матеріали, редакція, окрім спеціально обумовлених випадків, подає авторську точку зору.

Рисунки, креслення:

Авторські та Коваленко Г.В.

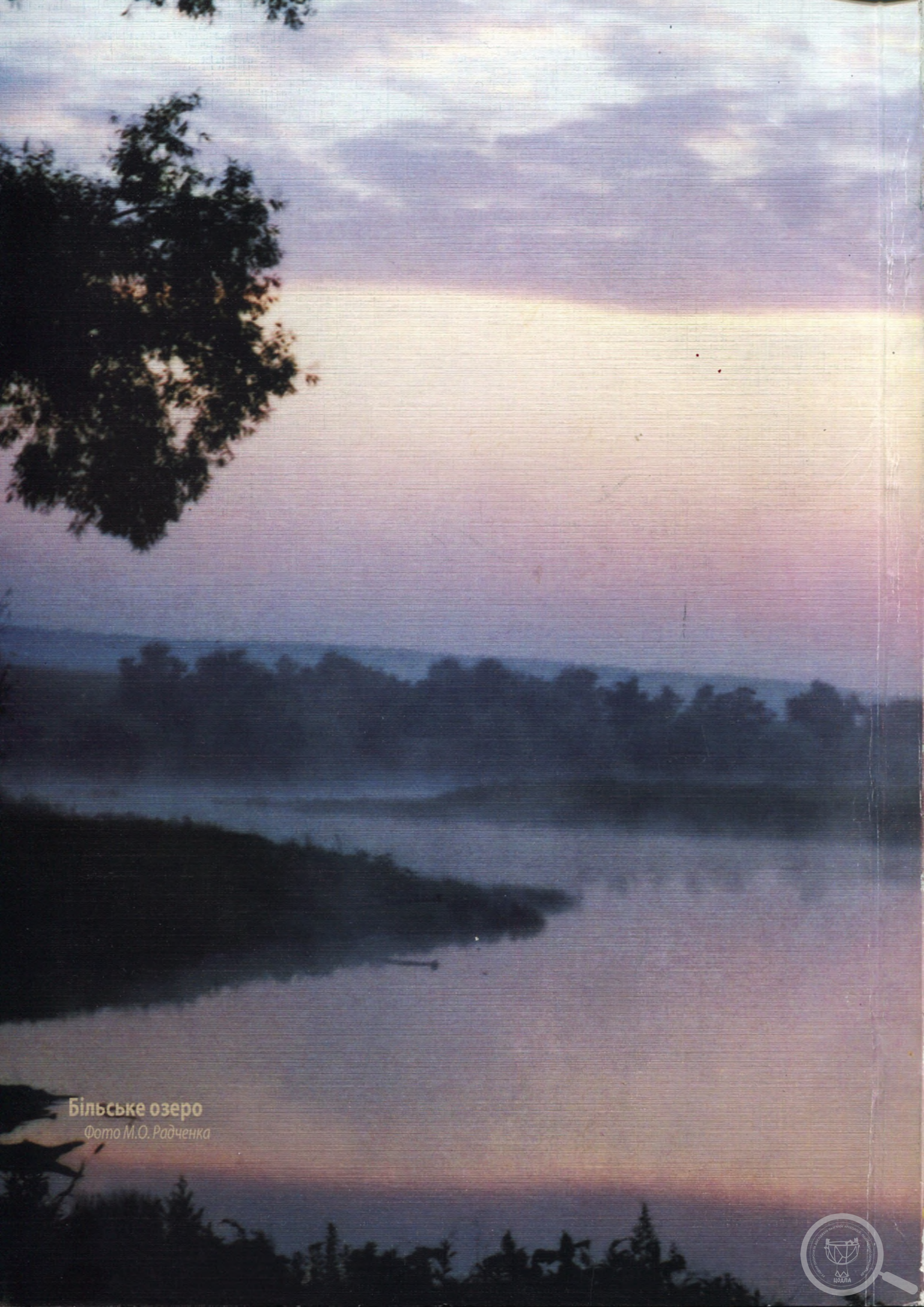
*На обкладинці: Більське озеро
Фото Радченка М.О., 1997.*

Коректура: Супруненко О.Б.

Переклад англійською мовою: Чернишов В.В.

Більське озеро

Фото М.О. Радченка

